नं: २-५

महाभाष्यप्रदीपः (४ र्थ अध्याय)

पत्राणि ११४

कर्त्ता कैय्यट:

नं० २-घ
महाभाष्यप्रदीपः
(४र्थोऽध्यायः)
पत्राणि ११४
कर्त्ता कैय्यटः

सं. २ - ध
८
महाभारत प्रबोध: ([illegible])
११४ पत्राणि
[illegible]
ओ- [illegible]
लिपि काल [illegible] १८२९

ब ऊ प्र ४

= कर्मादयस्त्वायः स्वसंबंधयोग्यार्थाभिधायिनी । २ = स इति ॥ इति । अयं भावः । प्रत्ययसंज्ञकस्य बहुत्वं युक्तम् ... विशेषे नियतत्वात् ... प्रकृतिस्त्व ... भावः । ३

मा० कौ० ४
१

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ङ्याप्प्रातिपदिकात् ॥ ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थमिति परश्चेति वचनात् परो भवन्नो च स्वमाणाः प्रत्ययाः प्रत्ययार्थसंबं
धयोग्यार्थाभिधायिनी ङ्याप्प्रातिपदिकलक्षणमेव प्रकृतिमाक्षेप्स्यंति सति च पञ्चमीनिर्देशे परश्चेति प्रत्यासत्त्यात मसतिल्वि ह पंचमीनिर्देशे दु
स्वमाणाप्रत्ययपरत्वम्प्रातिपादनपरत्वान्नास्ति प्रत्यासत्त्यानं । स इति वा प्रत्यासत्त्या नेप्रत्ययघो से वाच्यार्थसंबंध्यर्थाभिधायिप्रकृत्याक्षेपः सिद्ध इति
प्रश्नः धातोर्म्मो भूवन्निति अप्रसज्जी ह प्रकृतिनिर्देशो धात्वधिकाराज्ज्ञातोरेव स्युः वासरूपविधिश्चस्यात् अयवा प्रत्ययपरत्वे न प्रकृतिमात्राक्षे

= नन्वेवं विशेषविहितत्वाद्
= धातुर्थाः स्युरत आह । धात्व
= रूपेति । ८

= प्रत्ययस्य ... योग्या
= ... संबंधी संबंध ...
= ... भिधायिन्या प्रकृत्याक्षेपः । ३

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ङ्याप्प्रातिपदिकात् ॥ ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थं ङ्याप्प्रातिपदि
कात्स्वादयो यथा स्युः धातोर्मा भूवन्निति नैतदस्ति प्रयोजनं धातोस्तव्यदादयो विधीयंते
ते ऽपवादत्वाद्बाधका भविष्यंति तिङ् तान्तर्हि मा भूवन्निति ॥ ॥

पे धातोरपि स्युः तत्र यथा कर्तृकर्मणोर्लकार उत्पद्यते साधनाश्रयत्वात् । तिङामुत्पत्तिः कर्त्रादिषु तव्यादीनां च तथा स्वादयोपि स्युरिति भाव
: धातोरिति धातुग्रहणं निवृत्तं । तत्र प्रकृतिमात्राद्विधीयमानाः स्वादय उत्सर्गाः तव्यादयस्तु प्रकृतिविशेषाश्रयेण विधानादपवादा इति भावः तिङ् ता
दिति कर्मादीनामर्थाः तत्र यथा पुत्रीयशब्दात् कर्मभूतक्रियावाचिनः कर्त्तरि लकार उत्पद्यते तथा पचति शब्दात्कर्तृविशिष्टक्रियावाचिनः
कर्मादिषु द्वितीयादयः स्युः यद्वै कर्त्रादिष्वपि विभक्त्यर्थेषु प्रथमैकोद्यौ वह वरइति प्रकृत्साभिहितेष्वपि भवत्सेवं तिङाभिहितेष्वपि स्युरिति भावः ॥ ॥

राम०
१

दयःस्वा२

= ननु पदांतरं यथा क्रियापेक्षकारकबोधकत्वात् स्वादीनां ... ।
= स्वादयोपि स्युरिति योजना । नन्वेवमपि ... आह । ...
= ननु कर्मादौ विधीयमानाः स्वादयः कर्माद्यभिधायिनस्तिङ्... । २ = ... क्रियापदेन कर्म ... । २ =

एकत्वादिष्विति संख्याविभक्त्यर्थेः सा च तिङाभिहिते सुक्त्वार्थत्वात् स्वादयो न भवंसे कादिम्पस्तच्च च न ग्रहणात् यत्नात् संख्यावाचिभ्योपि प्रथमा भवति। नच पचति शब्दात् कर्त्रभिधायिनः कर्मादिषु द्वितीयादीनामुत्पत्तिर्युक्ता। नह्येक क्रियापेक्षो भिन्नसाधनाभिधायिनोरेकस्मिन्नपदे नुंसहायभावो युक्तः। पुत्रीयशब्दस्तु जीवत्यादिधातुवद् द्विशिष्टक्रियावाचीति ततः कर्त्रीलकारोत्पत्तिरविरुद्धा। अनभिहिताधिकाराच्च तिङ्भिहिते साधने स्वाद्यनुत्पत्तिः टावादयइति यथा साधनाश्रयसंख्याभिधायित्वं तिङां तथा तत्गतलिंगाभिधायित्वमपि स्यादिति भावः॥ नच तिङः तस्येति क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य

एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयंते तेचात्र तिङा उक्ताः एकत्वादय इति कृत्वा उक्तार्थत्वान्न भविष्यंति टाबादयस्तर्हि तिङः तान्माभूवन्निति। स्त्रियां टाबादयो विधीयंते नच तिङः तस्य स्त्रीत्वे

१ न योगोस्ति॥ १ श्री ॥

=शब्देयभवहारेतथाकुर्वा
=पादर्शनादिति भावः।२

१५५

क्रियायाश्चासत्वभूतत्वात् सत्वधर्मेण लिंगेनायोगः। नच द्रव्यधर्मलिंगग्रहणायोग्यत्वं नियतत्वाच्छब्दशक्तीनामिति भावः तदुक्तं हरिणा एकत्वेपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसंख्यया भिद्यते न तु लिंगाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रयः तस्मादवस्थितेष्वर्थेषु कस्यचित् प्रतिबध्यते शब्दस्य शक्तिर्नेत्येषा शास्त्रेन्वाख्यायते विधिरिति शोभनं पचतीत्यादौ तु क्रियाविशेषणस्य नपुंसकत्वं न तु क्रियायाः पचति रूपमित्यादौ तु रूपबाद्यर्थस्य क्रियायाः शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेव नपुंसकत्वं नानारूपा हि शब्दानां शक्तयो न सामान्यतो दृष्टेनानुमानेन व्यवस्थापयितुं शक्यंते। अनेनैव न्यायेन धातोष्टाबाद्यनुत्पत्तिर्व्याख्येया॥

=द्रव्यधर्मस्य संरक्षणायोग्य
=ण योग्यत्वे भिन्नलिंगग्रहण
=योग्यत्वं।५

=स्वादिकत्वादि इति भावः।२=अनुमानेनेति रूपबाधं तार्थक्रियायां न लिंगयोगः क्रियातात्पर्यप्रधानत्वात् ...।९=

=आस्तुप्यायत्राइत्यारैवदुग्विधानात्षष्ठीबोध्या॰२ =तिङ्‌ंतार्थस्यक्रियायाय आधारत्वसंबंधसंभवः।१

यम॰१

भा॰कै॰४ अणादयइति यथैवगर्गस्योपत्यमित्यत्रापत्यस्य तत्संबंधाद्विसंभवः एवंपचतियत्तस्यापत्यमितिसर्वेनामप्रसवमस्तितिङः तार्थो धारसंबंधसंभवइतिभावः ननुषु

२ ष्ठ्यंतात्प्रत्ययो विधीयते सर्वैनामस्थात्रषष्ठ्यंतत्वंनतिङः नस्य नैषदोषः गर्गस्यापत्यमित्यत्रापिवाक्यगेच दैवषष्ठीसंबंधस्य प्रदर्शनायोपादीयते। प्रत्ययस्तु

प्रातिपदिकादेवोत्पद्यते। लुग्विधानद्वारेणह्याचार्यः स्वाभाविकी प्रत्ययस्यानुत्पत्तिर्मा चष्टे। नस्येतितुषष्ठी निर्देशः सतिसंबंधेप्रत्ययविधानार्थो ननुषष्ठ्यंतात्प्र

त्ययो सत्यर्थः नचेति॰ क्रियाप्रधानताख्यातस्य तस्याञ्चासत्वभूतत्वादपत्यादिभिर्योगाभावः साधनस्यापिक्रियांप्रतिगुणभावादपत्यादिभिर्योगो नास्ति

अणादयस्तर्हितिङः तान्मामूवन्निति अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयंते। नचतिङ॰ नस्यापत्यादिभिर्योगोस्ति अथापिकथं

चिद्योगः स्यात् एवमपिनदोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति[redacted]तिङः तादणादयो भवंतीति। यदयंक्कचित्तद्धितविधौतिङः ग्रहणं

करोति अतिशायनेतमबिष्ठनौ तिङश्चेति अतः उत्तरंपठति आप्रातिपदिकग्रहणमंगभयदसंज्ञार्थं आप्रातिपदिक

ग्रहणंक्रियते॥ ०॥ श्री ॥७॥

शब्दांतरप्रणामष्टस्यसाधनस्यापत्यादियोगसंभवेपितिङ॰ नप्रतिपाद्यस्यसाधनस्यापत्यादिभिर्योगाभावः नहिपचायाश्चकस्यापत्यमितिसंबंधप्रतिपत्तिरेवंपच

त्यपत्यमिति अथापीति सर्वैनामप्रसवमस्तस्यार्थस्यापत्यादियोगसंभवादितिभावः। धातोरप्यणादुत्पत्तिर्धात्वर्थस्यापत्यादियोगाभावादेवप्राप्तिः क्रिया

क्याऽर्थस्याप्यसत्वभूतत्वात्लिंगापत्यादियोगाभावात्दृष्टमात्रप्रत्ययानुत्पत्तिरभिधानीया भाष्यकारेणतुन्यायस्योक्तत्वात् एषग्रन्थासोनकृतः॥०॥ राम॰

२

=ननु स्वार्थिककारः। तेनोत्तरस्वार्थिके च कावकरणात्=२

प१

अंगमयट्संज्ञार्थमिति यस्मात्प्रत्ययविधिरिस्त्र[redacted] विधिग्रहणाद्यस्मप्रत्ययविधौ शब्देनाभिधानं तस्मा गसंज्ञां मयट्संज्ञे अपुनरत्र यस्मात्प्रत्ययविधिरिस स्यानुवर्त्तनान्नस्यैवेति भावः। अथ कारणतत्प्रयोजनं निराकर्तुमाह क्व पुनरिति ग्रहणवत्प्रत्ययति ग्रहणमुपादानं तत्र क्वचित्साक्षात्यथा जाघत शविसजा दीनां। क्वचित्संज्ञाद्वारेण यथा नैवाकारेण दन्तानां क्वचिदनुवंधनिर्देशोपलक्षितसंज्ञानिर्देशेन। यथो गितश्चेति अत्रअर्थाभिधायी शब्दस्याक्षिप्तो गकारेण

अंगमयट्संज्ञार्थे अंगमयट्संज्ञा ङ्याप्प्रातिपदिकस्य यथास्युरिति क्व पुनरिहांगमयट्संज्ञार्थेन ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणेनार्थः टावादिषु नेनदस्ति प्रयोजनं ग्रहणवङ्याप्टावादयो विधीयन्ते उगितोद्भो ङ्वृति अत्र टाब्भवतीति यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते तस्मादुत्पन्नस्य तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति अथापि क्व चिद्ग्रहणं। एवमपि न दोषः स्त्रियां टावादयो विधीयन्ते यत्तच्छब्दरूपं स्त्रियां वर्त्तते तस्मादुत्पन्नस्य तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति अणादिषु तर्हि अणा दयोपि ग्रहणवद्भ्यो विधीयन्ते। गर्गादिभ्यो यञ् नडादिभ्यः फक् इति यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते तस्मादुत्पन्नस्य तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति अथापि क्वचिद्ग्रह णं एवमपि न दोषः अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते। यत्तच्छब्दरूपमपत्यादिष्वर्थेषु वर्त्तते तस्मादुत्पन्नस्य तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति स्वार्थिकेषु तर्हि ये स्वार्थिका अपि ग्रहणवद्भ्यो विधीयन्ते यावादिभ्यः कन् प्रज्ञादिभ्योणिति यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते तस्मादुत्पन्नस्य तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति यस्तद्ग्रहणः॥

गितश्च विशेष्यते अथापीति सामर्थ्याक्षिप्तस्याप्युपादानमस्त्येव अभ्युपगम्यवादेन तु दर्शयति वृषसि प्रथमट्साटौ हि सामर्थ्याक्षिप्ता प्रकृतिरथ तत्राप्यतदस नुवर्त्तनाद्वाग्रहणे च सर्वत तदन्तविधिसंभवाद्कारं तस्य ग्रहणं तदानास्ति क्वचिद्ग्रहणं टावादिः। यत्तच्छब्दरूपमयसादिष्विति पदार्थाभिधानं वृत्तिरिति प्रकृतिरप्यप

१ स्यादिषु वर्त्तते॥ ॥ श्री ॥७॥ ॥७॥ ॥

=तद्धितस्तेनोपरत्स्यमस्य यस्मात्प्रकृतिरप्यभिधत्तेऽर्थः। यच्छब्दरूपमपत्याद्यर्थेषु वर्त्तते तेन इत्व=
=त्यर्थ इति भाष्ये व्याख्यानान्तरं=१८

=ननु यावदिति नपुंसकस्यैकत्वमनेन सामानाधिकरण्यं नमुक्तमत आह यावदिति। १= ननु बहुषु बहुवचनमित्यादिभिः स्वादिविधीनामेकवाक्यता वक्ष्यमाणा इत्यत आह =
द्योतनमाह प्रकरणेति। १=

वाक्यस्य च भिन्न २

भा०कै०४
३
=स्वार्थद्रव्यलिंगसंख्याक
=र्मोपबन्धकारकार्थः।२

सुक्लतर इति न त्वत्र शब्देन प्रकृतिः पात्यते इति भावः। न यावदिति यावत्तावच्छब्दौ निपातौ पर्यायतां द्योतयतः स्वादिषु तर्हीति प्रकारेणोक्तं पोनबहुषु बहुवचनमित्यादेः
स्वादिविधिर्वाक्यतामन्यते एकत्वादिष्विति आकांक्षायोग्यतावशात् भिन्नप्रकरणपठितानामप्येकवाक्यत्वमिति भावः। तत्र त्रिके प्रातिपदिकार्थे चतुष्केऽपि प =स्वार्थद्रव्यलिंगकारक =त्वेन्धनार्थः।२
क्षे स्वादय एकत्वादीनां वाचकाः पंचके तु पक्षे चतुष्के च द्योतकास्तत्रैकत्वादिषु द्योतका वाचका वा विधीयंते इत्यर्थः यत्रेति द्योतकपक्षे यमर्थः एकत्वा
दिषु यद्वर्तते तस्मात्स्वादयः। एकत्वादीनां द्योतका उत्पद्यंते। वाचकपक्षे त्वयमर्थः एकत्वादिषु स्वादिवाच्येष्वभिधेयेषु यच्छब्दरूपं तदाधारार्थवाचि तस्मा

सुक्लतरः कृष्णतर इति अत्रापि न यावच्छुक्लः तावच्छुक्लतरः प्रकर्षः शुक्लः शुक्लतरः यत्तच्छब्दरूपं प्रकर्षे वर्तते तस्मादुत्पन्नास्तस्यैताः संज्ञा भ
विष्यंति स्वादिषु तर्हि एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयंते यत्तत् शब्दरूपमेकत्वादिष्वर्थेषु वर्तते तस्मादुत्पन्नास्तस्यैताः संज्ञा भविष्यंति। कथं
पुनरीहोच्यमानाः स्वादय एकत्वादिष्वर्थेषु शक्या विज्ञातुमेकवाक्यत्वात् एकं वाक्यं तच्चेदं च। यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च किमर्थं नानादेशस्थं क्रि
यते कौशलमात्रमेतदाचार्यो दर्शयति यद्येकं वाक्यं सन्नानादेशस्थं करोति अन्यदपि किंचित्संग्रहीष्यामीति यच्छयोश्च लुगर्थम् यच्छयोस्त
प२ र्हि लुगर्थं ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते। कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक्चेति ङ्याप्प्रातिपदिकात्स्यात् लुगप्यस्मात् अक्रियमाणे हि ङ्याप्प्राति
पदिकग्रहणे प्रकृतेरपि लुक् प्रसज्येत एतदपि नास्ति प्रयोजनं यथा परिभाषितं प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपो भवंतीति प्रत्ययस्यैव भविष्यति॥ ॥

तस्मादयमेकत्वादीनां वाचका उत्पद्यंते अन्यदपीति ति र्. विधिवाक्येनापि सहैकवाक्यत्वं यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः अंगानां हि प्रधानसंविधा उपदेशाहो
णां प्रकरणोक्तेर्येणोपदेशः सर्वप्रधानसंबंधार्थः। यच्छयोश्चेति वार्त्तिककारस्य समुच्चयार्थश्च शब्दो भाष्यकारेण तु पूर्वं प्रयोजनस्य दूषितत्वात्तदर्थे च राम०
शब्दो व्याख्यातः प्रकृतेरपीति यच्छयोर्या प्रकृतिः कंसशब्दः परशुशब्दश्च तत्र एव यदस्यापि प्रसज्येत स्यादित्यर्थः। इतरः प्रकृतेरिति स्थानषष्ठीत्याह एतदपीति॥०॥ ३

इतरः पूर्वमर्थं स्पष्टीकरोति। एवमपीति उणादय इति अतः कृकमिकंसेति कमियहणे नैव कंस्यग्रहणे सिद्धे कंसशब्दोपादानं ज्ञापकं क्वचिदेषां सुप्रत्ययकार्यं न भवतीति।
यत्र ज्ञोऽस्मिन् विधानसामर्थ्यात् लुङ् भवतीति यच्छब्दयोरेवमविष्यतीत्यर्थः। वृद्धावृद्धे इति अत्रापि वा निकारस्य च शब्दः समुच्चये। भाष्यकारस्य तु तदर्थे। वृद्धादयो लक्षणं
निमित्तं प्रत्ययविधेस्तस्मिन् वृद्धादीनि व्याख्यातिपदिकविशेषणानि ययास्तु इत्यर्थः अथेति प्रत्ययार्थसंबंधयोग्यार्थाभिधायित्वात् व्याख्यातिपदिकस्यैव विशे
षणानि भविष्यंतीति प्रश्नः समर्थविशेषणानीति समर्थानां प्रथमाद्वेत्यधिकारात् विभक्तिमंतरेण सामर्थ्यानवगमाद्विभक्त्यंतस्यैव विशेषणानि स्युरित्यर्थः व्याख्या

एवमप्युकारसकारयोः प्रसज्येत कमेः सः कंसः परान्तृणातीति परः स्युरिति उणादयोऽप्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणोच
प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थम् वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणे तर्हि प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थं व्याख्यातिपदिकग्रहणं क्रियते वृद्धात् अवृद्धात् अवर्ण
नात् अनुदात्तादेः प्रचइति एतानि प्रातिपदिकविशेषणानि ययास्युरिति अथाक्रियमाणे व्याख्यातिपदिकग्रहणेऽकस्यैतानि विशेषणानि स्युः
[redacted] समर्थविशेषणानि तत्र को दोषः उदीचां वृद्धदगोत्रात् इह च प्रसज्येत ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्यमिति एतद्धि समर्थं वृद्धं इ
ह च न स्यात् तयोर्ब्राह्मणयोरपत्यमिति एतद्धि समर्थमवृद्धं वृद्धात् अवृद्धात् प्राचामवृद्धात्सिन्वहुलं इह च प्रसज्येत ज्ञयोर्ब्राह्मणयोरपत्यमिति। एतद्धि समर्थम
वृद्धं इह च न स्यात् ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्यमिति एतद्धि समर्थं वृद्धं अवृद्धात् अवर्णात् अत इञ् भवति। इहैव स्यात् दक्षस्यापत्यं दाक्षिरिति एतद्धि समर्थमकारांतं
इह च न स्यात् दक्षयोरपत्यं दक्षाणामपत्यमिति एतद्धि समर्थमनकारान्तं। अवर्णात्। स्वरा अनुदात्तादेरञ् भवति इह च प्रसज्येत॥ ॥ ॥ ॥

तिपदिकग्रहणेऽनुमतितत्रदुपादानसामर्थ्यात्तद्विशेषणानि वृद्धादीनि भवंति ज्ञानामिति ननु ज्ञत्वावमेदे केत्वसंख्योपजनान्नास्ति द्विवचनबहुवचनांतात् प्रत्ययः नैष दोषः
क्वचिदादेशादिवशात् संख्याविशेषोऽपि प्रतीयते। यथा तावको मामक इति एवमिहापि फिञ् विधीयमानो बहुवचनमंतरेणाद्यभावात् बहुत्वं गमयेत् प्रकरणादिव
शाद्वांत उक्तं भेदः संख्याविशेषो वा व्याख्यातो वृत्तिवाक्ययोः सर्वत्रैव विशेषस्तनावश्यं तादृशो भवेदिति॥ ॥ श्री ॥

= तत्त्वानुगुणावाभिरित्यादेशावकाशः किन्त्वथं बहुत्वं गमयेदत आह प्रकरणादेरिति १ =

= वृद्धादीनीति आदिना समर्थानां प्रथमादिक इति अन्यथा कृतवर्णनुवृत्तिकत्व सामर्थ्य ... विशेषणत्वे ... आर्ष कारस ... इति बोध्यं २ = मेदइति पृथगुपस्थि =
= तिरित्यर्थः। संख्याविशेषो द्वित्वादिः व्याख्यातः हनावसत्वेन वाक्ये सत्वेनेत्यर्थः। विशेषस्त्विति संख्याविशेषस्त्वित्यर्थः। तादृशः असत्वविशिष्टः तावकीनादौ अभिचारादिति भावः १ =

=त्रिसंद्दिष्टेतिमयद्विधायके भाभापामिलनुदन्तेऽर्थं दोभिप्रायं नाप्य मितिनीमामानान्तरं० १=

भा०कै०४ वाचो विकार इति सावेकाच इति विभक्ते रुदात्तत्वात् पदमेतदनुदात्तादि एतच्चोदाहरणदिक्प्रदर्शनार्थमस्य हि वृद्धलान्मय्‌यटाभाव्यं इदं तूदाहरणं पंचानां

४ विकार इति षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति विभक्ते रुदात्तत्वादनुदात्तादि समर्थमेतत् प्रातिपदिकं तु न्नः संख्याया इत्याद्युदात्तं सर्वेषामिति सर्वस्य सुपीत्या द्यु

वाचो विकारस्त्वचो विकार इति एतद्धि समर्थमनुदात्तादि इह वचनस्यात् सर्वेषां विकार इति एतद्धि समर्थमुदात्तादि स्वराद्यत्न क्षणं द्यचष्टन्नि

ति इह च प्रसज्येत वाचा तरति त्वचा तरतीति एतद्धि समर्थं द्यच् इह वचनस्यात् घटेन तरतीति एतद्धि समर्थमद्यच् अस्ति पुनस्समर्थे विशेषणं किं

चित् संगृहीतं भवति आहोस्विद्दोषान्तमेव अस्तीत्याह किं साम्नातरति वेम्नातरतीति एतद्धि समर्थमविद्यच् ङ्याप्प्रातिपदिकमपि अथ

ङ्याब्ग्रहणं किमर्थं न प्रातिपदिकादित्येव सिद्धं न सिध्यति अप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति पक्षेषु ङ्याब्ग्रहणे हेतुः सू

ङ्ग्रहणमपि कर्तव्यं एतावपि हि प्रत्ययौ इति ग्रहणेनाव द्वौ तेन तद्धितः प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति उङ्ग्रहणं चापि वाच्यं उवर्णा

न्तो द्विवचीयते तत्रैकादेशः एकादेशे कृते न्तादिवद्भावात् प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति यद्येषु ङ्गुडोर्ग्रहणे हेतुः आब्ग्रहणमपि न कर्तव्यं आ

बपि ह्यकारान्ताद्विधीयते तत्रैकादेशः एकादेशे कृते न्तादिवद्भावात् प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति यस्तर्हि अनकारान्तात् क्रुंचा उष्णिहा देवविशेति

अत्रापि अकारान्तात् इति लक्ष्यते क्रुंचानालभेत उष्णिहककुभौ देवविशं मनुष्यविशं चेति॥ ॥ ॥

दात्तं पदं प्रातिपदिकं तु सर्वशब्दो न्तोदात्तो निपातित इत्यनुदात्तादि अथेति लिंगविशिष्टपरिभाषया सिद्धिं मन्यते इत एणं गृहीताभिप्राय आह॥ न सिध्यतीति ग्रह पम०

ण इति वार्त्तं युक्तं प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः क्रुंचामिति अजादिषु पाठो जातिलक्षणङीषुबाधनार्थः॥ श्री ॥२॥ ॥ ४

भि॰पाठः

भिन्नक्रमः

आप्ग्रहणवाधाह । इहतावदिति । आप इति ङ्याप्योरिति ह्रस्वत्वं हलन्तादेव विहितस्याप इत्यर्थः । इहेति तत्र स्त्र देवविट् शब्दादेवाविति भावः । आप्ग्रहणप्रत्याख्यानवाधाह यत्रावदिति स्वरे विशेष इति । क्विवंतस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वाद्धिमत्के । सुपृत्वादनुदात्तत्वं भवति यदातु मूलविभुजादित्वादेव विश

विशंमनुष्य॰

इहतावदुष्णिहककुभाविति आप एवैतदौत्तरपदिकं ह्रस्वत्वं इह खल्वपि देवविशं चेति नास्ति विशेषः आकारान्तादप्युत्पन्नौ सत्यां वं जनान्ता देति यत्राव उच्यते इहतावदुष्णिहककुभाविसा प एवैतदौत्तरपदिकं ह्रस्वत्वमिति संज्ञा छंदसो रिसेवं तत्र नचैषा संज्ञा नापि छंदः यदप्युच्यते इह खल्वपि देवविशं च मनुष्यविशं चेति नास्ति विशेषः आकारान्तादप्युत्पन्नौ सत्यां वं जनान्तादेति स्वरे विशेषः यद्यत्र यं जनान्तादुत्पत्तिः स्यात् देवविशामित्येवं स्वरः प्रसज्येत देवविशेमिति चेष्यते तस्मात्कृएषएवं विषयः इदं तर्हि प्रयोजनमत्र रस्यां टाबृचीति ऋचीत्युच्यते तत्र छंदस्त्वाद्भविष्यति ऋचीति छंदो नेदं विवक्षितं काठकं कालापकं मौदकं पैप्पलादकं च किं तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणमेतत् ऋक्वेत्प्रत्ययार्थो भवतीति एतदपि नास्ति प्रयोजनं पदशब्दः पादशब्दसमानार्थः आकारान्तः छंदसीति दृश्यते तस्याः सप्ताक्षरमेकं पदं एकः पाद इत्यर्थः तस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति इदं तर्हि द्वावुभाभ्यामन्यतरस्यामिति बहुराजा बहुराजे बहुराजा इति आप्ग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणात् आप्ग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा कर्त्तव्या ॥ ॥ ॥

=कएषइति॰ कप्प्रत्ययं
=नो॰इदंतएव॰एवं विष
=येदेवविशेत्यादिप्रयो
=गविषयोनहलंतप्रत्यय॰१४
=पदशब्दइति॰छंदसिदृष्ट
=स्यएकेपिकविषयोगं
=गीकारेवाधकाभावेनाकी
=शांतादेवप्रत्ययः॰एवंटाव
=चीतिसूत्रंनकार्यमिति॰एवं
=ऋचिवाच्यायांमपिएकप
=दीएकपादिसत्वात्पदी
=सात्सिद्धेनटावृचीतिसू
=त्रंनैवितत्रान्यतरस्याम
=ग्रहणनुवृत्तात्कार्यमिति
=स्पचिंतं॰१=

शब्दः कप्प्रत्ययान्तस्तदा पाद्याद्विस्वरेणान्तोदात्तत्वाद्धिमत्त्वाच्च सहैकादेशे उदात्तो भवति तत्र छंदस्त्वादिति आप्प्रातिपदिकत्वे पि प्रत्ययोत्पत्तिरिति शेषः लिंगविशिष्टस्येति यथा कथंचित्प्रातिपदिकग्रहणे एषा परिभाषोपतिष्ठते ननु प्रातिपदिकस्य स्वरूपेण ग्रहणएवेति भावः ॥ ॥ ॥

=यथाकथंचिदिति॰अतएवभाष्यप्रमाणेन प्रत्ययसंज्ञितिफलेबुक्तिलादिरितिचदोषोष्टकं संगच्छते॰१

भा०कै०४ कः पुनरिति उभयग्रहणं लघुनत्वपरिभाषेति भावः स्थण्डिलशायिनी निगतिकारकोपपदान्तात् कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति वचनाद् अनुसन्त एव ङी पि समासे

५ लुगर

कः पुनरत्र विशेषः एषा वा परिभाषा क्रियेत उभयग्रहणं वा अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि कानि प्रयोजनं सर्वनामस्व
रसमासतद्धितविधिर्लुगर्थं सर्वनामविधिः प्रयोजनं सर्वनाम्नः सुट् इहैव स्यात् येषां तेषां यासां तासां मित्यत्र न स्यात् नैतदस्ति प्रयोजनं अवर्णान्ताद् विधी
यते न चैकादेशः एकादेशे कृते नादिवद्भावात् सुड् भविष्यति इदं तर्हि प्रयोजनं सर्वनाम्नस्तृतीया च इहैव स्यात् भवता हेतुना भवतो हेतोरिति भवसा हेतुना
भवसो हेतोरित्यत्र न स्यात् स्वरः कुसूलकूपकुम्भशालं बिले इहैव स्यात् कुसूलबिलं कुसूलीबिलमित्यत्र न स्यात् स्वरः समासः द्वितीया श्रितादिभिः सह समस
ने इहैव स्यात् कष्टं श्रितः कष्टश्रितः कष्टं श्रिता कष्टश्रितेत्यत्र न स्यात् एतदपि नास्ति प्रयोजनं श्रितशब्दोऽकारान्तः तत्रैकादेशे कृते नादिवद्भावाद्
भविष्यति इदं तर्हि पूर्वसदृशेति इहैव स्यात् पित्रा सदृशः पितृसदृशः पित्रा सदृशी पितृसदृशीत्यत्र न स्यात् समासः तद्धितविधिः अचित्तहस्ति [redacted]
धेनोष्ठक् इहैव स्यात् हस्तिनां समूहो हास्तिकं हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र न स्यात् एतदपि नास्ति प्रयोजनं पुंवद्भावेनैतत्सिद्धं इदं तर्हि प्रमाणे द्वय
सच् यथेह भवति हस्तिद्वयसं एवं हस्तिनीद्वयसमित्यपि यथा स्यात् तद्धितविधिः लुक् नेन्सिद्धबध्नातिषु च स्थण्डिलशायी स्थण्डिलशायिनीत्यत्र न स्यात् इहैव स्यात्.५
लुक् अलुक् शयवासवासिष्वकालात् इहैव स्यात् ग्रामेवासी ग्रामेवासिनीत्यत्र न स्यात् मानिनि च विधिप्रतिषेधार्थं विध्यर्थं तावत् क्यङ्मानिनोश्च इहैव स्यात्
दर्शनीयमानी दर्शनीयमानिनीत्यत्र न स्यात् प्रतिषेधार्थमपि वक्ष्यति स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि इत्यस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात् दीर्घमुखमानी दीर्घमुखमानिनीत्यत्र
न स्यात् प्रसज्य ग्रहणे पचारे खुच प्रयोजनं। तजकाभ्यां कर्तरि इहैव स्यात्। अपां स्रष्टा अपांस्रष्ट्रीत्यत्र न स्यात् उपचारः अतः कृकमिकंसकुम्भ इहैव स्यात् अ
यस्कुम्भः अयस्कुम्भीत्यत्र न स्यात् एतान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि यदर्थमेषां परिभाषा कर्तव्या एतस्यां च सत्यां नार्थ उभयग्रहणेन ॥ ० ॥ एम०

प्रतिनिर्ग्नतमेवोत्तरपदमित्य प्रयोजनमेतत्। एवं ग्रामेवासिनी दर्शनीयमानिनी दीर्घमुखमानिनीत्यपि द्रष्टव्यं ॥ ॥ ॥ ॥ ५

=तदन्तमित्यत्राश्रयेणाभ्यं भाव्यमित्याहुः ।१=

टगन्तेति परत्वादितिभावः समासांतादीकार इति मद्रराजस्य भार्या मद्रराजीति पुंयोगादाख्यायामिति ङीष् तत्र को दोष इति टचि कृते यस्येति चेतीकारे लुप्ते टित्वात्

अतिप्रसंग उपपदविधौ उपपदविधावतिप्रसंगो भवति द्विषत्परयोस्तापेः यथेह भवति द्विषंतप इति एवं द्विषंतीतप इत्यत्रापि स्यात् यञिञोः फकि
अतिप्रसंगो भवति यञिञोश्चेति यथेह भवति गार्ग्यायणः दाक्षायणः एवं गार्गीयो दाक्षेय इत्यत्रापि स्यात् नैष दोषः टगन्तबाधको भविष्यति
समासांतेषु च अतिप्रसंगो भवति राजाहःसखिभ्यष्टच् यथेह भवति मद्रराजः एवं मद्रराज्ञीत्यत्रापि स्यात् नवा भवति मद्रराजीति भवति
=मद्रराज्ञीसेवं रूपात्ः ४ यदा समासांतादीकारः। लिंगविशिष्टग्रहणेन ईकारांतात्समासांतः प्रसज्येत तत्र को दोषः पुंवद्भावः टिलोपश्च तत्र मद्रराजीसेत रूपं स्यात्
मद्रराज्ञीति चेष्यते महत्त्वे प्रियादिषु अतिप्रसंगो भवति आन्महतः समानाधिकरणजातीययोरिति यथेह भवति महान् प्रियोऽस्य म
हाप्रियः एवं महती प्रिया अस्य महतीप्रिय इत्यत्रापि स्यात् किमुच्यते प्रियादिष्विति यत्र पुंवद्भावः प्रतिषिध्यते यत्र तु न प्रतिषिध्यते भ
वितव्यमेव तत्रात्वेनेति ञ्नित्स्वरे अतिप्रसंगो भवति ञ्नित्यादिरुदात्तो भवति यथेह भवति दाक्षिः आहिचुंबकायनिः एवं दाक्षी आ
हिचुंबकायनीत्यत्रापि स्यात् एतस्मिन्स्वरे ब्राह्मणकुमारयोः अतिप्रसंगो भवति राजा च ब्राह्मणकुमारयोरिति यथेह भवति राजब्रा
ह्मणः राजकुमारः एवं राजब्राह्मणी राजकुमारीत्यत्रापि स्यात् समाससंघातग्रहणे च अतिप्रसंगो भवति॥ ॥ ॥

ङीपि कृते मद्रराज्ञीति सिद्धमिति ~~मन्मनस्य~~ यत्र पुंवद्भाव इति तत्रापरंगी प्रियादिष्विति वचनात् यत्र त्विति महाजंघ इत्यादौ दाक्षीति इतो मनुष्यजातेरिति
ङीष्प्रत्यये स्वरे णित्वोदात्त इष्यते॥ ॥ ॥ ॥

भा०कै०४

६

वहोर्नञ्वदिति बहुशब्दादुत्तरपदस्य बहुत्वेवर्त्तमानाद्यत्परं पदं तदंतस्य समासस्य नञ्‌ इवस्वरो भवतीत्यतिदेशार्थः तेन बहवो गोमंतो अस्य बहुगोमानित्यत्र नञ्सुभ्यामितिसमासस्यान्तोदात्तत्वं भवति बहुगोमतीति बहवो गोमन्तो यस्या इति बहुव्रीहिः उगितश्चेति ङीप् समासोत्र संघातरूपः कार्यीतिलिंगविशिष्टसमासाग्रहणात्समासांतोदात्तत्वाभावादीकारः पित्वादनुदात्तो भवति ईकारेणसहपूर्वउदात्तो भवति कुसूलीविलमिति पूर्वपदस्यान्तकार्यित्वं न तु संघातस्येति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भवत्येव विभक्तौ चोक्तं

वहोर्ने [redacted] न्व उत्तरपदभूम्नि यथेह भवति बहुगोमान् बहुयवमान् एवं बहुगोमती बहुयवमतीत्यत्रापि स्यात् किमुच्यते समाससंघातग्रहणेष्विति यदेवयवग्रहणं प्रयोजनमेवं तदस्याः परिभाषायाः कुसूलकूपकुंभशालंबिले कुसूलीविलमिति यथा विभक्तौ चोक्तं किमुक्तं नवाविभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणादिति एतेऽस्याः परिभाषायाः दोषाः एतानि च प्रयोजनानि एते दोषाः समाभूयांसो वा तस्मान्नार्थीनया परिभाषया नहि दोषाः संतीति परिभाषा न कर्त्तव्या लक्षणं च न प्रणेयं नहि भिक्षुकाः संतीति स्थाल्यो नाधिश्रीयंते नच मृगाः संतीति यवा नोप्यंते दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः प्रयोजनानामुदाहरणमात्रं कुत एतत् नहि दोषाणां लक्षणमस्तीति तस्माद्यान्येतस्याः परि

ए भाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्त्तव्या प्रतिविधेयं दोषेषु ॥०॥

मिति उगिदचामित्यत्रोक्तं यथा गोमानिति नुम् भवत्येवं गोमतीत्यत्रापि प्राप्नोति तत्र परिहार उक्तो नवा विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणादिति विभक्त्याश्रयकार्ये क्रियमाणे लिंगविशिष्टपरिभाषा नेष्यत इत्यर्थः प्रतिविधेयमिति च्छ्वाकरणे शक्तिलांगलांकुशेत्यत्र वा नैकेष ट ग्रहणेन वघटीग्रहणे सिद्धे घटीग्रहणमस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं तेनानिष्टे विषये नोपतिष्ठते ॥० ॥ ॥२॥ ॥७॥ एम०

६

तद्धितविधानार्थे त्विति । सति ह्याप्ग्रहणे तद्धितविधौ प्रकृतित्वयाधिकारसामर्थ्यात् पूर्वं ह्यापो भवतस्तदं तान्न तद्धित इत्यर्थः । विप्रतिषेधाद्धीति । स्त्रीप्रत्ययस्याव
काशो यत्र प्रकर्षो न विवक्ष्यते कालीति । प्रकर्षप्रत्ययस्यावकाशो यत्र स्त्रीत्वाविवक्षा कालतर इति । स्त्रीत्वप्रकर्षयोस्तु युगपद्विवक्षायां परत्वात् प्रकर्षप्रत्ययः
स्यादित्यर्थः । ननु स्त्रीत्वस्यान्तरंगत्वात्तन्निमित्तः प्रत्ययोऽन्तरंगः प्रकर्षस्तु बाह्यप्रतियोग्यपेक्षत्वात् बहिरंगः । ततस्तन्निमित्तस्य प्रत्ययस्यापि बहिरंगत्वमन्तरंग
बहिरंगयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः । तथा च वक्ष्यते । स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतं समवेतस्य च वचने लिंगसंख्ये विभक्तिं च [illegible]मिधा

तद्धितविधानार्थं तु । तद्धितविधानार्थं तु ह्याब्ग्रहणं कर्तव्यं ह्यावन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात् कालितरा हरिणितरा खट्वातरा मालात
रा किं पुनः कारणं न सिध्यति विप्रतिषेधात् तद्धितबलीयस्त्वं विप्रतिषेधात् तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति तत्र समासान्तेषु दोषः तत्र समासान्ते
षु दोषो भवति बहुगोमत्का बहुयवमत्का समासान्तात्तु पिच्छादंतास्तु [illegible] ह्यापि ग्रहणं [illegible] ह्यापिग्रहणं कर्तव्यं भवति युवतिका
ब्रह्मबन्धुकेति [illegible] न तावदन्यार्थः नास्त्यत्र विशेषः उकारान्तादुत्पत्तौ सत्याम् ऊङ् तावत् इदं तर्हि युवतितरा ब्रह्मबन्धूतरेति ब्रह्मबन्धुतरा
तरंतस्य च प्रत्ययार्थेनायोगात्तद्धितानुत्पत्तिः तरन्तस्य च ह्याबन्तस्य प्रत्ययार्थेनायोगात्तद्धितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति कालितरा हरिणितरा
खट्वातरा मालातरेति किंकारणं ह्याबन्तमेतत्प्रधानं ॥ ॥ ॥

यतान्विशेषानपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मानं प्रियकुत्स्नादिषु ततः प्रवर्तन्ते सोऽविभक्त्यंतर इति । एवं तत्र्थ्ये ततक्रमानाश्रयेण लौकिके प्रयोगे पदार्थोच्चारिताद्युगप
दर्थाः प्रतीयन्ते इति लौकिकार्थव्यवस्थांगीकारेण प्रातिपदिकार्थगतस्त्रीत्वप्रकर्षविवक्षाश्रयेण विप्रतिषेध उक्तः । समासान्तापीति तत्र बहवो गोमन्तो
स्यां इति बहुव्रीहौ कृते [illegible] पि च कबु [illegible] बहुगोमतीकेति प्राप्नोति ब्रह्मबन्धुकेति [illegible] ज्ञाताद्यर्थविवक्षायाम् ऊङन्तात्कप्रत्यय इष्यते नास्त्यत्रेति केन इति
ह्रस्वविधानादिति भावः ॥ युवतितरेति जातेश्चेति पुंवद्भावप्रतिषेधं मन्यते यौवनस्य जातिरूपत्वात् ब्रह्मबन्धुतरेति अत्र नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति विकल्पे

=सर्वस्मिन्देति॰ भेदस्तेनु गुणादिकं विना न द्रव्यस्यस्वतः प्रकर्षो नापि भेदरूपं विनाऽस्य द्रव्यरूपाप्रधानोऽर्थः शब्दाभिधेयः स्वार्थः॥ एवं च निरुपाधेर्व्यपदेशाभावाद् उपाधिकृतो व्यपदेशस्तन्निमित्त एव प्रकर्षः॥ यत्र त्वपाधिः प्रकर्षहि=
=नस्तत्र तत्सहचरितगुणप्रकर्षो यथा गौतरः इति॰ एवं यत्र गुणादिरेव प्रधानं तत्र तत्संबद्धद्रव्यप्रमाणातानत्संसर्गिधर्मान्तरनिमित्त एव प्रकर्षो यथा शुक्लतरं रूपं अतिशयेन शुक्लमित्यर्थः इत्यादि बोध्यं =१=

भा०कै०४ नचस्त्रीत्वस्येति तस्य सर्वत्रैकरूपत्वात् प्रकर्षाभाव इत्यर्थः इह खल्वपीति सर्वत्र प्रधानस्य प्रकर्षाभावः तदुक्तं हरिणा संघे सैव प्रधानस्य न विना भेदहेतुना
७ प्रकर्षो विद्यते नापि शब्दस्योपैति वाच्यतामिति॥ ततश्च कालितरे सत्यापि कालत्वगुणप्रकर्षाश्रयस्तरप्रत्ययः उक्तं देति नात्र स्त्रीत्वं प्राधान्येन प्रत्ययाभि
धेयं किं तर्हि स्त्रीत्ववति द्रव्ये वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे टाबादयः ततश्च द्रव्यमेव प्राधान्येनाभिधीयते तस्य च व्यपदेशहेतु गुणप्रकर्षापकर्षौ

नचस्त्रीत्वस्य प्रकर्षाप्रकर्षौ स्तः नैष दोषः नहि किंचिदुच्यते एवं जातीयका उत्पत्तव्यमेवं जातीयका न्नेति एतावदुच्यते अतिशायने
तमबिष्ठनौ तिङश्चेति यस्य च प्रकर्षोऽस्ति तस्य प्रकर्षे भविष्यति अस्ति चाप्रधानस्य गुणस्य प्रकर्षः इह खल्वपि शुक्लतरः कृष्णतर इति
द्रव्यं प्रधानं गुणस्य च प्रकर्षे प्रत्यय उच्यते उक्तं वा किमुक्तं सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थे टाबादय इति प्रातिपदिक =प्रातिपदिकार्थविशेषणत्वात्=
विशेषणं स्त्रीग्रहणं स्वार्थिकाः टाबादयः नैवं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायामिति नापि स्त्रियां समानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति क =इयमिताद्रित्स्त्रीलिंगशब्देन समानाधि=
थं तर्हि यत् स्त्रियां प्रातिपदिकं वर्त्ततेतस्मात् टाबादयो भवंति कस्मिन्नर्थे स्वार्थ इति ननु चोक्तं तत्र समासांतेषु दोष इति समासांता अ =करणादित्यर्थः॥ अभिधेयवचनमित्याल=
पि स्वार्थिकाः उभयोः स्वार्थिकयोः परत्वात्समासांता भविष्यंति कथं कालिकेति प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्येतीत्वं भविष्यति कथं हरिणि =लीलाधीदोषं वक्ष्यति॰३=
=स्वार्थिकाभिप्रायेण कथं कालिकेत्यग्रिमजाष्यानुसारानवेरत्त्र ग्रामृहणप्रत्याख्यानेनेति॰१= १९केति॥ ॥ ०॥

अथाति शायविवक्षायां प्रकर्षप्रत्यय इत्यर्थः समासांता अपीति द्वाबन्तग्रहणप्रत्याख्यानेन समासांतेषु परिहारः स्त्रियामभ्यपदार्थेव दुर्जी हि विधानात् स्त्रीप्रत्य
यस्य च समासांतस्य च विप्रतिषेधोपपत्तिः॥ कालितरेत्यादौ तु प्रत्ययोक्ते न न्यायेनांतरंगत्वात् स्त्रीप्रत्यये कृते [redacted] षे प्रत्यय उत्पद्यते कथं कालिकेति वर्णाच्चानिसे
रत् इति वर्त्तमाने कालाच्चेति स्वार्थे कन् प्रत्ययस्तदपेक्षं च स्त्रीप्रत्ययस्यांतरंगत्वं नास्तीति परत्वात्कन् स्यादिति प्रश्नः कथं हरिणिकेति स्वार्थे हि तत्र व्यास एम०
१९रत्वालुक्त्स्यात् तदिति प्रश्नः अस्तात् तादिकन्स्तु व हिरंगत्वात् प्रागेव स्त्रीप्रत्ययं सिध्यति॥ ॥ ॥ ७

=ततश्च वर्णादनुदात्तादिति ङीष्‌कर्मसाप्रत्याविति भाव॥

=ननु वचनांतरमप्रयोजनं वचनांतरमप्रयुक्तो... तदर्थ... इति · एतदाशंक्य केशादित्वात्... स्वार्थिकः... मलंतःस्वार्थिकानाम् ... इति ... =
=लोहितादिलिंगबाधनं वेति वचनमेवात्र ज्ञापकं ... तुकालितरे ... ऽस्ति ... ॥४ = सामान्यविशेषरूपत्वमिति जातिविशेषरूपत्वमित्यर्थः ॥५ =

हरिणशब्द इति हरितशब्दसमानार्थ इतिभावः तत्र हरितशब्दस्य हरितिकेतिभवति हरिणशब्दस्य हरिणिकेतिभावः लोहिनिकेतिं नलोहिनशब्दः प्रातिपदिकम स्तीतिप्रश्नः वक्ष्यत्येतदिति ॐ वक्ष्यत्येव क्रमयतां दर्शयति क्रियमाणेपि ङ्या बाधहणे लोहितान्मणौवर्णे चानि सेरस इति प्रतिपदविधानात् वलीयस्त्वात् स्त्रीप्रत्ययं बा धित्वा कन्नेवस्यात् स्त्रियां कास्त्रीनामेति प्रसिद्धस्यार्थस्य कार्यांतरविधानायानुवादसंभवादिह च शास्त्रे स्त्रियाश्च परिभाषितत्वाल्लोके चाव द्वारादिषु स्त्रीव्यवहाराभावा ल्लोकिकस्त्रीग्रहणेव्याप्त्यतिव्याप्तिदर्शनात् प्रश्नः नचगोत्वादिवत् संस्थानविशेषव्यंग्यत्वं स्त्रीत्वस्य यतः सामान्यविशेषरूपत्वं तस्य स्यात् तव द्वाशिंशपानगर्यादिषु भि

हरिणशब्दः प्रकृत्यंतरः कथं लोहिनिकेति वक्ष्यत्येतल्लोहितादिलिंगबाधनं वेति स्त्रियां स्त्रियामित्युच्यते का स्त्री नाम लोकत एते शब्दाः प्रसि द्धाः स्त्री पुमान्नपुंसकमिति यल्लोके दृष्ट्वा एतदवसीयते इयं स्त्री अयं पुमान् इदं नपुंसकमिति सा स्त्री स पुमान् तन्नपुंसकमिति किं पुन र्लोके दृष्ट्वा एतदवसीयते इयं स्त्री अयं पुमान् इदं नपुंसकमिति लिंगं किं पुनस्तत् ॥ ॥ ॥ ॥

=सोत्र ... तदनुसारेणैव प्रश्नोऽकर्त्तव्यो किमित्यन्यथा ... आह · यत्र व स्त्रीति · १ = ननु स्त्री वा ... यस्य ... त्री ... का ... नो पपन्नो ... आह · तथा ... शब्द

त्रत्वात् संस्थानस्य न च सकलदारव्यातं स्त्रीलंगोत्वादिवत्सर्वे पुंलिंगेषु व्यक्त्यंतरेषु ग्रहीतुं शक्यते येत्र वस्तुस्वरूपजिज्ञासा तत्र प्रथमां तेन प्रश्नो युक्त इति का स्त्री नामे त्युक्तं कस्यां स्त्रियामिति तूच्यमाने विशे[illegible]षयः प्रश्नः स्यात् लोकत इति पंचम्यंतात्सप्तम्यंताद्वा तसिः । शब्दाः प्रसिद्धा इति विशिष्टार्थाभिधायित्वेनेति भावः । पुन्नपुंसक योरुपादानं प्रसंगेन तद्विषयस्याप्यज्ञानस्य निराकरणार्थं यल्लोक इति यन्निमित्तमुपलभ्य निमित्तवस्त्वर्थप्रत्यय उपजायते तत्स्त्र्यादिशब्दवाच्यमित्यर्थः । तद्योगाच्च नि मित्तवानप्यर्थः स्त्र्यादिशब्दवाच्यो भवति किं पुनरिति द्रव्ये सत्तादेरनेकस्यार्थस्य संभवात् प्रश्नः लिंगमिति स्तनकेशादिकमिति भावः ॥ ॥ ॥

शब्द ... इति भावः सा स्त्रीत्यादौ तदादीनां विधेयलिंगग्राहितया नानुपपत्तिः अन्यथा तत् स्त्रीत्यादि वक्तव्यं स्यात्-

=ननु स्तनादिसंबंधो । नावापि दृश्यते । तत आह । अन्तराद्यपि ति । आदिनाविशयः । लिंगप्रतिपत्तिपरमिति । तल्लतिपत्तितात्पर्यकमित्यर्थः ॥ १ = ननु कुमार्यामतिशयितस्तनाद्यभावात्कथं स्त्रीत्वम् अत आह । अन्यस्यापीति । योग्याद्देरित्यर्थः ॥ ननु स्तनादीनामननुगतत्वात्कथमिति तदनुगतप्रत्यय =
= प्रयोगयोरयोगात् आह । तदिति । स्तनादिपुरुषकल्पजनानामिति विद्ध्रीरिः ॥ २ = समन्वयइति । अनुगमः । इत्यादीति । आदिना गुणक्रियाजातीनां संग्रहः ॥ ३ = अन्तरशब्दः सदृशवाचीत्याह । लिंगेति । = ४ = नेनेति । असत्यतत्वान्नलिंगयोगस्त्रिभावः । तदभावाद्भुम्यमनित्युसादितिभावः ॥ ५ =

क्ष २

भा०कै०४ स्तनकेशवतीति भूमात्रेमतुपृत्यैवलोमशः इतिशौलिंगेदृष्टेलिंगिकथनंलिंगप्रति पत्ति पूर्वमितिप्रश्नप्रतिवचनयोर्नात्ससंगतिः स्तनकेशंचप्रसिद्धत्वा
८ दन्यस्यापिस्त्रीप्रतिपत्तिनिमित्तस्यकुमार्यादिगतस्यउपलक्षणं तदनेन स्त्रीत्वादीनांस्तनाद्युपव्यंजनानां गोत्वादिवत्सामान्यविशेषत्वंदर्शितं यथोक्तंहरी
णा हस्तिन्यां वडवायांच स्त्रीतिबुद्धेः समन्वयः अतस्तांजातिमिच्छंतिद्रव्यादिसमवायिनीमिति उभयोरंतरमिति लिंगद्वयेन सदृशमित्यर्थः तेना
न्ययाख्यातार्थस्य नपुंसकत्वाभावः तदभावइस नेनमयूरीकुक्कुटादीनां स्त्रीपुंसमुदायानां नपुंसकत्वन्निराकृतं भवतिहि समुदायः समुदायिनोः

=स्त्रीत्वपुंस्त्वाभावे १

स्तनकेशवतीस्त्रीस्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः । उभयोरंतरंयच्चतदभावेनपुंसकं लिंगात्स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने भ्रूकुंसेटाप्प्रसज्यते
लिंगात्स्त्रीपुंसयोर्ज्ञानेसति भ्रूकुंसेटाप्प्राप्नोति यद्धिलोके दृष्टाएतद्व्यसीयते इयंस्त्रीति अस्तित भ्रूकुंसे ॥ ० ॥

सदृशइतिस्यान्नपुंसकत्वं अथतुपरवल्लिंगमित्यनेनसमुदायस्यपरवल्लिंगातिदेशादप्रसंगोनपुंसकत्वस्य ततोवस्तुस्वरूपनिरूपणपरमेतदित्यवगंतव्यं इदा
नीमेतद्दूषयितुमाह लिंगादिति भ्रूकुंसः स्त्रीवेशधारीनरः तस्यस्तनकेशसंबंधात् स्त्रीत्वसतिटाप्स्यात् ननु नित्ययोगेस्तनकेशवतीतिमतुब्विज्ञानात् भ्रूकुंस
श्रृस्यस्त्रीत्वाभावः नैतदस्तिप्रतिपत्तृणांनित्यंलिंगादर्शनात् तत्रापिस्त्रीत्वप्रसंगात् केशवयनेच स्त्रियाः स्त्रीत्वं नस्यात् तदानींकेशसंबंधाभावात् स्तनातिएम०
शयसंबंधस्याचोत्तरकालभाविवत्वादतिशयेविज्ञायमाने प्रौकस्त्रीत्वंनस्यात् अव्याप्तिसद्भावाद्वाहेयत्वात्स्पर्शनस्यनसुष्ठुनिर्वंधोऽत्रकर्त्तव्यः ॥ ॥ ८

=सामाजिकानां २ =स्तनेत्यनेनेत्यर्थः ॥ १ = ननु स्तनकेशयुगलमन्यस्य योन्यादेरुपलक्षणमित्युक्तमनोनोक्तदोषः तत आह । अव्याप्तीति । शब्दस्पर्शस्येत्यर्थः ॥ १ =

=इति केचित् कुदितिः तस्य लोमशत्वेन पुंस्त्वान्नत्वापत्तिरिति नपुंसकत्वम्॥ यथा स्वबाहित्यादि साधारणे नपुंसकाग्रं तत्र नाह। तत्र इति। लुप्यन्त इति। यथा परिमत्युपपत्रेह स्त्रीपुंससाधारणत्वमपि पुरुषं ज्ञात्वा स्त्रीपुंसप्रसंगो बोध्यः॥१=लिंगवत्वेन स्त्रीपुंससदृशता दिव्यन्वयः। लिंगवत्वे हेतुमाह सत्वेति।

ति॰

नत्वमिति खरकुटी नापितगृहम् उच्यते। इके चित् कुत्सितं ३ स्वार्थे संज्ञायामिति कन् प्रत्ययः तस्य लुप्मनुष्य इति लुप्। तत्र मनुष्यस्य वाच्यत्वात् तस्य च लोमशत्वात् पुंस्त्वात् खरकुटीः प्रश्ये सा दोनत्वप्रसंगः नापुंसकमिति नपुंसके वस्तुनि भवं लिंगं नापुंसकं नपुंसकत्वं तत् प्राप्नं स्त्रीत्वपुंस्त्वयोरभावात् स्त्रीपुंससदृशत्वाच्च लिंगवत्वेन सत्वरूपत्वाच्च लिंगसत्वाद्रहितस्यासत्वभूतस्यार्थस्याभावादिति भावः। असत्विति मृगतृष्णाविषयामरुमरीचिका यथाऽसत्येन जलरूपेण प्रतिभासते तथा खद्वारक्षावसतास्त्रीपुंसत्वेन सत्यैः॥ अथोच्यते मरीचिदर्शनात् सादृश्यात् जलं दृष्टानुभूतं स्मर्यते न तु तत्रासज्जलं च कास्ति इति चाह गंधर्वनगरं यथेति न हि गंधर्वनगरमेतदीक्षे कदाचिदुपलब्धं

नत्वं खरकुटीः पश्य इहचंचाः पश्य वर्धिका पश्य खरकुटीः पश्येति तस्माच्छसो नः पुंसि इति नत्वं प्राप्नोति। यद्धि लोके दृष्टा एतदवसीयते अयं पुमानिति अस्ति तद्धि वर्धिकादिषु खद्वावृक्षयोस्तु लिंगं न सिध्यतः खद्वावृक्षयोस्तु लिंगं न सिध्यति यद्धि लोके दृष्ट्वा एतदवसीयते इयं स्त्री अयं पुमानिति न तत् खद्वावृक्षयोरस्ति किं तर्हि तयोर्लिंगं स्यात् नापुंसकं भवेत्तस्मिन् नापुंसकं खद्वावृक्षयोर्लिंगं स्यात् किमिदं नापुंसकमिति नपुंसकमन्यं वा पुंसकं तदभावे स्त्रीपुंसलिंगाभावेन नपुंसकं लिंगं स्यात्। असत्तु मृगतृष्णावत् असत्तु खद्वावृक्षयोर्लिंगं दृष्टं कथं पुनरसन्नाम लिंगं शक्यं दृष्टुं मृगतृष्णावत् तद्यथा मृगास्तृषिता अपां धाराः पश्यंति न च ताः संति गंधर्वनगरं यथा यथा गंधर्वनगराणि दूरतो दृश्यंते उपसृत्य च नो

१ पलभ्यंते तद्वत् खद्वावृक्षयोरसल्लिंगं दृष्टं॥ ॥ ॥

न च तत्र तत्सदृशवस्त्वंतरग्रहणं येन गंधर्वनगरं स्मर्यते तस्मादसतामपि भावानामचिंत्यशक्तिमिज्जसामर्थ्याद्यथोपलंभस्तथा खद्वादावपि स्त्रीत्वादेरित्यर्थः तयोर्ग्रहणं यथा सलिलनिर्भासो मृगतृष्णासु जायते जलोपलब्ध्यनुगुणा हीजाङ्ग बुद्धिर्जलेऽसति तथैवाख्यपदे शेभ्यो हेतुभ्यस्तारकादिषु मुख्येभ्य इव लिंगेभ्यो भेदो लोके व्यवस्थित इति॥ ॥ श्री ॥७॥ ॥

=कारिकायां पूर्वार्द्धं सलिलनिर्भासं स्वयमेव विवृणोति। जलोपलब्धीत्यादि। वीजात् अनाद्यविद्यारूपमिथ्यावासनारूपात् इदं विशेषरूपाचाऽचिंत्यसेतोः॥ अर्थपदेशेभ्यः। अचिंत्येभ्यो हेतुभ्यः प्रयोक्तेभ्यः। तारकादिषु अचेतनेषु आदिपदात् खद्वावृक्षादिषु भेदः स्त्रीपुंनपुंसकानां व्यवस्थितः।

=निराकरोतीति· असन्नुपलंभेशशविषाणादेरनुपलभ्यापत्तिरित्याशयेनतन्निराकरिष्यन्प्रकारांतरमाहसदपि॥ तत्रतत्कार्यदर्शनादि· अंगारसंस्थानादि· इत्यत्रानुपलब्धिमितिदर्शनयोग्यानुपलब्धिः =४=

भा०कै०४ इदानीमसत्वं निराकरोति· आदित्यगतिवत्सन्नेति· यथा आदित्यगतिः सती प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते देशांतरप्राप्त्यानुमीयते तथा खद्गावक्षयोः सदपि लिंगं सूक्ष्म
९ त्वात् प्रत्यक्षेण शक्यं ग्रहीतुं न तत्कार्यदर्शनादनुमीयते किञ्चिद्विस्थूलमुपलभ्यं वर्तते न तु किंचित्सूक्ष्मत्वात् अवधारणमितिभावः॥ विषमइति य
स्य कदाचिदनुपलब्धिर्भवति तस्यानुपलब्धिकारणं व्यवधानादिकमभिधीयतां असतोऽनुपलब्धस्य तु शशविषाणादिवत्त्वद्गाहो लिंगस्यासत्वमेवेत्यर्थः
येप्येतइति अनेन दृश्यानुपलब्धिमभावसंव्यवहारहेतुमुपन्यस्यति रथकारालक्षणाः वक्षादनं शस्त्रके इतरो विद्यमानस्यापि लिंगस्य सौक्ष्म्यमनु

आदित्यगतिवत्सन्न अथवा यथादित्यगतिः सती नोपलभ्यते तद्वत्खद्गावक्षयोः सल्लिंगं नोपलभ्यते वस्त्रांतर्हितवच्चतत् यथा वस्त्रां
तर्हितानि द्रव्याणि नोपलभ्यंते तद्वत्खद्गावक्षयोः सल्लिंगं नोपलभ्यते विषमउपन्यासः वस्त्रांतर्हितानि द्रव्याणि वस्त्रापाये उपलभ्यंते
खद्गावक्षयोः पुनः येप्येते रथकारादयः वक्षादनहस्तामूलात्प्रभृति आ अग्राद्दक्षां तत्क्षणं वर्तते तेपितयोर्लिंगं नोपलभंते केनैत
द्व्यवसीयते खद्गावक्षयोः सल्लिंगं नोपलभ्यत इति षड्भिः प्रकारैः सतां भावानामनुपलब्धिर्भवति अतिसंनिकर्षादतिविप्रकर्षान्मूर्त्यंत
रव्यवधानात्तमसावृतत्वात् इंद्रियदौर्बल्यात् अतिप्रमादादिति अतोऽन्यतमकारणहेतुर्दृश्यः येन खद्गावक्षयोः सल्लिंगं नोपलभ्यते॥ ॥

पलब्धिकारणं दर्शयितुमाह षड्भिरिति अतिसन्निकर्षादिति यथा स्वचक्षुर्गतसांजनादेः अतिविप्रकर्षादिति यथोड्डीनस्य शकुनेः मूर्त्यंतरव्यवधानादि
ति कुड्यादिव्यवहितस्य सुवर्णादेः तमसावृतत्वादिति अंधकाराक्रांतस्य घटादेः इंद्रियदौर्बल्यादिति तिमिरग्रस्तस्य नयनादेः अतिप्रमादादिति विषयांत राम०
रव्यासक्तचित्तत्वादि सर्वथा सौक्ष्म्यमिंद्रियदौर्बल्यं तदभाववान्नरपृथगुपन्यासः दिव्यचक्षुः श्रोत्रादि सूक्ष्ममप्यर्थमुपलभंते नतु उद्वेलेंद्रियाः अतो वेति ९
९ इंद्रियदौर्बल्यमितिभावः॥ ॥श्री ॥ ॥

=सतामसतां चेति· सतां विप्रकर्षादिना असतामसत्त्वेन· अनुपलंभो ऽप्रत्यक्षत्वं· =१=कदाचिदपीति· अनेन दृष्टविषयानुमानायोगो ऽत्र दर्शितः। अथ स्त्रियां दृष्टावितिः शब्दयोः कार्यकारणभावग्रहात् कार्यकारणपूर्वमिति सामान्यव्याप्त्या घटादिना कार्येण तत्कारणलिंगानुमानं स्यात् चेत्परे तन्त्र= त्राऽर्थमाह· तत्रेति· २=

केनैतदिति सतामसतां चानुपलंभात् खड्गादिषु सर्वेषां लिंगानुपलंभात् सदसत्त्वविषयः संदेह इति प्रश्नः इतरस्तत्सद्भावे ऽनुमानमाह तयोस्त्विति स्त्रीपुंसका र्यसम्बन्धादिकं दृष्ट्वा कारणभूतलिंगानुमानं क्रियत इत्यर्थः आकाशेनेति आकाशत इत्याकाशं प्रकाश आलोकस्तेन यथा मेघान्तरितं ज्योतिरनुमीयते तथा लिंगमित्यर्थः अन्योन्यसंश्रयमिति ज्योतिः प्रकाशयोः प्रसङ्गेन कार्यकारणभावावगमात् भवतु कार्येण कारणानुमानं खड्गादिषु तु लिंगस्य कैश्चिदप्य

×सतं शब्दं दृष्ट्वा स्त्री×१

केनैतदवसीयते खड्गावृक्षयोः सह्लिंगं नोपलभ्यत इति तयोस्तु तल्लतं दृष्ट्वा स्त्रीत्वमवसीयते पुंस्तु तं दृष्ट्वा पुमानिति यथा काशेन ज्योतिषः तद्यथा आकाशं दृष्ट्वा ज्योतिरस्तीति गम्यते ज्योतिर्निमित्तं ह्याकाशं अन्योन्यसंश्रयं त्वेतत् अन्योन्यसंश्रयं त्वेतद्भवति स्त्री कृतः शब्दस्तं च स्त्रीत्वमेतदितरेतराश्रयं भवति इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्प्यन्ते प्रसङ्गेन विरुध्यते प्रसङ्गेन खल्वपि सविरुध्य ते यदाह खड्गावृक्षयोः सह्लिंगं नोपलभ्यत इति तत्र स्वेन्द्रियविरोधः कृतो भवति न च नाम स्वेन्द्रियविरोधिना भवितव्यं ॥ ० ॥

शब्द:२ =स्वेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविरोधस्यार्थः।१=

ग्रहणान्न तेन कस्यचित् कार्यकारणभावग्रहणं तत्र हि लिंगावगमाच्छब्दप्रयोगः शब्दप्रयोगाल्लिंगावगतिरितीतरेतराश्रयमेतदित्यर्थः यदुक्तमा दित्यगतिवत्त्वेति तद्दूषयति प्रत्यक्षेणेति लिंगस्वरूपविविक्तखड्गादिवस्तुविषयेण प्रत्यक्षेण लिंगाभावनिश्चयकारिणा विरुध्यत एतदि त्यर्थः इन्द्रियदौर्बल्यमनुपलब्धिकारणं प्रमाणान्तरावसितवस्तुविषयमेवाभिधातुं शक्यते॥ ॥ श्री ॥ ॥

=लिंगस्वरूपविविक्तेति· लिंगस्वरूपरहितखड्गादिवस्तुविषयेणेत्यर्थः। एतदिति· अनुमानमित्यर्थः।=२=ननु इन्द्रियदौर्बल्यात् अनुपलब्धिरित्युक्तं तत्राह· इन्द्रियेति· अन्यथा शशविषाणादावप्येवं स्यादिति भावः।=१=

=दृष्टिपरिहारेणेति लोके ऽन्यतंत्रे च स्त्र्यादिशब्दाः स्तनकेशादिमत्सु रूढा अप्यत्र व्याकरणयोगेन तैः संस्त्यानप्रसवाद्युक्तेः स्त्री ।२=

भा०कै०४
१०

तटेचेति लिंगशब्देन तत्कार्योऽपमिधीयंते एकस्मिंश्चैव विरोधात् सर्वलिंगासंभवः स्त्रीपुंसस्य भावेच नपुंसकत्वं न स्यात् तदभावेन पुंसकमिति वचनात् स्वकृतां
तद्दति स्वसिद्धांतः स्त्रीपुमानिति दृष्टिपरिहारेण क्रियाशब्दत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः संस्त्यानइति भावसाधनत्वं दर्शयति सूतेरिति सूइसेतस्य धातोः सष् भवति स
कारस्य पकारो भवतीत्यर्थः औणादिको मसुन्प्रत्ययः ष्टृ स ष्टुगादुलकात् स्त्याय सस्यामिति संघातरूपं प्राप्नोतीत्यर्थः कर्तृसाधन इति सूतेऽपत्यं जनय

तटेच सर्वेलिंगानि दृष्ट्वा कोध्यवसास्यति तटेचु खल्वपि सर्वाणि लिंगानि दृष्ट्वा तटः तटी तटमिति कः तदध्यवसातुमर्हति इयं स्त्री
अयं पुमान् इदं नपुंसकमिति तस्मान्न वैय्याकरणैः शक्यं लौकिकं लिंगमास्थातुं अवश्यं च कश्चित् स्वकृतांत आस्थेयः कोसौ स्वकृ
तांतः संस्त्यानप्रसवौ लिंगमास्थेयौ स्वकृतांततः संस्त्यानप्रसवौ लिंगमास्थेयौ किमिदं संस्त्यानप्रसवाविति संस्त्याने स्त्यायते
र्ड्रट् स्त्री सूतेः सप्प्रसवे पुमानिति ननु च लोकेपि स्त्यायतेरेव स्त्री सूतेश्च पुमान् अधिकरणसाधनो लोके स्त्री स्त्यायत्यस्यां गर्भ
इति कर्तृसाधनश्च पुमान् सूते पुमानिति इह पुनरुभयं भावसाधनं संस्त्यानं स्त्री प्रवृत्तिश्च पुमान् कस्य पुनः स्त्यानं स्त्री प्रवृत्तिर्वा
९ पुमान् गुणानां केषां ॥ ॥ ॥

=प्रवृत्तिरितियावत् भाष्यकारेणोत्तरग्रंथोक्तेः ।१

तीति पुमानित्यर्थः संस्त्यानमिति तिरोभावः प्रवृत्तिराविर्भावः साम्यावस्थास्थितिः एतावस्थाः शब्दगोचरा एवेत्यवसेयं गुणानामिति सत्वरजस्तमांसि गुणाः
भूतपरिणामरूपाश्च तदात्मकाएव शब्दादयः पंचगुणाः तत्संघातरूपं च घटादि न तु तद्व्यतिरिक्तमवयविद्रव्यमस्तीति सांख्यानां सिद्धांतः केषामिति सत्वादीनां एम०
मनारब्धकार्याणां सूक्ष्मावस्थायामप्रत्यक्षत्वात् व्यवहारागोचरत्वात् प्रश्नः तथाचोक्तं गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छतीति ॥ ॥ ॥ १०

=ननु तासामवस्थानां सर्वत्र सत्वे प्रत्यक्षेण कुतो नोपलंभ इत आह एता इति शब्दगोचराएव शब्दजन्यप्रतीतिविषयाएवेत्यर्थः यद्यपि वक्ष्यमाणन्यायेन सर्वे पदार्थाः शब्दैस्तथापि केनचिच्छब्देन कस्यचिदेव प्रत्यायनमिति विशब्दगोचरास्तेनोच्यते ।=१=

=ननु पुरुषपरिणामानस्युपगमात्कथं पुरुषाधिष्ठितस्यैतन्यमिति लिंगप्रयोगः इत्याशंक्य तेषु कथं वर्त्तत इति ननु नपुंसक इति आत्मवस्तुधर्मापन्न इत्यर्थः। अयंभावः। भोक्तृतावस्थायां भोग्यवस्तुधर्मवत्तिनमेवचैतन्यं प्रतीयते तदेव च शब्दगोचरं एवं च गम्यते पुरुषशब्दे इति सत्त्वाख्ये=

=गत्रयोपपत्तिरिति=२=महते इति परिणामस्य प्रवृत्तेः सार्वत्रिकतां दर्शयति प्रवृत्तिमन्त इति यत इति त्रिभिः प्रवृत्तिभिः सततं सर्वदा न वियुज्यन्ते अतः सर्वेर्थाः प्रवृत्तिमन्त इत्यन्वयः। नित्ययोगे मतुप्। वाच्यत्वेप्येषां अप्येवं तेनेदं पदार्थेषु वाच्यः शब्दस्य संभवः। न हि शुद्धं परिणामत इति वस्तुस्य=

=ह्रविषयः। आकाशादिस्वरूपे तेषां शब्दवाच्यत्वादिति भावः। अपरिणामधर्मिणि पुरुषे लिंगमुपपादयति पुरुष इति विज्ञानाश्रयः सर्वपदार्थानुगतः तेन अनुगतेन चितिरूपं ज्ञानं विषयाकारेण घटज्ञानं पटज्ञानमित्येवमभिधते कालस्य इति ज्ञस्य तज्ज्ञानत्वमाहो=५=

इतरस्तत्परिणामरूपान्त्लोकप्रसिद्धा नाहं शब्दस्पर्शेति । अपर इति । अनन्तरस्यार्थः । ननु आकाशं शब्दात्मकमेवस्य शब्दात्मकस्तु वायुः नैष दोषः संपिण्डित

स्वभावाश्च स्तुर्गोचराः मूर्त्तिशब्देनात्र विवक्षिताः रसगन्धाविति वाय्वाकाशयोरभावात् सर्वपदार्थव्यापित्वं पुंस्त्वादीनामाह प्रवृत्तिरिति नहीति सत्त्वा

दीनामाविर्भावादिरूपः प्रवृत्तिशब्दवाच्यो नित्यः परिणाम इत्यर्थः । पुरुषोऽयद्यप्यपरिणामी तथापि भोक्तृत्वात्तद्धर्म्मोपचार इव भवतीति तदुक्तं हरि

णा प्रवृत्तिरिति सामान्यलक्षणं तस्य कथ्यते । आविर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चेत्यभिधीयते । प्रवृत्तिमन्तः सर्वेर्थास्तिसृभिश्च प्रवृत्तिभिः सततं ने

वियुज्यन्ते वाँच श्चै वात्र संभवः । पेश्चात्प्रवृत्तिधर्मार्थे स्थितिरूपेण गृह्यते । अनुयातीव सोन्येषां प्रवृत्तीर्विषुगाश्रयः । तेनास्य चितिरूपं च चितिकौलश्चाभिधीयते

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां सर्वोश्चपुनर्मूर्त्तयः एवमात्मिकाः संस्त्यानप्रसवगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्सः यत्राल्पीयांसो गुणास्तत्रावरतस्त्र

यः शब्दः स्पर्शो रूपमिति रसगन्धौ न सर्वत्र प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या न हीह कश्चित्स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्त्तमप्यवतिष्ठते वर्धते वा यावदनेन वर्द्धि

तव्यमपायेन वा युज्यते तच्चोभयं सर्वत्र यद्युभयं सर्वत्र कुतो व्यवस्था विवक्षातः संस्त्यानविवक्षायां स्त्री प्रसवविवक्षायां पुमान् उभयो

रविवक्षायां नपुंसकं तस्यां कोलोकृतो नाम ॥ ॥ ॥

तस्य स्वरूपभेदस्तु न कश्चिदपि विद्यते । अचेतनेषु संक्रान्तं चैतन्यमिव दृश्यते । प्रतिबिम्बकधर्मेण यत्तद्वाचो निबंधनमिति । सामान्यमपि गोत्वादिकं व्यक्ते

रव्यतिरिक्तत्वात् प्रवृत्तिधर्म्मशशविषाणादावपुनरपदार्थस्यासत्स्वभावात्तद्वारको लिंगयोग इति सर्वपदार्थव्यापिनीत्वं प्रवृत्तेः आविर्भावतिरोभावौ त

णलावस्था स्थितिरुच्यते साच नपुंसकत्वेन व्यवस्थाप्यते स्त्रीत्वं स्त्रीतापुंस्त्वमित्यादौ संस्त्यानादेरपि प्रवृत्तिलक्षणलिंगयोगः विवक्षात इति लोकव्यवहारानु

गारिणी विवक्षाश्रीयते ननु प्रायोक्तमिति उक्तं हरिणा संनिधाने निमित्तानां किंचिदेव प्रवर्त्तकं यथा तक्षादिशब्दानां लिंगेषु नियमस्तथा भावतत्त्वविदः शिष्टाः श

ब्दार्थेषु व्यवस्थिताः यद्यद्धर्मोङ्गतामेति लिंगं तत्तत्प्रचक्षत इति ॥ ॥ ॥

=ननु मुख्यस्य पुरुषस्य भोग्येनासंबंधात्कथं तद्धर्मेण व्यवहार इत्यत आह अचेतनेष्विति चैतन्यमचेतनेषु संक्रान्तमिव दृश्यते इत्यन्वयः। प्रतिबिंबकधर्मः प्रतिबिंबकन्यायः। वाचो निबंधनं वचनव्यवहारविषयः।=१=ननु जातेर्नित्यतया प्रवृत्तिधर्मयोगात्कथं जातिः=

=सामान्यमित्यादि लिंगयोगेत आह सामान्यमपीति अव्यतिरिक्तत्वादिति अन्यरूपेणास्य। अत्यंतासतः शशविषाणादेर्लिंगयोगमुपपादयति शशेति=२=यथेति तक्षणच्छेदनादेनेकक्रियासन्निधाने पि तक्षणाश्रयस्तक्षेतिव्यवहारस्तद्वत्सुव्यवस्थिताः प्रमाणेनेनं=१

=प्रवृत्तिसामान्यं=२=

तस्योक्तावितिं लोकतः शिष्टलोकात् तस्य लिंगस्य प्रतिपादने व्यवस्थानुगंतव्येत्यर्थः भूयानिति । अश्रुकुंसादिषु स्तनकेशादिमत्त्वलक्षणलिंगाभ्युपगमस्यागः प
रिहारः चंचादिषु तु तदपरित्यागेपि शास्त्राल्लिंगसिद्धिरिति भावः लिंगमशिष्यमिति । लिंगव्यवस्थायां लोकः प्रमाणमित्यर्थः एकार्थ इति । अनेन लिंगस्व
रूपमपि लोकादेव ज्ञायत इत्युक्तं भवति तच्चैकस्मिन्नेवार्थे संस्त्यानादिसद्भावात् पुष्यस्तारकानक्षत्रमिति शब्दानां त्रिलिंगात्वं स्तनकेशादिसं
बंधे तु लिंगे अभ्युपगम्यमाने एतन्न युक्तं अवयवान्यत्वाच्चेति कुटीकुटीर इति रेफस्यावयवस्योपजने लिंगभेदो दृष्ट इत्यर्थः ॥ यद्यप्यविचारितरमणीयं लिं

= लिंगमशिष्यं ॥१

तस्योक्तौ वचने लोकतो नाम भवति स्त्री पुमान्नपुंसकमिति । गुणो वा लुपि युक्तवत् वृध्रिकादिषु भूयान्परिहारः लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचन इ
ति एवमत्र गुणो न भवति नैवैतत्तन्त्रं तत्र स्वमनीषिकया उच्यते इति पठिष्यति ह्याचार्यः लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति पुनः प
ठिष्यति एकार्थे शब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिंगान्यत्वमवयवान्यत्वाच्चेति संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमान् तस्योक्तौ लोकतो नाम गुणो
वा लुपि युक्तवत् कथं पुनरिदं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायां टाबादयो भवंतीति आहोस्वित्स्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति कश्चात्र विशे
षः स्त्रियामिति स्त्र्यर्थाभिधाने चेट्टाबादयो द्विवचनबहुवचनानेकप्रसंगयानुपपत्तिः स्त्रियामिति स्त्र्यर्थाभिधाने चेत्टाबादयो भवंति द्विव
चनबहुवचनयोरनुपपत्तिः कुमार्यौ कुमार्यः किशोर्यौ किशोर्यः ॥०॥

= एतदाविर्भावादिरूपं लिंगं तस्योक्तौ =
= लोकतो नाम भवेत् तत्र स्वमनीषिकये =
= व्यत इति नन्तव्यमित्यर्थः । इत्याह =
= न्यत्वं प्रकारान्तरेण अवयवेति = १ =

गमाश्रित्य वक्तारः शब्दानुच्चारयंति श्रोतारश्च प्रतिपद्यंते तथापि वस्तुतत्त्वनिर्णयो भाष्यकारेण कृत इति पदमेरम्य चापि संस्त्यानादिलक्षणमलौकिकं लिंगमिति त
दयाकृतं भवति कथमिति स्त्रीशब्दः शुक्लादिशब्दवत् गुणमात्रे गुणिनि च वर्तते तत्र यदा गुणमात्रमिह स्त्रीत्वं स्त्रीशब्देनोच्यते तदा द्रव्यवाचिनः प्रातिपदिकात् स्त्री
त्वे वाच्ये टाबादय इति स्त्रीत्वं प्रत्ययार्थ इति पक्षः संपद्यते यदा तु स्त्रीत्वयुक्तं द्रव्यं स्त्रीशब्देनोच्यते तदा परः पक्षद्वयं संभवति स्त्रीत्वोपलक्षितद्रव्यवाचिनः प्रा
तिपदिकाट्टाबादय इति स्त्रीसमानाधिकरणपक्षसंभवः अथ स्त्रीत्वयुक्तद्रव्यवाचिनो गौरादेः स्त्रीत्वात् प्रातिपदिकादिति प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षसंभवः ॥ ॥

=शब्दादीनां आदियतावूपयत्साद्य्यः। अवस्थातुर्गुणस्य शब्दादिरूपस्य ७=

एकोयमर्थ इति प्रकृतत्वर्योपसर्जनस्य स्त्रीत्वस्य प्रत्ययेनाभिधानादिति भावः। यद्यपि शब्दादीनामवस्थाविशेषो लिंगं अवस्थाश्चावस्थातुरभिन्नास्तथापि यथा शब्दादीनां सन्निवेशमात्रे घटे शब्दादीनां बहुत्वेपि सन्निवेशस्याभेदविवक्षायां घट इत्येकवचनं भवति एवमवस्थाविशेषस्य लिंगस्याप्येकत्वमेव संख्यानादेरिति मन्यते अनेकस्त्रीवि पक्षद्वयेतु द्योतकः प्रत्ययोनेकस्यापि च प्रदीपादेरिवैकं द्योतकत्वमित्यनेकप्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा वाचकेतु प्रत्यये ऽर्थमयुक्तत्वाच्छब्दस्यैकेनैवाभिहितेर्थे द्वितीयस्यानुत्पत्ति

किंकारणं एकत्वात्स्त्रीत्वस्य एकोयमर्थः स्त्रीत्वं नाम तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति अनेकप्रत्ययानुपपत्तिश्च अनेकश्च प्रत्ययो नोपपद्यते गार्ग्यायणीकारीषगंध्याकालितरा किंकारणं एकत्वात्स्त्रीत्वस्य एकोयमर्थः स्त्रीत्वं नाम तस्यैकेनोक्तत्वात् द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यं किंकारणं उक्तार्थानामप्रयोग इति स्त्र्यर्थस्य प्रातिपदिकार्थत्वात् स्त्रियामिति लिंगानुपपत्तिः स्त्र्यर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात् स्त्रियामिति ईकारो न प्राप्नोति अस्तु तर्हि स्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति। स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद्भूतादिष्वतिप्रसंगः स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद्भूतादिष्वतिप्रसंगो भवति भूतमियं ब्राह्मणी कारणमियं ब्राह्मणी आवपनमियमुष्ट्रिकेति ॥ ॥ ॥ ॥

प्रसंगः गार्ग्यायणीति गर्गस्यापत्यं गोत्रं स्त्री गर्गादिभ्यो यञ् यञन्तात् प्राचां ष्फ तद्धित इति ष्फः तदन्तात् ङीष्। कारीषगंधेरपत्यं स्त्री सरण तस्याणिञोरिति ष्यङ् ततो यङश्चाबिति चाप्। कालतशब्दात्तु नपहारिसूत्रेण ङीष् न तस्तरपतत टाप्रप्राप्नोति ङीषा स्त्रीत्वस्योक्तत्वात् स्त्र्यर्थस्येति संख्यानवाचिद्वन्द्वप्रत्ययांतेन स्त्रीशब्देन स्त्रीत्वस्याभिधानात् ङीप्न प्राप्नोति भूतमियमिति स्त्रीत्वोपलक्षितब्राह्मणीवृत्तित्वात् भूतशब्दस्य तत्सामानाधिकरण्यात् स्त्रीप्रत्ययप्रसंगः॥ ॥ ॥

या
स्त्र्यर्थोभिधानइति प्रसार्थे पक्षे दोषोयं नावतरतीत्यर्थः भूतादयः पौतम्यांग्रपर्यवसानम् इति तदर्थस्य स्त्रीत्वेन संबंधाभावात् प्रत्यययोस्तत्प्रसंगाभावः नहितेनैवेति स्त्री
शब्दसामानाधिकरण्यात् ब्राह्मण्यादिषु स्त्रीप्रत्ययः सिध्यति। स्त्रीशब्दे तु पदान्तरप्रयोगाभावात् ब्राह्मण्यादिपदापेक्षाभावाच्च प्रत्ययो न प्राप्नोतीत्यर्थः अथ ब्राह्म

स्त्र्यर्थाभिधाने पुनः टाबादिषु सत्सु इह तावद्भूतमियं ब्राह्मणीति नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितं किं तर्हि पौतमं कारणमियं ब्राह्मणीति नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितं किं =एतत्तात्संपैप्रत्यमभितियावद्।=
तर्हि प्राधान्यं आवपनमुष्टिकेति नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितं किं तर्हि संभवनं षट्पुंस्त्रकेभ्य प्रसत्व प्रतिषेधः षट्पुंस्त्रकेभ्य सत्व प्रतिषेधो वक्तव्यः पंच ब्राह्मण्यः
इत्यत्र ब्राह्मण्य स्त्र्यर्थाभिधाने पुन टाबादिषु सत्सु नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितं किं तर्हि भेदो विवक्षितः संख्या इह च स्त्रीईकारेण न प्राप्नोति नहि तेनैव तस्य ति
सामानाधिकरण्यमस्ति सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् स्वार्थे टाबादयः सिद्धमेतत् कथं स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् प्रातिप
दिकविशेषणं स्त्रीग्रहणं स्वार्थिकाष्टाबादयः नैवं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायां इति नापि स्त्रीसमानाधिकरणादिति किं तर्हि स्त्रियां य
त्प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्माट्टाबादयो भवंति कस्मिन्नर्थे स्वार्थे इति अथवा पुनरस्तु स्त्रियामभिधेयायामिति ननु चोक्तं स्त्रियामिति स्त्र्य
र्थाभिधाने चेट्टाबादयो द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः स्त्र्यर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात् स्त्रियामिति लिंगानुपपत्तिरिति नैष दोषः य
त्तावदुच्यते द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिरिति गुणवचनस्य चाश्रयतो लिंगवचनभावात् गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिंग
वचनानि भवंति तद्यथा शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कंबलः शुक्लौ कंबलौ शुक्लाः कंबला इति यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणः तस्य य
‘‘ल्लिंगं वचनं च तद्गुणस्यापि ॥ ॥ ॥

ण्याद्यपेक्षया स्त्रीशब्दात् प्रत्ययः क्रियते तदैतरेतरं अयं दोषापत्तिः प्रत्ययोत्पत्तौ परस्परापेक्षणात् इदानीं तृतीयं पक्षमाश्रित्याह सिद्धं त्विति स्त्रीत्वयुक्ते
र्थे गीकृतसंस्थाने वर्त्तमानात् स्वार्थे टाबादय इत्यर्थः ॥ ॥श्री ॥७॥ ॥७॥ ॥

=स्त्र्यर्थे स्त्रीपि सति ब्राह्मण्यादिपदाभावः सति च प्रत्यये स्त्रीशब्दानीविति दोषः।२

=प्रत्ययार्थप्राधान्यं त्वन्यत्र इति नागः।१

एवमिहापीति यद्यपि गुणमात्रे प्रत्ययः क्रियते तथापि गुणगुणिनोरभेदविवक्षायां स्वाभाविकत्वाद्गुणप्रधानभावव्यवस्थायाः कुमारीशब्देन द्रव्यस्यैवाभिधानात्त
द्गतसंख्यानिमित्ता वचनोत्पत्तिः द्रव्यवाचिना च नित्यं सामानाधिकरण्यमिति भावः तदुक्तं हरिणा सोयमित्यभिसंबंधादात्मा यं प्रतिपद्यते स्त्रीत्वं स भावः सिद्धो वा गुणभा =कर्त्तृनिर्देशः।२
वविपर्यय इति भावस्येति स्त्रीत्वस्य स्त्रीत्वेन योग इत्यर्थः इषिमिति इषितुमिच्छतीत्यत्रेत्यर्थः निमंत्रिश्चेति निमंत्रयेत इत्यत्र निमंत्रणे लिङ्विधाविस्यर्थः एकस्येति एषितु
मित्यस्यैवेत्यर्थः। बाह्यमिति भोजनादिकमित्यर्थः सर्वकाल इति तुमुन्नित्यर्थः सहिस मानकर्त्तृके षु तुमुन्निति कालमात्रे विधीयते अपरस्येति इच्छतीत्यस्य आ

एवमिहापि यद्दृष्टो द्रव्यं श्रितं भवति स्त्रीलिंगगुणः तस्य यल्लिंगं वचनं च तत्स्त्रीत्वस्यापि भविष्यतीति यदप्युच्यते अनेकप्रत्ययानुपपत्तिरिति भावस्य
भावयुक्तत्वाद्भावो भावेन युज्यते तद्यथा इषिरिषिणा निमंत्रिश्च निमंत्रिणा विषमउपन्यासः युक्तं तत्रान्यत्वं साधनभेदात्कालभेदाच्च उ
क्तं तत्रैकस्य बाह्यं साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः अपरस्याभ्यंतरं साधनं वर्त्तमानकालश्च प्रत्यय इति इह पुनरेकं स्त्रीत्वं अथैकमप्युपलभ्यते
१ किंचातः यद्येकमुपलभ्यते द्वितीयमप्युपलभ्यतां॥ ॥ ॥

भ्यंतरमिति इषिरेवकर्म्मेत्यर्थः स च एषितीत्यत्र प्रकृत्यर्थत्वादाभ्यंतरम् इह पुनरिति भेदहेत्वभावादेकमेव स्त्रीत्वं इच्छायास्त्वभिन्नरूपाया अपि कालसाधनभेदात्भ
वतु भेदस्य ग्रहणमित्यर्थः इतरः इह पुनरेकमिति ब्रुवता स्त्रीत्वमनेन प्रतिपन्नं भेदस्त्वसुसाध इति मत्वाह अथैकमपीति यद्येकमुपलभ्यत इति खट्वादिषु सदपि न गत
त्वाद्यद्युपलभ्यते लिंगं अविचारितरमणीयेन च तेन प्रसिद्धो व्यवहारः तदा स्त्रीत्वस्यैव द्वितीयस्याप्युपलम्भोस्त्विति भावः॥ ॥ ॥

=भेदसाधनाय यद्येकमित्यादिभाष्यं तथा च वै॰ खट्वादिष्विति॰२=

=लिंगस्यानुमानगम्यत्वमुपपादयति॰ सुखेति॰ तत्परिणामः। सुखाद्यात्मकसत्वादिपरिणामः। एवं वस्त्रतन्तुपरिणामैः सत्वादीनामिव सत्वादिसमपरिणामस्याविर्भावादिलक्षणलिंगस्याप्यनुमेयत्वं॰ गुणानां प्रकृतिः एवं विर्भावादि लिंगं तत्पदवाच्यं॰ एवं च प्रकृते ऽपि गुणपरि=
=णामत्वात्तत्रापि गुणाविर्भावसत्वात् लिंगयोगइत्यर्थः। गुणवद्रूति॰ समाध्यंतरमनेनोच्यत इत्यर्थः। इदं तादृति॰ नतु गुणसमूहो द्रव्यमिति लक्षणमित्यर्थः। इदं चैतच्छास्त्रोपयोगि द्रव्यलक्षणमिति बोध्यं॰ =२=

भा॰ कै॰ ४ अथैकमिति सुखदुःखमोहान्वयात्सत्वरजस्तमसां तत्परिणाम एवेदं विश्वं गुणानां च प्रवृत्तिर्लिंगं तत्र प्रवृत्तेरपि प्रवृत्तिसद्भावाल्लिंगयोगोऽस्तीत्यर्थः।
१३ कस्तर्हीत्यादि आश्रयेनिर्ज्ञाते सुखदुःखमाधिरिति भावः गुणसमुदाय इति रूपादिसंनिवेशमात्रमित्यर्थः गोत्वेति भावे तत् अथमतमिति इदं तत्
इति सर्वेनाम प्रसवधर्मयोगं पवस्तुद्रव्यमित्यर्थः तत्रस्त्रीत्वस्यापि द्रव्यरूपत्वात् परेण स्त्रीत्वेनाविरुद्धो योगः षित्करणसामर्थ्यादिति एक

अथैकमप्यनुमानागम्यं द्वितीयमप्यनुमानादुपपत्तौ कस्तर्हि तावद्भवानेकं गुणं साम्यं मन्यते स्त्रीत्वं नाम द्रव्यस्य द्रव्ये च भवतः कः संप्र =किमात्मकं द्रव्यं भवान्मन्यत इत्यर्थः॥१=
त्ययः यदि तावद्गुणसमुदायो द्रव्यं कागतिर्यएते भावाः कृदभिहिता स्तद्धिताभिहिताश्च चिकीर्षा गोत्वेति अथमतमेतत्कृदभिहि =अत्र गुणसमुदायाभावात्स्त्रीत्वं न स्यात्॰२=
तोभावो द्रव्यवद्भवति स्त्रीत्वमपि स्त्रीत्वेनाभिहितं द्रव्यवद्भविष्यति कं च तावद्दोषः स्यात् दृष्टस्तु हि दोषस्य सुसुखः परिहारः =लिंगस्य लिंगांतराभिधानेन समाधिद्वयमु=
=क्तात एकोपकारादेरपि अनेकस्य पत्मानुपप=
गार्ग्यायणी कारीषगंध्या कालितरेति इहतावद्गार्ग्यायणीति षित्करणसामर्थ्यान्ङीष् भविष्यति कारीषगंध्येति वच =नोस माधानमाह॰ कथेत्यादि॰ =३=
नाच्चाब्भविष्यति कालितरेति नयावत्कालीना वत्कालितराकिंत र्हि प्रकृष्टाकालीकालितरा यत्तच्छब्दरूपं प्रकर्षे वर्तते तस्मा
नुक्ते स्त्रीत्वमिति कृत्वा टाप् भविष्यति यदप्युच्यते इह च स्त्रीइति ईकारोन प्राप्नोतीति निपातनादेतत्सिद्धं किंनिर्वर्तनं स्त्रिया
१०मवं ति कुं त्तिकुरुम्पश्येति॥ ॥ ॥

मपि स्त्रीत्वं प्रत्ययद्वयेनाभिधीयत इत्यर्थः वचनादिति य इः स्त्रीविसस्मात् तथाहि अत्र सामान्यग्रहणाय तदविघाताय च ष्यङो नुबंध इत्यंत्यमि एप॰
तिभावः यावत्कालीति अन्योन्य प्रकर्षयुक्तोर्थोन्यस्मा प्रकर्षयुक्तः अवस्थाभेदाद्वाच निकणादिभेदाच्चैकएवार्थोभिधीयत इति भावः॥ ॥ १३
=ननु इत्यत आह॰ साधकाशमत आह॰ तथाहीति॰ २= ननु एवमपि लोहितिकेत्यत्र न स्यादित्यत आह॰ वाचनिकेति॰ ३ इत्यादि

तै०

स्त्रीविषय इति येनि समेवृ ग्रिच्चियांवर्त्ते खट्वामालादयस्तेषामकारांतप्रकृतित्वमवधारयितुं न शक्यते अकारांतस्य प्रयोगाभावात् अनेकलिंगेषु तु कुक्कुटादिषु शक्यतेऽकारांतत्वं निश्चेतुमिति भावः सर्वेषामिति शाकटायनदर्शने सर्वे प्रातृनां व्युत्पाद्यत्वात् शास्त्रकारेणाकारांतत्वानि स्त्रीयत इत्यर्थे पंचभिरिति तद्धितार्थे द्विगुः अहो दिठक् तस्याद्यर्द्धशर्द्वेतिलुक् लुक् द्धितलुकीतिस्त्रीप्रत्ययस्य लुक्ति कृते प्रयोगस्याकारांतता दृश्यत एवेत्यर्थः अजाद्यतः शूद्राचेति जातिलक्षणोङीषनेनटापाबाध्यते

स्त्रीविषयेष्टापोऽप्रसिद्धिरकारांतादर्शनात् स्त्रीविषयेष्टापोऽप्रसिद्धिः खट्वामाला किंकारणं अकारांतादर्शनात् नह्यकारांतता दृश्यते न तु चेयं दृश्यते अतिखट्वः अतिमाल इति नैषा अकारांतता आप एव तद्धस्वत्वं सर्वेषां तु स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः सर्वेषामेव तु प्राति पदिकानां स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थे उपदेशः कर्त्तव्यः। शशः षष इति माभूत् पलाशः पलाष इति माभूत् मंचकः मंजक इति माभूत् तस्मात्सि द्धं।तस्मात्सिद्धमेतद्भवति अथवेयमकारांतता दृश्यते पंचभिः खट्वाभिः क्रीतः पटः पंचखट्वः दृशखट्वः" अजाद्यतः शूद्रा चामहत्पूर्वा शू
१द्राचामहत्पूर्वेतिवक्तव्यं शूद्रा अमहत्पूर्वेति किमर्थं महाशूद्री॥ ॥

ननु पुंयोगलक्षणः गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्यय इति न्यायान्मुख्यार्थेष्टत्वेरिह शूद्रशब्दस्य ग्रहणात्तेन शूद्रस्य भार्या शूद्री सेव भवति अमहत्पूर्वेत्यत्र महच्छब्दस्यानुक रणशब्दत्वाल्लौकिकार्थाभिधायित्वाभावात्वाभावः अमहत्पूर्वेति किमर्थमिति अंतरंगत्वात्पूर्वं टापि कृते सुप्सुपेत्यन्ने समासेन भाव्यं महती शूद्रा महाशूद्रेति।ततश्च निर्हेतु त्वाट्टापः प्रतिषेधो नार्थक इति प्रश्नः महाशूद्रीति महाशूद्रशब्दः समुदाय एवाभीरजातिवचनो न त्वत्रावयवार्थो ऽस्ति।यथा गौरखर इति।तत्र समुदायस्यासादनेऽवयवा
१र्थस्य स्त्रीत्वाभावान्नदृविवक्षितैव समासः क्रियते तत्रापि प्रतिषिद्धे जातिलक्षणोङीषेव भवति॥ ॥ ॥

भा० कै० ४ १४

जातिरिति महाशूद्रशब्दः समुदायो यदा जातिवाची तदा टापः प्रतिषेधो यदा तु महत्त्वविशिष्टा शूद्रा प्रतिपिपादयिषिता तदा महाशूद्रेत्येव भवति असति तु जाति
ग्रहणे आन्महतः पूर्वेति प्रतिषेधसामर्थ्याद् तदन्तरंगोपि टाब्बाध्येत ततश्च ज्ञापितेऽपि ङीष् प्रसज्येत अतिभवतीति भवन्तमतिक्रान्ता महान्तमतिक्रान्तेति प्रादिसमासः तत उ
गितश्चेत्यनेनोगिदन्तात् ङीप् सिद्धो भवति गौरादिषु बृहन्शब्दोऽन पठितव्यो तथा च शतुरनुम इत्यत्र नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यान
मित्युक्तं अन्यथा ङीष एवोदात्तत्वेन सिद्धत्वात्। किं ङीप उदात्तविधानेन विभक्त्युदात्तार्थं तद्वचनमिति चेत्तर्हि गौरादिषु पाठे न प्रयोजनं अनुपसर्जना
धिकाराच्चातिमहतीत्यत्र गौरादिङीषभावादुगिल्लक्षणो ङीप् कृते व्यस्तस्योदात्तत्वमुपसंख्यानेन कर्तव्यं जातिरिति वक्ष्यामीति अन्यथा महत्

=प्रत्ययविधौ प्रतिषेधोपलक्षणमेतत्=२=

जातिः जातिरिति चवक्तव्यं याहि महती शूद्रा महाशूद्रा सा हि भवति शूद्रशब्दो जातिषु पठ्यते तत्र कः प्रसंगो यन्महत्त्वं स्यात् नैव प्रा
प्नोति नार्थः प्रतिषेधेन तदन्तविधिना प्राप्नोति ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः भवतीहत
दन्तविधिरिति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं भवती अतिभवती महती अतिमहती अत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवतीति जातिरिति च वक्ष्यामी =तदन्तविधौ हि सति अमहत्पूर्वेत्यस्य= =कर्त्तव्यत्वे विशेषणं जातिरिति वक्तुम्=
ति यद्येतत् ज्ञाप्यते पंचाजी दशाजी अत्रापि प्राप्नोति नैष दोषः अजादिभिः स्त्रियं विशेषयिष्यामः अजादीनां या स्त्रीति॥०॥ =कानिचिदावः॥२=

वैसत्यसति प्रतिषेधे महाशूद्री महाशूद्राशब्दयोर्विषयविभागेन कथं साधुत्वं प्रतीयेतेति भावः पंचाजीति पञ्चानामजानां समाहार इति द्विगुस्ततो द्विगोरि
ति ङीप् प्राप्नोति टापा बाध्यमानत्वात् अजादीनामिति अजाद्यत इति षष्ठी तेनाजादिप्रातिपदिकाभिधेयसमवेतं स्त्रीत्वमिह गृह्यते। पञ्चाजी स्वस्तु समा
साभिधेयसमाहारगतं स्त्रीत्वं न त्वजाशब्दार्थगतमिति टापोऽप्रसंगः प्रसासस्याच स्त्रीत्वविशेषणे पक्षीणानामप्यजादीनामेव प्रकृतिलिंगं विज्ञायते। सामर्थ्यो
द्वा। एवं तु सत्यमहत्पूर्वेति न प्रतिषेधो वक्तव्यः न हि महाशूद्रीत्यत्र शूद्रार्थगतं स्त्रीत्वमिति टापः प्रसंगाभावः॥ " " "

राम० १४

=नन्वेवं टापूकस्मादित्यत्र न ज्ञायेतेत्यत आह प्रत्यासत्येति सामर्थ्यादिति अजाद्यन्तप्रातिपदिकार्थगतस्त्रीत्वप्रतिपादनं न प्रत्यये तेन प्रत्यये न कस्यचित्तु भिन्निमावः॥=२= न प्रतिषेधो वक्तव्य इति तदन्तविधौ तु ज्ञापकान्तरमनुसर्त्तव्यमिति भावः॥१=

उगितश्च कथमिति प्रातिपदिकादिति वर्त्तते तत्र विशेषणाविशेष्यभावे कामचारः यदि प्रातिपदिके नोगिद्विशेष्यते तदोगितः प्राधान्यात्तेनतदंतविधिर्नोस्ति । नच प्रातिपदिकांतमुगित्त्वं भवतीति प्रातिपदिका दुगित इति प्रसंगसंभवः यदानूगिता प्रातिपदिकं विशेष्यते तदा तदंतविधौ सत्युगिदंतात्प्रातिपदिकादि सेष्टप्रसंगो भवति । पक्षद्वयेप्यआपत्तिरिति मत्वा प्रश्नः भवतीति सर्वादिषु भवतु शब्द उगित्त्वमिष्यते महच्छब्दोपि शतृवद्भावादुगित्त्वपदे शपः तदंत

कादि

उगितश्च कथमिदं विज्ञायते उगितः प्रातिपदिकादिति आहोस्विदुगिदंतात्प्रातिपदिकादिति किंचातः यदि विज्ञायते उगितः प्रातिपदिकादिति सिद्धं भवतीमहतीति अतिभवती अतिमहतीति न सिध्यति तदंतविधिना भविष्यति ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदंतविधिः प्रतिषिध्यते अथ विज्ञायते उगिदंतात्प्रातिपदि[redacted]ति सिद्धं अतिभवती भवतीमहतीति न सिध्यति व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन उभयथा च निर्गोमती निर्यवमतीति न सिध्यति किं कारणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणं भवतीति यथे × अतिमहतीति २

च्छसि यथास्तु अस्तु ता वदुगितः प्रातिपदिकादिति कथमतिभवती अतिमहतीति ॥ ॥ ॥
त

=तथाच प्रकृते प्रातिपदिक स्वरूपेणोच्चारणाभावेपिन दोषः।१=

विधिनेति उगितात्प्रातिपदिकस्य विशेषणादिति भावः ग्रहणवतेति ग्रहणमुपादानमात्रं तेन तु प्रातिपदिकस्य स्वरूपेणोच्चारणं अथ येति अमहत्पूर्वेति [redacted] षेधेने हप्रकरणे तदंतविधेर्लोपि नत्वादिति भावः निर्गोमतीति आक्षेप पक्षेगोमती सत्त्वापि न सिद्धमिति उगित्वं मतुपो गोमानित्यादौ नुमर्थस्यात्र द्वितीये तु गोमतीति सिद्धमिति मतुप उगित्वात्तदंतत्वाच्च गोमत्शब्दस्य गोमतो निष्क्रांतेति समासे तु कृते निरादेः समुदायान्मतुपो विधानाभावात् ङी नस्यादिसर्थः ॥ ॥ ॥

भा० कौ० ४ १५ तदंतविधिनेति। ननु प्रातिपदिके नोगितो विशेषणाद्विशेष्येण कथं तदंतविधिः एवं तर्हि तंत्रेण योगरूपमुच्चार्यते तत्र कस्मिन्योगे प्रातिपदिके नोगिद्विशेष्यते द्वि
तीये तूगिता प्रातिपदिकमिति दोषाभावः। नैतत् द्वितीये उगिद्ग्रहणस्य तदुगितिशब्दरूपमात्रं अन्यपदार्थ आश्रीयते ननु प्रातिपदिकमेवेत्यर्थः। व्यपदेशिवद्भावेनेति
प्रयोगभेदेन भवान् भवतीति यच्छब्दरूपं नानारूपं प्रयुज्यते तस्यायं भवच्छब्दोऽन्त इति कल्पनयेत्यर्थः एतेन येन विधिस्तदंतस्येत्यत्र संरूपमिति नि

तदंतविधिना भविष्यति ननु चोक्तं ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदंतविधिः प्रतिषिध्यत इति नैतत् प्रातिपदिकग्रहणं प्रातिपदिका
प्रातिपदिकयोरेतद्ग्रहणं अथवा पुनरस्तु उगिदंतात् प्रातिपदिकादिति कथं भवतीमहतीति व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति। ननु चोक्तं
व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेति नैतत् प्रातिपदिकग्रहणं प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेतद्ग्रहणं यदप्युच्यते उभयथा निर्गोमती
निर्यवमतीति न सिध्यति किं कारणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेर्ग्रहणं भवतीति नैतत् प्रत्ययग्रहणं प्रत्ययाप्रत्ययोरेतद्ग्रहणं क
थं वर्णोऽप्युगित् प्रत्ययोऽप्युगित् प्रातिपदिकमप्युगित् धातोरुगितः प्रतिषेधः धातोरुगितः प्रतिषेधो वक्तव्यः उखास्रद्भ्रास्तरी प
र्णध्वद्भ्रास्तरी अंचतेश्चोपसंख्यानं अंचतेश्चोपसंख्यानं कर्तव्यं प्राचीप्रतीची ॥ ॥ ॥ ॥

वत्वमिति दर्शितं भवति तेन गोक्षीरमित्यादौ गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो न भवति। वर्णोऽप्युगिदिति। अवर्णस्वसावनत्र इत्सर्वेछ ह्रस्वत आदेशास्तत्रावेतीति ङीभ
वति। अश्वपर्यायो वैन् शब्दः। नत्वंगस्य तथा हृआदेशो विधीयते तत्रक्रन्नेभ्य इति ङीपि कृते त्रादेशे न भवितव्यं एवं तर्हि संभवमात्रेणोगितत्वमित्यदोषः॥ ग्र० १५
९ ॥ श्री ॥
=अर्वन्नग्रहस्य स्त्रियां हृत्तिलं दर्शयति अश्वपर्याय इति १=अदोष इति वस्तुतस्तु क्रोष्टुरित्यादावंगोस्त्रियांचेति लक्षणाभावात् यथा ङीबुत्पत्तेः प्रागेवत्रादेशोऽपि ङीबुत्पत्तेः प्रागेव तिष्ठाभ्यामर्थः=१=

=अकारस्तत्रोच्चारणार्थ इति भावः। ४ = आविनं चेति। ङीपि कृते आविन मित्यर्थः। नलोपस्तु न्याय एवेति भावः। ४ =

उगित्संचतिग्रहणादिति। उगिद्वचामिसत्रो गिद्ग्रहणादंचतेरपि ग्रहणे सिद्धे अंचतिग्रहणं नियमार्थं इह शास्त्रे यत्कार्यमुगितो विधीयते तदंचतेरेव धातो भवति नान्यस्य धातोरिति कार्यमात्रं नियम्यते न तु मागम एव। अधातुग्रहणं तु तत्रा धातु भूत पूर्वस्यापि नुमागमार्थं तेन गोमंतमिच्छती ति क्यचि क्विपि च कृते गोमानित्यत्रापि नुमभवति। अन्यथा धातुत्वादंचतिग्रहणान्नियमार्थान्न स्यात् अम्भेत्वात् उगितश्चेति यश्च शतृः सोंऽचतेर्लुप्ताकारनकारस्यानुकरणं। विभक्तेश्च सुपां सुलुगिति लुक्। भौविनं चाकारलोपमाश्रित्य चेति निर्देशः कृतः ततश्चांचतिग्रहणमिहैव नियमार्थं अकारनकारलोपयोश्चा तंत्रत्वात् नांचेः पूजायामितियदान

उगित्संचतिग्रहणात्सिद्धमधातोः। उगितीति अंचतिग्रहणात् अधातोः सिद्धं। अंचतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। अंचतेरेवोगितो धातो नान्यस्योगितो धातोरिति "वनोरच" इह कस्मान्न भवति निःस्मुनी अतिपूनीति अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति एवमपि मघोनीत्यत्र प्राप्नोति मघवन् शब्दो व्युत्पन्नः प्रातिपदिकं वनोन हशः वनोरचेसत्र हशंतान्न भवतीति वक्तव्यं इह माभूत् सहयुध्वा ब्राह्मणीति यदि न हश इत्युच्यते शर्वरीति न सिध्यति विहितविशेषणं हशग्रहणं हशंताद्यो विहित इति एवमपि मेरुवरीति न सिध्यति कथं चात्र नुगागमः॥ ॥ ॥ ॥

लोपः प्रतिषिध्यते तदापि ङीप् भवति वनोरच। निःस्मुनीति स्मुनो निःक्रांता सुवानमतिक्रांतेति प्रादिसमासस्ततो ङीप् ष्वुन्नश इह स्य गौरादि पाठे धुसज्ञेन त्वात्र ङीप् भवति। मघोनीति मघमस्यास्तीति छंदसीवनिपौ वक्तव्या विति वनिप् स चार्थवानिति प्रश्नः अस्युसन्नमिति ष्वुनुक्षन्निति सौणादिको मघवं छब्द उणादिषु चनावुश्रप्युसन्निति निमित्तकार्यं भवतीति मागेवो क्तं वनोन हश इति द्वयोरपि ङीबूपयो र्निषेधः सहयुध्वेति स हे चेति क्वनिप् शर्वरीति शृ हिंसायामित्येतस्मात् अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वनिप् त त्र गुणे रपरत्वे च कृते हशंतो भवतीति पूर्वः पक्षः मेरुवरीति ईरगतावित्यस्मात्पूर्वोदन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति क्वनिबनिपोरन्यतरः स च हशंतात् द्विहित इति ङीब्रोन स्यातामिति प्रश्नः॥ ॥

भा॰ कै॰ ४ छांदसत्वादिति मद्रीरिशब्दाहोस्त्वट् चेत्सुगणादिसूत्रमनपेक्ष्यैतदुक्तं यज्वरीरिति सुयजोर्ङ्वनिप् वांछंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः बहुधीवरीति वहवो धीवानो ऽस्या इ
१६ ति बहुव्रीहिस्तत्रानो बहुव्रीहेरिति ङीप् प्रतिषेधः प्राप्नोति रेफस्य ङीप्सन्नियोगेन विधानात्तदभावादेवाभावप्रसंगः यदि वा ह्रियां पदुक्तं तस्य सर्वस्या
नो बहुव्रीहेरिति प्रतिषेधविधानाद्वनङीबौ न प्राप्नुतः तस्माद्वनोर चेत्बहुव्रीहेश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः तत्र बहुव्रीहेश्चेत्यनेन लक्षणं तरेणान उपधा
लोपिन इत्यनेन विहिते ङीपि रेफमात्रं विधेयं यदि तु द्वावपि ङीब्रौ विधीयेयातां तदा सुपर्वादेरनुपधालोपिनो पिस्यातां अन इति अनो बहुव्रीहेरि

×यज्वनीरिषः×१

छांदसत्वात् ङीब्रावपि तर्हि छांदसत्वादेव भविष्यतः बहुलं छंदसि बहुलं छंदसि ङीब्रौ वक्तव्यौ यज्वरीरिषः रविधाने बहुव्रीहेरुप
संख्यानं प्रतिषिद्धत्वात् रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं कर्तव्यं बहुधीवरी किं पुनः कारणं न सिध्यति प्रतिषिद्धत्वात् अनो बहुव्रीहे
रिति प्रतिषेधः प्राप्नोति [redacted] अनो बहुव्रीहेः प्रतिषेधे वोपधालोपिनो वावचनं अथवा अनो बहुव्रीहि प्रतिषेधे उपधालोपिनो
वेति वक्तव्यं अन्यथा कृत्वा चोदितमन्यथा कृत्वा परिहारः यथोपसंख्यानं चोदितं तथा नित्यास्यां ङीब्रास्यां भवितव्यं यथा परिहार
स्तथा विभाषा भवितव्यं यथोपसंख्यानं चोदितमेवमपि विभाषया भवितव्यं न ह्यत्र ङीपू दुर्लभः सिद्धोत्र ङीप् अन उपधालोपिनो
ऽन्यतरस्यामिति॥ श्री ॥ ॥

सस्यानंतरमुपधालोपिनो वेति वक्तव्यं तेनानउपधालोपिनोऽन्यतरस्यामित्येतत्त्ववक्तव्यं भवति तत्रानुपधालोपिनो नित्यो ङीप्प्रतिषेधो भवति सुपर्वे
भा॰ २ ति उपधालोपिनस्तु ङीप् विकल्पस्तेन बहुराज्ञी बहुराजा नौ बहुराजे ति रूपत्रयं सिध्यति एवं बहुधीवरी बहुधीवानौ बहुधीवे ति वन्नंतस्याप्युपधालोपिनो रू
पत्रयं भवति इतरः पूर्वोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह अन्यथा कृत्वेति॥ ॥ श्री ॥ ३१ ॥ ॥ ग्राम॰ १६

॰ग्रहणं कृदू॰

अन्येन सतीति प्रकरणान्तरविहितत्वान्नस्य ङीप इति भावः वरुण्ठी हेस्थ्ये त्रिवचने नप्रकरणान्तरविहितेन प्राप्तिके ङीपि रेफो विधीयत इति तदेवरूपत्रयं भवतीत्यर्थः किं पुनरीति ङी
पुमन्नियोगमनपेक्ष्यैरेफमात्रं वृत्रं तस्य स्त्रियां विधीयतां ततश्च वरुणीवरीत्यत्रापि रेफो भविष्यस नउपधालोपिन इत्यसने न च ङीबिति प्रश्नः टाबिति एतत्तन्त्रैव व्याख्यास्यते।
के चिच्चोदयन्ति वन्निति प्रत्ययग्रहणं वा ततश्च प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इति तदुग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वा वरुणीवरीति रेफो न प्राप्नोति नैष दोषः

ङीप्सन्नियोगेनरउच्यमाने अन्येन सति न स्यादित्येवमर्थमुपसंख्यानं चोद्यते किं पुनः कारणं ङीप्सन्नियोगेनरउच्यते इहमाभूत् सुपर्वो चारूप
वैतितं तदुपसंख्यानेकर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं वक्ष्यति उत्रुभाभ्यामन्यतरस्यामित्यत्रान्यतरस्यां ग्रहणस्य प्रयोजनं ङाप्प्रतिषेधाभ्यां मुक्ते ङीत्रावपिय
थास्यातामिति "न षट्स्वस्रादिभ्यः" कस्मायं प्रतिषेधः ङीबनन्तरस्तस्य प्रतिषेधः अथेदानीं ङीपि प्रतिषिद्धे षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाबुत्पत्तिः कस्मान्न
स्यात् अत इति प्राप्नोति असिद्धो नलोपः तस्यासिद्धत्वान्न भविष्यति परिगणितेषु कार्येषु नलोपो सिद्धः न चेदं तत्र परिगणने इदमपि त
त्र परिगणने कथं प्रत्याहाराच्चापासिद्धो सुविति न इदं प्रत्ययग्रहणं किं तर्हि प्रत्याहारग्रहणं क्व सन्निविष्टानां प्रत्याहारः प्रथमैकवचनात्प्रभृ
॰त्याचापः पकारात् यदि प्रत्याहारग्रहणं ॥ ॥ ॥

=किं पुनः कारणमिति=नेणोपसंख्या
=नेन चाकिमितिमानान्तरासिद्धौ ङीप्सन्नि
=योगेनरो विधीयते अपूर्वो देवकुली डी
=किं न विधीयते इत्यर्थः अपूर्वविधाने
=चान्नितितेवस्यादितिभावः तत्तर्हीति
=उपधालोपिनो वेति न्यासाभावे इतिशेषः

अमहत्सुर्वैति प्रतिषेधे [redacted] नलोपिनत्वात् "न षट्स्वस्रादिभ्यः" इति यदि ङीपः प्रतिषेधस्तदा पंचब्राह्मण्यः इत्यत्र नलोपे सत्यदन्तत्वाट्टाप् प्राप्नोतीति मत्वा प्रश्नः
आचार्यः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं परिहाराभासमाह ङीबनन्तर इति यस्मात् टावृचीति पाठं नाट्टाब्विहितस्तस्मात्प्रसंगाभावात् ङीबनन्तर इत्युक्तं परिगणितेष्विति
न लोपः सुप्स्वरेति सूत्रे नियमार्थं सुबादिविधिष्वेव नलोपोऽसिद्धो नान्यत्रेत्यर्थः आचाप इति यऊ॰ स्त्राविति सप्तात् तत्र प्रत्याहारे टापोन्तर्भावात् टाब्विधिः सुब्वि
॥ धिः [redacted] तत्र नलोपस्यासिद्धत्वमस्त्येवेत्यर्थः ॥ ॥

भा०कै०४ दोषस्त्विल इतितन्नर्हि सुब्विधिरिति सर्वे विभक्त्यंतावयवः समासस्थाश्रीयते। ननु च टापि सुपि विधिरित्वं सुब्विधिर्भवतीति इत्वे कृते खेन त्लोपस्यासिद्धत्वात्स्त्र

१७ वों ऽकारेण भवतीति इत्वं न स्यादित्यर्थः' स्त्रियां यत्प्राप्नोतीति' अर्थो ऽयं प्राप्तिमात्रापेक्षोऽयं प्रतिषेध इत्यर्थः' डाबुभाभ्यामिति' योगाभ्यां प्रकृति योगशब्दे नो =योगाभ्यांप्रसप विधेरसंभवा =दाह-योगाभ्यामिति-२=

च्यते' प्रकृतमिति' द्वयोरपि स्वरितत्वप्रतिज्ञानादपेक्षणादिति भावः' एवमुभाभ्यामिति प्रसाख्यातं तावुभावपीति' यदि यत्नेवङ्‌ प्रतिषेधस्तन्नैवङ्‌ प्रस्मात्

तदा प्रतिषेधा' यैवमनोऽन्विसुच्येततनोऽ नोवृत्रो हे रित्यनेनापि डाबेव विधीयेत स एव हि ङीपं बाधिष्यते किं प्रतिषेधेन। तस्मादुभय विधान साम
धमवि२

दोषस्त्विले' इत्वे दोषो भवति वृकुच्चर्मिकाप्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इत्निन प्राप्नोति तस्मान्नो मौ तस्मात्सद्ध्रुत्वकेष्वप्युभौ न भवत इति व

त्कव्यं तन्नर्हि वक्तव्यं नवक्तव्यं। स्त्रियामिति वर्तते स्त्रियां यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः' घ्‌ संज्ञा नामंते लुग्रेडावुसत्रिः कस्मान्न स्यात् प्र

साहराश्चायासिद्धं दोषस्त्विलेतस्मान्नो मौ" डाबुं किमर्थमुभाभ्यामिति सुच्यते' उभाभ्यां योगाभ्यां डाब्यथा स्यात्' मन्नंतात्‌रन्नंतेषुच्च नैतदस्ति

प्रयोजनं' प्रकृतमुभयमनुवर्तते' अथानंतरस्यां ग्रहणं किमर्थं' अनंतरस्यां डाब्यथा स्यात् डापामुक्ते प्रतिषेधोऽपि यथा स्यादिति

नैतदस्ति प्रयोजनं' इह डाबप्युच्यते प्रतिषेधोऽपि नानुभोवृचनाडुविष्यतः' इहंत हि प्रयोजनं डाप्प्रतिषेधाभ्यां मुक्ते ङीबपि यथा स्या
वृषि

त्' सिद्धो ङीप्। अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामिति' अथ तदन्यतरस्यां ग्रहणं शक्यमकर्तुं॥ ॥ ॥

ण्योरुभयंभविष्यतीत्यर्थः' सिद्धो ङ्त्रेति' ननु यद्गते नन सिध्यति सुपर्वे स्याद्रै तद येमन्यतरस्यां ग्रहणं स्यात्' नैतदस्ति यद्दानेनान्यतरस्यां ग्रहणेन पक्षे ङीबनुज्ञा

यतेतदा नउपधालोपिन इत्येतन्नियमार्थं भवति। उपधालोपिन एवान्नंतात् ङीब्भवति नान्यस्मादिति' ततश्च सुपर्वे स्यादेरनुपधालोपिनो ङीपानभा राम०

अमेवचायतदिति' अंतातेविचारः' क्रियते इदमेवान्यतरस्यां ग्रहणं भवतु तत्र संनकर्तव्यं भवतीति मन्यते॥ ॥ ॥ १७

इतोऽकारांतं समस्यते । बाढमिति । ङीबपीति । अन्यतरस्यांग्रहणे नाचसेन प्रापित इति भावः । इदंत्विति । अस्मिन्नन्यतरस्यांग्रहणे क्रियमाणेऽन उपधालोपिनो
न्यतरस्यामिति नियमार्थं कर्तव्यं तदेवेह कृते अन्यतरस्यांग्रहणे विध्यर्थं भविष्यतीति भावः । इदमपीति । असतीहान्यतरस्यांग्रहणे न उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामि
ति सूत्रं विध्यर्थं स्यात् । ततश्च प्रकरणांतरेण ङीपो विधानादनो रचेत्यनेन कृतेऽप्योङीविसेतत्सूत्रं विधीयमानङीपसन्नियोगेन विधीयमानो रेफो बहुधीवरीस्स
त्र न स्यात् बहुधीव्नीति स्यात् । सतिलिहान्यतरस्यांग्रहणे न उपधालोपिन इति सूत्रं नियमार्थं भवति न तु विध्यर्थमिति बहुधीवरीसत्र कृतेऽप्योङीविस

बाढं शाकंकथं इह ङाबप्युच्यते प्रतिषेधोऽपि ङीबपि तत्सर्वं चवचनाद्भविष्यति । नैवं शाकंविज्ञातुं अक्रियमाणे हि तत्रान्यतरस्यांग्रहणे
अनवकाशो ङीप् ङाप्प्रतिषेधौ बाधेत ङाप्प्रतिषेधावपनकाशौ तौ वचनाद्भविष्यतः । सावकाशो ङाप्प्रतिषेधौ कोऽवकाशः सुपर्वा चारुपर्वे
ति । तस्मात्तदन्यतरस्यांग्रहणं कर्तव्यं । इदं तु खल्वन्यतरस्यांग्रहणं शाक्यमकर्तुं इदमप्यवश्यं कर्तव्यं किं प्रयोजनं ङाप्प्रतिषेधाभ्यां
मुक्ते ङीब्राव पि यथा स्यातामिति रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं चोदितं तन्न वक्तव्यं भवति । अथेह कथं भवितव्यं बहवः श्वानोऽस्यां रथ्या
यां बहवो युवानोऽस्यां शालायामिति बहुशूका बहुयूका इति भवितव्यं का रूपसिद्धिः ङाप् टिलोपः संप्रसारणं संप्रसारणपरपूर्वत्वं घत ‹नार›
श्चेति कपुं कपाता वन्नभवितव्यं किं कारणं न घंतानां यो बहुव्रीहिरित्येवं तद्विज्ञायते न चैष नघंतानां बहुव्रीहिः संप्रसारणे नापि न भवितव्यं ॥ ७॥
नेनैव ङीप् भवति । ततश्च वनोरचेति रेफादेशाः सिध्यति । यदि तर्ह्यन्यतरस्यांग्रहणेन पक्षे ङीबनुज्ञायते तदा मन्नंतादपि प्राप्नोति । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानान्न भविष्यति ।
अथवा ङाबुभाभ्यामिति सैको योगः क्रियते ततोऽन्यतरस्यामिति द्वितीयस्तत्रानो बहुव्रीहेरिति वर्त्तते न तु मन इति । अपेहेति । यदि नघ तश्चेत्यनेन न घंताद्बहुव्रीहेः क
विधीयते तत्राप्यकियाभाव्यं अयन घंतानां वर्जियहानां यो बहुव्रीहिस्ततः कविति तदा तत्र कपानभाव्यमिति संघाप्य पृच्छति । आचार्य देशीय आह बहुशूके ति
संप्रसारणपरपूर्वत्वमिति संप्रसारणस्य ङाप् श्चेत्यर्थः ततो हल इति संप्रसारणांतस्य दीर्घत्वम् अंगप्रत्यययोरेकादेशस्य पूर्ववदंतवद्भावात्ततोन दीसंज्ञायामुपजातायां

दार

—दीर्घत्वमिति सिद्धिं तं ... प्रोपपादयति । अंगेसादि । हल इति सत्त्वाश्रं ... सामर्थ्यादनिधावप्यतिदेशप्रवृत्तिः । एवं कपोतिमितिं बहुभिः ... ॥

[illegible]

= = कुरुचरशब्दो हि ह्रितदाश्रयोऽपि समुदायेन प्राप्नोतीति निषेधवैयर्थ्यं प्रपदादिकां विधेरप्राप्तिमाहः तत्रेति २ = आर्धधातुके आयस्य वैकल्पिकत्वेन केवलेन तद्व्यरितार्थमिति भावः ३ =
= शास्त्रीयमिति अप्रधानमुपसर्जनमित्यस्य ग्रहणे तु कुरुचरी आललीस त्र्यापित्स्यात् कुरुचरी त्वस्याप्रधानत्वात् २ =
ति १

वस्पतीति इति परतः एवं मंगं इत्येवं तं तु प्रसयां तरइति संप्रसारणस्य इणः पूर्वसमानांगत्वानास्तीत्युकाराकारयोरेकादेशाभावो यथा शकंद्भाविति अनुपस
र्जनात् उपसर्जने नपि हृ शासृ यं गृह्यते समासावयवभूतं तं चावयवाश्रयं कार्यं समुदायस्य न प्राप्नोति। यदवयवे कार्यमकृतार्थं तत्समुदायस्य भवति यथा
जुगुप्सतइत्यत्रात्मनेपदं न तु यदवयवे कृतार्थं यथा पृणायतीति न भवत्यात्मनेपदं तदंतविधिश्च यः वृत्ते निप्रतिषिद्धः ततश्चानर्थको यं प्रति
षेध इति मत्वाह अनुपसर्जनादिति किमर्थमिति इतरो महत्स्वेवतिप्रतिषेधेन तदंतविधिर्ज्ञापित इति मत्वाह बहुकुरुचरेति बहवः कुरुचरा अस्यामि
संतग्रहणमनकां १
वहुस्येतत् प्यादी नां प्रसारणे नकारांतप्रतिषेधार्थमिति परत्वेलेन चापि न भवितव्यं वहुस्येतत्संप्रसारणं पूर्वत्वे समानांगग्रहण
मसमानांगप्रतिषेधार्थमिति तस्मात् कुरुचावकुयुवेति भवितव्यं अनु अनुपर्जनादिति किमर्थं बहुकुरुचरा। प्रियकुरुचरा मथुरानैतद
स्ति प्रयोजनं कुरुचरशब्दात् अस्य यो विधीयते तेन चकः प्रसंगो यत् बहुकुरुचरशब्दात्स्यात्। नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेनातदंतविधिना प्राप्नो
ति अत उत्तरं पठति अनुपसर्जनग्रहणमनुर्थकं प्रातिपदिकेन तदंतविधिप्रतिषेधात् अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकम् किं कारणं प्राति
पदिकेन तदंतविधिप्रतिषेधात् ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदंतविधिः प्रतिषिध्यते ज्ञापकं तु पूर्वत्र तदंतप्रतिषेधस्य एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः
पूर्वत्र तदंत विधिप्रतिषेधो न भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं भवती अतिभवती महती। अतिमहती सत्र तदंतविधिः सिद्धो भवति॥ ०

ति वहुव्रीहिः कुरुचरशब्द उपसर्जनमिति ङीप् न भवति कुरुचरशब्दादिति टिड्ढाणञित्यत्र टित्प्रातिपदिकं गृह्यते तच्च किंचित्साक्षाट्टिद्भवति यथा नदट्चोरडिति किं
चित्तवयवटित्त्वद्वारेण अवयवे हि यत्र टित्त्वमकिंचित्करं तत्र समुदायार्थं तट्टित्त्वायते स चावयवः कश्चिद्धातुष्टिद्भवति यथा स्तनंधयीति कश्चिन्न टित् घुघुलादिः॥
कश्चित्कृत्तल्युडादिस्तत्र यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति तदर्थमवयवस्य टित्त्वमिति तेनेनाभिप्रायेणोक्तं कुरुचरशब्दादिति न तु कृत्तद्ग्रहणपरिभाषाश्रयेण एम० १८
ऽ नहि टिदिति कृतएव ग्रहणं॥ ॥ ॥

= ननु चरेष्टस्य टित्त्वाट्टितो विधीयमानो ङीप् तत एव प्राप्नोति तदंतविधावपि चरशब्दात्सर्वथापि कुरुचरशब्दादित्ययुक्तमत आहः टिड्ढेति प्रातिपदिकाधिकारादिति भावः ननु अवयवटित्त्वद्वारेण समुदायस्य टित्त्वे बहुकुरुचरेत्यत्रापि स्यादत आहः तत्र यमिति = १ =

=नकृधनोरस्वेत्यत्र वन्निगि प्रत्ययग्रहणात्कथं ग्रहणवने ति निषेधोत आह वनोरस्वेत्यत्रेति प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेति भावः तथा च सामर्थ्यगृहीतेन वन्नंतप्रातिपदिकेन प्रातिपदिकाधिकारे विशेष्ये संभवत्यपि तदंतविधिः प्रतिषेधात्कस्यापरस्मानुद्रापकाऽऽवन् नितामर्थ ·१=

बहुधीवरीति वनोरचेत्यत्र वन्नंतस्य प्रातिपदिकस्य ग्रहणादेव तदंतविधिनेत्यादिति भावः उपसंख्यानादत्र सिद्धिमत्वाह एतदपीति अतिधीवरीति धीवानमतिक्रांतेति तत्पुरुषः
ननु अमहत्पूर्वेत्यनेनैव ज्ञापितस्तदंतविधिस्तत्र स्यान्नार्थोऽनेन ज्ञापकेनेत्यत आह पूर्वसूत्रनिर्देश इति वा शब्दस्तु हेत्वर्थे अथवा पूर्वं तदंतविधेर्ज्ञापितत्वात् उपसर्जनेनापि तदंतविधिः
स्यादिति प्रयोजनसमुच्चयार्थो वा शब्दः पूर्वसूत्रनिर्देशो हेतुः पूर्वाचार्यकृतं व्याकरणमुच्यते आपिशलिना प्रोक्तमिति तीमधिकृत्य रणततोऽध्येत्रर्थे तदधीत इत्यण तस्य प्रोक्तात्लुगिति लुक्

नैतदस्ति प्रयोजनं उक्तमेतत्तत्वयोप्युगित प्रत्ययोप्युगित प्रातिपदिकमप्युगिदिति इदं तर्हि बहुधीवरी बहुपीवरीति एतदपि नास्ति प्रयोजनं अ
त्राप्युक्तं इविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं प्रतिसिद्धत्वादिति इदं तर्हि अतिधीवरी अतिपीवरीति पूर्वसूत्रनिर्देशो वापिशलमधीत इति पूर्वसूत्रनिर्देशो वा
पुनरयं इष्यः पूर्वसूत्रे अप्रधानस्योपसर्जनमिति संज्ञा क्रियते यावद्ब्रूयात्प्रधानादुत्पत्तव्यमप्रधानान्नेति तावदनुपसर्जनादिति किं प्रयोज
नं आपिशलमधीते ब्राह्मणी आपिशला ब्राह्मणी अणंतादिति ईकारो माभूदिति अथानुपसर्जनादित्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति अणंतमेत
दनुपसर्जनं नानुपसर्जनग्रहणेनाणंतं विशेष्यते अणं तादनुपसर्जनादिति किं तर्हि अणेव विशेष्यते अणयः अनुपसर्जनमिति जातिश
(हेभ्यस्तत्तिप्रसंगः ॥ ॥ ॥ ॥

प्रोक्तप्रत्ययस्याणोऽत्रोपसर्जनत्वेन [redacted] न्न भवति अणंतमिति प्रत्यये लुप्ते प्रकृतेरेव तदर्थाभिधानादिति भावः अणेवेति अत्र प्रोक्तार्थस्योपसर्जनत्वाद् द्वारेणाणप्रत्य
यः उपसर्जनमिति भावः यस्त्वध्येत्रर्थे प्रत्यय उत्पन्नस्तस्य लुप्तत्वान्न ङीप्प्रयोजी न भवति प्रत्ययलक्षणेनापि न भवत्यपेक्षाकार इति विज्ञानात् ॥ ॥ ॥

=ननु तेन तदंतविधिज्ञापनेन
=कुत्सच रत्याघार्थमधिका
=र आवश्यक इति तत्पर
=सयुक्तमत आह अथवेति

अतिप्रसंग इति तेन तेभ्योऽपि प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः। अवंतीति। अवंतेर्यपत्यं स्त्री वृद्धेत्कोशलाजादाञ्ञ्यङ्। तस्य स्त्रियामवंतिकुंतिकुरुभ्यश्चेति लुक्। गांधारीति। गांधारेरपत्यं स्त्री सा
ल्वेयगांधारिभ्यां चेत्यञ्। न स्यात् तस्येति लुक्। अत्र प्रत्ययार्थं प्रति प्रकृत्यर्थस्योपसर्जनत्वात् ङीनो मनुष्यजातेरिति ङीष् न प्राप्नोति। तस्य तु दाक्षी सादिरवकाशः। सिद्धं त्विति। प्रत्यये
लुप्ते प्रकृतिरेवोपसर्जनलक्षणं जातिमाहाहेत्यनुपसर्जनमित्यर्थः। एतेनेति। यदुक्तं सर्वे सूत्रनिर्देशो वितितज्ञाप्यकारः प्रत्यायार्थे स्त्रियां योऽसाविति। आपिशलशब्दानुप्रयो

जातिशब्देभ्यस्त्वतिप्रसंगो भवति। अवंती कुंती गांधारी। सिद्धं तु जातेरनुपसर्जनत्वात्। सिद्धमेतत्। कथं। अनुपसर्जनादित्युच्यते। न च जातिरुपसर्जनं।
एतदपि नास्ति प्रयोजनं स्त्रियामिति वर्तते। तेनाणं विशेषयिष्यामः। स्त्रियां योऽण् विहित इति। एवमपि काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी का
शकृत्स्नीमधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी। अत्र प्राप्नोति। नैष दोषः। अध्येतृत्वमभिधेयायामण् ईकारेण भवितव्यं। पश्चादध्येतृत्वमभिधेयायामण् लु
प्तः सः यश्च श्रूयते उत्पन्नस्तस्मादीकार इति कृत्वा पुनर्न भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनं। प्रधानेनेतरेतरविधिर्यथा स्यात्। कुंभकारी नगरकारी। अत्र हि
प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति अवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति संघातादुत्पत्तिर्भविष्यति
॥ कृद्ग्रहणमिदमुच्यते। नचैतत् कृद्ग्रहणं कृत्कृद्ग्रहणमेतत्। कृदप्ययमण्तद्धितोऽपि॥ ॥

कार्थेऽण् प्रत्ययः स स्त्रियां न विहितः उत्पन्न इति सोऽपि लुक् कृद्धितलुकीति लुप्तः पुनर्नैति सकृत्प्रवृत्तौ शास्त्रस्य चरितार्थत्वात् पुनः प्रवृत्त्यभावः। अकारान्तस्य चाध्येत्रां स्त्रि
यां वर्तमानाट्टाब् भवति। इदं तर्हीति। प्रधानेनेतरेतरविधेर्ज्ञापनार्थमित्यर्थः। ननु च महत्सूत्रैर्वेति ज्ञापितो सौ एवं तर्हि ज्ञापकात् यथा प्रधानेन भवति एवमुपसर्जनेनापि स्यादिति स
र्वथायं योगः कर्तव्यः भाष्यकारेणानुसूत्रमेवेदं ज्ञापनमाश्रितं। गणपठितप्रतिषेधान्तप्रेक्षया सर्वादिगणे तु भाष्यमनुपसर्जनादित्ययं योगः प्रत्याख्यायत इत्या [illegible]

१=तदपेक्षमेति। स्त्रियामित्यस्य प्रत्ययविशेषणत्वापेक्षया चेति शेषः॥=१=

एम॰
१९

=एवं च स्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकात् ढकोविधानसामर्थ्येन प्रत्ययग्रहणपरिभाषा न प्रवर्तत इति भावः।१=

एवं तर्हीति। कुंभस्य कारी शब्देनोपपदलक्षणः समासः करिष्यते स्त्रीभ्यो ढगित्यत्र च ङ्याप्प्रातिपदिकादिति त्रितयाधिकारात् स्त्रीप्रत्ययान्तसमासप्रातिपदिकात् ढग्विधास्य
ते। समासमन्तरेण स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकस्यासंभवात् समासः स्त्रीप्रत्ययान्तो गृह्यते ङ्याब्ग्रहणं तेभ्य एव सुप एषां दिभ्यो ङ्याब्ग्रहणानुवृत्त्या भविष्यतीति भावः अव्य
वादिति अत्र चोदयन्ति कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्र कृद्ग्रहणपरिभाषया कुंभकारशब्दस्य प्रातिपदिकत्वान्न तत एव ङीब्भविष्यतीति तदयुक्तं अत्रासां परिभाषाया अनु
पस्थानस्य पुंयोगस्त्रैप्रतिपादनात्तन्वेवमपि कारशब्दात् ङीप्विहिते कुंभकारीशब्दादेव ढग्भविष्यति। स्त्रीप्रत्ययग्रहणे तदादिनियमाभावात्। तथा च पर

एवं तर्हि ईकारान्तेन समासो भविष्यति यद्येवं लभ्येत कृतं स्यात् तत्तु न लभ्यं किं कारणं अत्र हि गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भव
तीति समास एव तावद्भवति समासे च कृते अवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति अवयवादुत्पत्तौ सत्यां को दोषः कौंभकारेयो न सिध्यति अवयवस्य
१ ङ्क्सिवरौ स्यात्तान्तस्मादनुपसर्जनाधिकारः॥ श्री ॥७५॥

मकारीषगंधीपुत्र इत्यत्र संप्रसारणं भवति। एवं तर्हि तदादिनियमाभावादनियमः प्रसज्येत तथा च कदाचित्कारीशब्दात्प्रत्ययः स्यात् कदाचित्कुंभकारीशब्दात्। यदा तु
कुंभकारशब्दात् ङीप्विधीयते कुंभकारीशब्द एव स्त्रीप्रत्ययान्तो भवति न तु कारीशब्द इति ततः प्रत्ययो न भवति। ननु कदाचिन्नियमाभावात् कारीशब्दोऽपि स्त्री
प्रत्ययान्तो भवतीति ततोऽपि ढक्प्रसंगः नैष दोषः नियमप्रतिषेधेनाधिकस्य तदन्तस्य कार्यं विधीयते न तु न्यूनस्य अपवादः स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावमनाश्रि
तदा२ १ कुंभकारीति प्रयोजनमुक्तं॥ ॥ ॥ ॥

=नन्वसत्यपि प्रधानेन तदन्तविधौ स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावात् कुंभे नैकार्थीकृतस्य निष्कृष्यापस्थानस्य [illegible] जयत्वे ति तदाश्रयत्वे तु यथार्थमेवेदमिति ध्वनयति=१=

भा०कै०४ सुपर्णीति । शोभनानि पर्णान्यस्या इति बहुव्रीहिः । तत्र पर्णशब्दस्य उपसर्जनत्वान् ङीष् न प्राप्नोति । नवेति सुपर्णशब्दो जातिवाचि प्रातिपदिकं न चानुपसर्जनं बहुकुक्कुटा न
२० गरी अत्र तु जातिवाचिनः कुक्कुटशब्दस्योपसर्जनत्वात्समासस्य जातिवाचित्वात् ङीषोऽभावः । जातेरिति जातेरित्यनुवर्तमाने पाक[blot]र्णप र्णेसनेनेत्यर्थः बहुव्रीहि

अनुपसर्जनाधिकारे जातेर्ङीष्विधाने सुपर्ण्या उपसंख्यानं । अनुपसर्जनाधिकारे जातेर्ङीष्विधाने सुपर्ण्या उपसंख्यानं कर्त्तव्यं । सुप
र्णी । न वा समासस्यानुपसर्जनत्वाज्जातिवाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्येन ङीष्विधानं । न वा एष दोषः किं कारणं समासस्यानुपसर्जनत्वात्
समासोऽत्रानुपसर्जनं । स च जातिवाचकः समासस्यानुपसर्जनत्वात् जातिवाचकत्वाच्छब्दस्य सामान्येन ङीष् भविष्यति । जातेरस्त्री
विषयादयोपधादिति । कथं कृत्वा चोदितं कथं कृत्वा परिहारः । बहुव्रीहिरिति कृत्वा चोदितं तत्पुरुष इति कृत्वा परिहारः ॥ ॥ इति
श्रीमद्भगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकं ॥ ॥ ॥

रिति । नास्त्युपसर्जनमस्मिन्नित्यनुपसर्जनमित्याश्रीयमाणे पर्णशब्दस्योपसर्जनत्वात् ङीष् न स्यात् । तत्पुरुषे तु दोषाभावः । समासस्योपसर्जनत्वाभावात् ॥ ॥ एम०
इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथमाह्निकं ॥ ॥श्री ॥७॥ ॥ २०

=प्रसवाआद्युदात्ताइत्यनेन॰ २८ 　　=प्रसंगेनेति॰ ननुप्रकृते ञ्कोऽग्रहणमनुपपन्नंप्रयोजिकाभेसर्थः।। ३

टिड्ढाणञ् तयप्ग्रहणम् इति पूरणगुणेतितद्ये न समासप्रतिषेध उच्यमान स्तयपा न भवतीति ब्राह्मण कर्तव्यमितिसमासो भवत्येव तत्रकृत्स्वरेणांतस्वरितं भवति। तद्येन नुसमासेकृत्स्वरेण तद्धा द्वाकारञदात्तः स्यात् द्विय ग्रहणम् इति नेनासद्युरिति द्विवौद्दितिन भवति अक्षद्यूम्यामिति द्विवुद्दितिन भवति अन्यथा दुरिकृते एकदेशवि कृतस्यानन्यत्वाद्दैवोले स्यात्॥ परिभाषायां तु ससंप्राप्ति पदिकस्य स्वर्गतिरिक्षवाचिनो द्विवुश ब्दस्य ग्रहणं।प्रसंगेन परिभाषां तरमप्ति पादनायाह ननुचेयमितिसए =तिस्वरितमित्यनेन॰ १

टिड्ढाणञ् द्वयग्रहणे सानुबंधकस्योपसंख्यानं द्वयग्रहणे सानुबंधकस्य उपसंख्यानंकर्तव्यंकारिकेयी हारिकेयी किंपुनः कारणं न सिध्यति अनानु बंधकग्रहणे हिन सानुबंधकस्य॥ अननुबंधकग्रहणे हिन सानुबंधकस्य ग्रहणं भवतीति एषा परिभाषा कर्तव्या। का न्वेतस्याः परिभाषायाः प्रयो जनानि। तयग्रहणे तयत् ग्रहणंमाभूत्। द्विय ग्रहणे द्विवुग्रहणंमाभूत्। ननुचेयमपि कर्तव्या तदनुबंधकग्रहणे अतदनुबंधकग्रहणं नेति का न्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि यङ्ग्रहणे एपङ्ग्रहणंमाभूत् अङ्-ग्रहणेच ङ्-ग्रहणंमाभूत्तेते द्वे एते परिभाषेकर्तव्ये। नकर्तव्ये। आचार्यप्रवृ त्तिर्ज्ञापयतिभवत एते परिभाषे इति यदयं वामदेवात् ड्यत् ड्याविति ययतौ ङितौ करोतितज्ज्ञापकं द्युपसंख्यानंकर्तव्यं नकर्तव्यं अननुबंधकोढशब्दः स्त्रियां नास्ती ॥ तिकृत्वासानुबंधकस्यग्रहणंविज्ञास्यते ननुचायमस्ति शिलायाढइति॥ ॥ ॥

वानुबंधोयस्येसर्थः उपात्तानुबंधव्यतिरिक्तानुबंधयुक्तस्तदनुबंधकः यङ्ग्रहणइतियनोऽन्त्यावइसाद्दविसर्थः अङ्-ग्रहणइति कृद्दणोऽङि गुण इत्यत्रचङोग्रहणमा वाद्दङि विधीयमानेस्यायतेइइसत्वंचङि न भवतु सशिश्वियदिति ड्यत् ड्याविति यस्येतिलोपेन वामदेव्यमितिरूपे सिद्धे ङित्करणं ययतोश्चातदर्थे इस्वत्र ड्यड्यतोर्ग्रहणनि वारणार्थं एवंचेतन्ङित्वस्य प्रयोजनं भवति। यद्येते परिभाषे भवतस्तेनावामदेव्यमिसत्रांतोदात्तत्वंनभवति अपितु बहुपस्वेपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं॥ ०॥
=ययतोश्चातदर्थेइत्यनेन॰ ९

=वैदुष्यं चोपनयनादिमतां पुंसामेवेति तात्पर्यं.१=

भा०कै०४ नैषस्त्रियामिति श्लिष्टेव श्लिष्टेयमिति न पुंसकलिंग एव श्लिष्टेयशब्दः स्वभावात् कथं स्त्री नामेति यत्र समायां विदुषामेव पुरुषाणां साधुत्वाधिकार इति भावः न
२१ नु सभायां साधुरियं ब्राह्मणपंक्तिः परिषद्वेति संभवति स्त्रियाः सभायां साधुत्वं एवं तर्हि छंदसि सभेय शब्दस्यैवं विधायां स्त्रियां प्रयोगाभावः अन्यग्रहणमिति
शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् विधानादन्यं नात् ङीपि विधानमनर्थकं। स्वरे विशेषाभावादन्यं तस्माद्युदात्तत्वात् ङीपि ङीनि वाद्युदात्तस्यैवावस्थानात् औत्सीति उत्सेभवेति

नैषस्त्रियां वर्त्तते अयं तर्हि सभायाय: ढः छंदसीति। एषोपि न स्त्रियां वर्त्तते। किंकारणं। नत्रसाधुरिति वर्त्तते। कथं स्त्री नाम सभायां साध्वी स्यात्।
अन्यग्रहणमनर्थकं। तदंताद्धि ङीन् विधानं। अन्यग्रहणमनर्थकं। किंकारणं। तदंताद्धि ङीन् विधाने। तदंताद्धि अन्यं नात् ङीन् विधीयते शार्ङ्गरवाद्यञो
ङीनिति। नचास्ति विशेषः अन्यं नात् ङीपो ङीनो वा तदेव रूपं स एव स्वरः। नवा जात्यधिकारात् नवानर्थकं। किंकारणं। जात्यधिकारात् जातिरिति[redacted]त
त्रानुवर्त्तते अजात्यर्थोयमारंभः औदपानी। औत्सी। नत्वावश्यं जातिग्रहणमनुवर्त्त्यं। अनधिकारे हि पुंयोगादाख्यायां ङीन् प्रसंगः अननुवर्त्त
माने हि जातिग्रहणे पुंयोगादाख्यायां ङीन् प्रसज्येत वैदस्य स्त्री वैदीति। यदि तर्हि अस्य निबंधनमस्ति। इदमेव वक्तव्यं। तत्र वक्तव्यं। तदप्यवश्यं वक्तव्यं
। अनुच्यमाने हि तस्मिन् वैदस्य भगिनी वैदीति परत्वाज्जातिलक्षणो ङीष् ङीपं बाधेत। ङीनि पुनः सति परत्वात् ङीन् ङीषं बाधते ख्युन उपसं
ख्यानं। ख्युन उपसंख्यानं कर्त्तव्यं आढ्यंकरणी सुभगंकरणी असल्पमिदमुच्यते ख्युन इति॥ ॥०॥

मवादस्वर्थे उत्सादिभ्योऽञित्यञ् विधाने जातिवाचित्वाभावः वैदस्य भगिनीति अनेन जातिवाचित्वं दर्शयति। या हि वैदस्य भगिनी सा विदस्यापत्यमिति तस्यां
जातिनिमित्त एव वैदशब्दः प्रवर्त्तते न पुंयोगनिमित्तः परत्वादिति परत्वग्रहणेन बाधकत्वं लक्ष्यते इत्यपवादत्वादित्युक्तं भवति ख्युन इति सूत्रे ख्युनः पाठो एम०
नार्थः॥ ॥ २१

=ननु शार्ङ्गरवादीति सूत्रे जातिग्रहणानुवृत्तौ निरवकाशत्वात् ङीनः कथं परत्वोक्तिरत आह परत्वेति.१=

नञ्स्नञीति तरुण तलुन शब्दयोरवयो र्थे ग्रहणं तरुणी सुरेति प्राणिधर्मो हि वयः गौरादिषु तरुण तलुन शब्दयोः पाठात् ङीषपि स्वरे विशेषः । अपवादवयोवाचिभ्यामपि गौरादिपाठात् परत्वात् ङीषेव स्यादिति वयोवचनाद् अपि तरुण तलुन शब्दाद् उपसंख्यानं प्रयोजयतस्तत्र सामर्थ्यात् ङीप् ङीषो र्द्विकल्पः यञश्च अपत्यग्रहणमिति अपत्ये भवत्यापत्यः द्वैप्येति द्वीपे भवेति भवार्थे द्वीपादनुसमुद्रं यञिति यञ् । कर्म्मकरयोः यञश्चेति अयं संहितापाठ आर्षः तत्र गार्ग्यादिभ्यो यञित्यत्राकारप्रश्लेषाद् यञ् विधीयते स एव चेहानुक्रियते तत्राकारेऽननुनासिक इत्यसंसक इह विशेषणार्थ इति यञोऽग्रहणाभावात् द्वैप्येति टाबेव भवति । यस्कादिभ्यो गोत्रे यञ्

नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानं । कर्त्रेयं नञ्स्नैणी स्त्रैणपौंस्नी ईकक् शाक्तीकी ख्युन् आढ्यंकरणी सुभगंकरणी तरुणि तलुनि तरुणी तलुनी यञश्च आपत्यग्रहणं द्वीपाद्यञः प्रतिषेधार्थं आपत्यग्रहणं क्रियते यं द्वीपाद्यञः प्रतिषेधार्थं इह मा भूत् द्वैप्येति तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं नैवं विज्ञायते कर्मकरयः यञश्चेति । कथं तर्हि कर्मकरणेः यञश्चेति प्राचां तद्धितवचनं किमर्थं तद्धितवचनं षित्त्वप्रातिपदिकादीकारार्थं तद्धितवचनं क्रियते षितः प्रातिपदिकादीकारो यथा स्यात् नैतदस्ति प्रयोजनं षित्करणसामर्थ्यादेवात्र ईकारो भविष्यति यथैव तर्हि षित्करणसामर्थ्यात् अप्रातिपदिकादीकारो भवति एवं प्रातिपदिकादित्यनुवर्तनसामर्थ्यात् अषितोऽपि प्रातिपदिकात् ईकारः स्यात् । अस्त्यन्यत्प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तौ प्रयोजनं किमुत्तरार्थं ॥ ॥ ॥

र्थोऽश्चेत्यत्राप्यकारप्रश्लेषः अथवा गोत्रग्रहणानुवृत्त्या गर्गादिभ्यो यञित्यस्यैव लुप्ताकारस्य निर्देशः प्राचां षित्करणसामर्थ्यादिति धातोस्तत्र पाठेः षित्त्वम् द्वि धौ चरितार्थमिति तत्र पाक्षमेभ्यो गौरादेः ङीष् न भवति । यथैव तर्हीति यदि षिद्गौरादिभ्यश्चेत्यत्र षित्प्रातिपदिकशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावो नास्ति तदा समुच्चयेन भाव्यमिति भावः उत्तरार्थमिति अत्रत्वनुवर्तनं नान्तरीयकं । एतच्च गौरादिग्रहणाद्विज्ञायते समुच्चये गौरादिभ्यो ङीषः सिद्धत्वात् ॥ ॥ ॥

=एतच्चेति अत्रानुवर्तनं नान्तरीयकत्वे सर्थः । यद्यपि गौरादिग्रहणमितरप्रातिपदिकव्यावृत्त्यर्थं तथापि व्याख्यानादत्र तत्संबंधेन द्वितयग्रहणं तत्कार्यमिति भाष्याशयः ।१

=ततश्चद्वन्द्वयोरूपसमित्यत्र न स्यादिति भावः ।१=

भा०कै०४ २२

अत इञिति अपत्यार्थात् इति सामर्थ्यविशेषणं स्यादिति भावः सर्वत्र सिद्धमिति अत्रारंभसामर्थ्यात् प्राचामिति न संबध्यत इति भावः सर्वेषामिति अपवादविष
याणामपीत्यर्थः । इहानुपयोगात् पूर्वसूत्रेण सर्वत्रग्रहणं संबध्यते नेनावद्यायनीति प्राचां ष्फः सिद्धो भवति अन्यथा ह्यावद्याच्चेति चाबुद्धी चांसाव
काशः परत्वात्प्राप्ष्फं बाधेत कएवाञ्चिति गर्गादिषु कपिकतकुरुकत अनडुह कएव शाकले सेवं गण सन्निवेशः तत्रानडुह कुरुकत शब्दावतः
स्थानादपकृष्यान्यत्र पठितव्यौ शाकलशब्दस्तु कतकएव शब्दयोर्मध्ये पठितव्यः । कत शाकल कएवेति तत्र कतस्यान्तः कतंत इति तस्मिरु

अत इञ् हास्त्रिः आस्त्रिः सर्वत्र सर्वत्रग्रहणं किमर्थं प्राचामेव हि स्यात् नैतदस्ति सिद्धमत्र पूर्वेण । इदं तर्हि प्रयोजनं सर्वेषामेव यथा स्यात् आ
वद्यायनी चापं बाधित्वा ष्फो यथा स्यात् लोहितादिषु शाकल्यस्योपसंख्यानं लोहितादिषु शाकल्यस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं शाकल्यायनी
[redacted] यदि पुनरयं शाकल शब्दो लोहितादिषु पठ्येत नैवं शक्यं इह हि शाकल्यस्य छात्राः शाकला इति । कएवादिभ्यो गोत्र इति अण न
स्यात् । एवं तर्हि कएवात्तु शाकलः पूर्वः । कएव शब्दात् शाकल शब्दः पूर्वः पठितव्यः । कतात्तु उत्तर इष्यते । कतशब्दात् शाकल शब्दः उत्तरः पठि
तव्यः । पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ष्फाणौ तत्र प्रयोजनं पूर्वोत्तरौ गणौ तदन्तादी इष्टव्यौ ये कएवादयस्ते शाकलादयः ये कतपर्यन्तास्ते शाकलपर्य
न्ताः । किं प्रयोजनं ष्फाणौ तत्र प्रयोजनं । ष्फाणौ तत्र प्रयोजयतः । कएवात्तु शाकलः पूर्वः कतात्तु उत्तर इष्यते पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ष्फाणौ तत्र
प्रयोजनं कौरव्य मण्डूका कौरव्य माण्डूकयोरासुरेरुपसंख्यानं । कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसंख्यानं कर्त्तव्यं । आसुरायणी ॥ ॥ ९ ॥

येन शाकल शब्द उच्यते शकं ध्यादित्वान्निपातनाद्वा पररूपत्वं । तथा कतोंऽतो येषां तानि कतंतानि तत्र बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्बहुव्रीहिः शिष्यते स्वरभिन्ना
नां यस्योत्तरस्वरविधिः स शिष्यत इति वचनात् । एवं कएवादिभ्यो गोत्र इत्यत्राप्येकशेषः ष्फाणाविति शाकल्यायनीति स्त्रियामनेन ष्फः शाकल्यस्य
छात्रा इति छापवादः कएवादिभ्यो गोत्र इति शैषिकोऽण् भवति । कौरव्य । आसुरायणीति प्राचां ष्फ तद्धितः इत्यत्र सूत्रपाठपेक्षया तद्धितग्रहणं प्रमाख्या

णप० २२

=ननु सर्वत्रं तद्धितग्रहणस्य प्रत्याख्यानात्कथमासुरायणीत्यत्र यस्येति लोपो न आह: सूत्रपाठेति एवं च तद्धितग्रहणमेवैतदर्थं ज्ञापकमित्यर्थः ।१=

आसुरीय इति आसुरिणा प्रोक्तः इति शेषे येँछापवादे इन् अण्ग्रेग्य णिया प्रेछस्य प्रतिप्रसवः इहैव लाघवार्थं क्रियते अन्यथाह्यासुरिग्रहणं कर्तव्यं स्यात् वयसि वयसश्च
रम इति येन्त्रीणि वयांसि इच्छन्ति। कौमारं यौवनं स्थविरं णि। तन्मतेनेदं वक्तव्यं। वधूट चिरंट शब्दयोर्द्वितीयवयवोवचनत्वात् यदा तु द्वे एव वयसी। उपचयापचयल
क्षणे इति दर्शनं तदेतन्न वक्तव्यं। यौवनस्यापि प्रथमवयोरूपत्वात् उत्तानशयेति एते हि शब्दाः प्रथमवयोविषयाः प्रयुज्यन्त इति भावः नैतानीति नैषां वयः प्रत्त =बाल्यादिलक्षणं २

छस्त्रैतिवक्तव्यं आसुरीयं कल्पः वयसि प्रथमे। वयसि अचरम इति वक्तव्यं इहापि यथा स्यात् वधूटी चिरंटीति इह कस्मान्न भवति उत्ता
नशय्या लोहितपादिका। द्विवर्षा त्रिवर्षा नैतानि वयोवाचीनि कथं तर्हि वयो गम्यते संबंधात् वयो गम्यते यद्येवं तर्हि यत्र संबंधात् वयो गम्य
ते तत्र न प्राप्नोति इहापि न प्राप्नोति कुमारीति अत्रापि संबंधात् वयो गम्यते॥ कोसौ संबंधः यो सौ पुंसा सह असंप्रयोगः संबंधादेवात्र
१ वयो गम्यते॥ श्री ॥ श्री ॥ ॥

त्रिनिमित्तमित्यर्थः संबंधादिति विशेषणविशेष्यभावलक्षणादित्यर्थः। तत्र स्वबहिरंगत्वाद्वयःप्रतीतेर्ङीप्न भवति कुमारीति पुंसा सहासंप्रयोगोऽस्य प्रवृत्तिनिमि
त्तं न तु प्रथमं वयः तथा च वृद्धकुमारीति प्रयोगः। पाणिगृहीतीति प्रथमवयस्यपि कुमारीशब्देन नोच्यते इति भावः संबंधादेवेति औपम्यिकावाच्यवाचकभावलक्ष =स्वाभाविकात् २
णात् संबंधादित्यर्थः कुमारशब्दस्य हि प्रथमं वयः प्रवृत्तिनिमित्तं साहचर्यात्तु पुंसा सहासंप्रयोगमुपादाय वृद्धायां गौणः कुमारीशब्दः प्रयुज्यते॥ ० ॥
=पुंसितथैव दृष्टत्वात् प्रथमं वयश्चापं च मात्वात् कौमारमित्येवंक्यापि पाणिग्रहणं तु पंचमात् ऊर्ध्वमिति न पाणिगृहीती कुमारीशब्देनोच्यते इति तात्पर्यः। १=
=प्रकरणादिसापेक्षा वधारणादिगर्भविशेषणविशेष्यभावादित्यर्थः। सर्वापि कदाचिदुत्तानशेते इति सामर्थ्यादुत्तानेव शेते इत्यवधारणयाश्रीयते तत्र प्रकरणादिबलाभावे निश्चितबाले लिंगमित्यत इति तात्पर्यं। २=

=एतेन संबंधोपदेशेन विकुर्वीत्येति प्रमाणांतरं प्रकरणादि विशेषणेन वाक्यादिना ।१=

भा०कौ०४ संबंधसंबंधादिति कर्त्तृमात्रादेरभिधेयस्य शब्दस्य संबंधसंबन्धमात्राणां तदवगतेन विशेषणेन संबंधादित्यर्थः कर्त्तृत्वमिति उत्तानशायेति शेते क्रियायाः कर्त्री
२३ शब्दार्थः यदानुप्रकरणादिवशात् प्रथमवयोविशिष्टा कर्त्री प्रतीयते तदा प्रथमवयोविषयत्वं बहिरंगमित्यर्थः ॥ लोहितपादिकेति अत्रापि न पदार्थ
मात्रं शब्दार्थः । विशेषप्रतिपत्तिः प्रकरणात् यत्र द्विवर्षेति द्वे वर्षे भूते निष्ठत्वेन वर्षाल्लुक् चित्तवति नित्यमिति लुगत्रापि परिमाणमात्रं शब्दार्थः शालादावपि

=शेते क्रियया ।१=

इह पुनः संबंधसंबंधात् इह तावत् उत्तानशायेति यदा कर्त्तृत्वं विशेषितं भवति तत उत्तरकालं वयो गम्यते लोहितपादि
=वर्त्तिपदार्थाभ्यां ।२= केति यदा बहुव्रीह्यर्थो विशेषितः तत उत्तरकाले वयो गम्यते । द्विवर्षा त्रिवर्षेति यदा द्विगवर्थो विशेषितः तत उत्तरं वयो गम्य =द्विगुनिमित्तप्रत्ययार्थः ।२
ते यदि तर्हि यत्र संबंधादेव वयो गम्यते तत्र भवितव्यं इहापि प्राप्नोति कन्येति । निपातनात्सिद्धं किं निपातनं कन्यायाः कनीन
चेति अपरिमाणेत्यमौ ङीप्प्रतिषेधात् उच्यते एकः शाकोपवक्तुं कथं एवं वक्ष्यामि । परिमाणान्तात्तद्धितलुकि ङीब्भवतीति तन्नि
यमार्थं भविष्यति परिमाणान्तादेव तद्धितलुकि नान्यत इति ततो विस्ताचितकंबल्येभ्यो नेति । तद्धितलुकीत्येव ॥ ० ॥

=एवं हि समाहारेऽनस्यादिति भावः ।१=

प्रयोगात् वयःप्रतिपत्तिस्तु प्रमाणांतरनिबंधना अपरिमाणपरिमाणान्तादेवेति तद्धितलुक्येवेत्येवं तु विपरीतनियमो न भवति । लक्ष्यानुसारित्वाल्लक्ष एम०
णस्येतेन तद्धितलुकि समाहारे द्विगोः ठक्कीति ङी बभ्रुवति पंचभिरश्वैः क्रीता पंचाश्वेत्याहो न भवति विस्तादीनां परिमाणवाचित्वात्प्रतिषेधो विधेयः ॥०॥ २३
वं१

बहुव्रीहेः ऊधस इति ऊधसोऽनङ् इति समासान्तप्रकरणे सूत्रमकृत्वा बहुव्रीहेरूधसो ङीष् न स्त्रैणविवक्षायं तत्रालिंगसमासे ऽन्तस्यानकारो ङीष्प्रत्ययश्च स्त्रियां भवतीत्यर्थो
भवति धनुषोनङ् इति समासान्ते सुपरिहितमेवमेवं च महोधाः पर्जन्यः कुण्डोध्नी धेनुरूमित्यत्र नङ् न भवति न वेति समासान्तप्रकरण एव ऊधसोऽनङ् स्त्रियां इति वक्तव्यं त

बहुव्रीहेः ऊधसोनकारो लिंगाधिकारे। ऊधसोनकारो लिंगाधिकारे वक्तव्यः इह माभूत् महोधाः पर्जन्य इति न वा समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहण
त्। न वा लिंगाधिकारे नकारः कर्तव्यः किं कारणं समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणात् समासान्ताधिकार एव स्त्रीग्रहणं कर्तव्यं इतरथा हि कब्विधि
प्रसंगः इतरथा हि कब्विधिः प्रसज्येत कस्यां पुनरवस्थायां कप्प्राप्नोति प्राक् ङीषुत्पत्तेः प्राक् तावन्न प्राप्नोति किं कारणं न हि ङीष्वि
भाषा। उत्पन्नेन हि ङीषि प्राप्नोति उत्पन्ने चापि न भवितव्यं किं कारणं न ह्यन्तानां योबहुव्रीहिरित्येवं सः। न चैव न ह्यन्तानां बहुव्रीहिः प्रागे
व तर्हि प्राप्नोति ननु चोक्तं न हि ङीषु विभाषेति। यद्यपि न ङीषु विभाषा। कप् तु विभाषा। कपो ऽवकाशः अन्यो बहुव्रीहिः अयवकः अ
व्रीहिकः। ङीषो ऽवकाशः। विभाषा कप् यदा न कप् सो ऽवकाशः कुण्डोध्नी घटोध्नी। कप्प्रसंग उभयं प्राप्नोति परत्वात् कप् स्यात् तस्मात्सुष्ठूच्यते।
॥ न वा समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणादितरथा हि कब्विधि प्रसंग इति॥ ॥ ॥

तैर्वा वक्ष्यं कर्तव्यं कप् समासान्तनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः कस्यां पुनरिति द्वावत्र कपौ नदीलक्षणो निःसः शेषलक्षणो विकल्पितश्चात्र कप्प्रसंग इति प्रश्नः प्रागि
ति शेषलक्षण इत्यर्थः। न हि ङीषि तिय यत्र कप् स्यात् ङीपु विधानमनवकाशं स्यादिति भावः द्वयोस्तु विकल्पे सति परस्य परिहारेण प्रवृत्ते नान्त्यास्ति ङी
॥ षोऽनवकाशत्वं उत्पन्न इति नदीलक्षण इत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

भा०कै०४ दामहायनांताच्च संख्यादेरिति संख्याव्ययपयोर्द्वंद्वनिर्देशादेकदेशानुवृत्तिरलभ्येतिभावः चेतनावत इति लोकव्यवहारउत्क्रमणादौ चेतनस्यैवकर्तृत्वेनप्र
२४ सिद्धत्वात्। नहिघटउत्क्रामतीतिप्रसिद्धिरितिभावः अचेतनेष्वपीति देशांतरप्राप्तिरचेतनानामपि दृश्यतइत्यर्थः एकयोगेति शब्दानुमानपक्षे

दामहाय दामहायनांतात्संख्यादेरितिवक्तव्यं द्विदामाभूत उद्दामावडवेति तत्पुरुषविज्ञानाद्वासिद्धं बहुव्रीहेरितिवर्त्तते तत्पुरुषश्चायं।
उत्क्रांतादाम्नः उद्दामेति भवेत्सिद्धं कदातत्पुरुषः यदातुखलुबहुव्रीहिः तदानसिध्यति उत्क्रांतंदामास्या इति ननुचचेतनावत ए
तद्भवति उत्क्रमणंवाअपक्रमणंवादामचाचेतनं अचेतनेष्वपि चेतनवदुपचारो दृश्यते तद्यथा स्रस्तान्यस्याः बंधनानि स्रंसंतेचा
स्याः बंधनानीति तत्राहिसंख्यादेरितिवक्तव्यं। नवक्तव्यं। प्रकृतमनुवर्त्तते क्वप्रकृतं संख्याव्ययादेर्ङीबिति। यदितदनुवर्त्तते अव्ययादेर
पिप्राप्नोति नैषदोषः संख्यादेरित्यनुवर्त्तते अव्ययादेरितिनिवृत्तं कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोनुवर्त्तते एकदेशोन एकयो
गनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति तद्यथा। पाकमूलेपीत्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ। पक्षात्तिरित्यत्रमूल इत्यनुवर्त्तते। पाक
इतिवृत्तं अथेहकथंभवितव्यं द्वौहायनौअस्याः शालायाः द्विहायनाद्विहायनेति हायनोवयसिस्मृतः वयोवाचिनोहायनश
ब्दस्यग्रहणं नचैषवयोवाची अथणत्वंकस्मान्नभवति णत्वमपिवयोवाचिनएव केवलमामक। मामकग्रहणंकिमर्थं नञ्युणांता
ऽदित्येवसिद्धं नियमार्थोयमारंभः मामकशब्दात्संज्ञाछंदसोरेवंकमाभूत्॥ ॥ ॥

यस्यैवशब्दस्यस्वरितत्वंप्रतिज्ञायतेसएवानुवर्त्तते अर्थानुमानपक्षेतुद्वंद्वार्थस्यैकत्वादनुवृत्तिःस्यात् हायनइतिवक्तव्यमेतदितिभावः णत्वमपीति त्रिच पम०
तुर्भ्यांहायनस्येतिविहितंकेवलं ॥ श्री ॥श्री ॥७॥ ॥ २४

मामिकेति ममेयमितिषु ष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्चेत्यणि तवकममकावेकवचने इति ममकादेशः टाप् मामकनरकयोरूपसंख्यानमितीत्वं अंतर्वत् अं
तर्वदिति अंतर्वत्नी गर्भिणी। पतिवत्नी जीवत्भर्तृकेत्यर्थः किंपुनरिति अंतर्वतीति नुगभावश्च प्रत्युदाहार्य इति मन्यते नचात्रेति अंतः शब्दस्याधिकर
णप्रधानत्वादितिभावः वाचेति मतुब्वत्वे नुग्निपात्यते प्रसूर्नो इयमस्य पत्नीति यज्ञसंयोग इति पति शब्दस्य विशेषणमन्यते। तेन यत्र यज्ञवाचि

मामिकावुद्धिरिति रात्रेश्चेत्यजसादिष्विति वक्तव्यं इहापि यथा स्यात् रात्रिं रात्रिं स्मरिष्यंतः रात्रिंरात्रिमजानंतः सर्वा रात्रिं सहोवि
लापस्याएकारात्रिकां अंतर्वत्त्वा। अंतर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोगे अंतर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोग इति वक्तव्यं इह मा भूत् प्र
यतेत्वयापतिमती पृथिवी इति अथांतः शब्दस्य गर्भसंयोगे किं प्रत्युदाह्रियते अंतरस्यां शालायामस्तीति किंपुनः कारणं वाक्यमेव प्रत्युदाह्रियते न
पुनर्मतुप् अस्ति सामानाधिकरण्ये मतुब्विधीयते नचात्रास्ति ना सामानाधिकरण्यं इहापि नर्हि न प्राप्नोति अंतर्वत्नीति एवं तर्हि अंतर्वत्सति
वनो नुक् मतुब्वत्वे निपातनात् अंतर्वदिति मतुप् निपात्यते वत्वं सिद्धं पतिवदिति वत्वं निपात्यते। मतुप् सिद्धः किमविशेषेणान्तेसाह गर्भिण्यां जी
वपत्यांच एतस्मिन्विषये वा च्छंदसि नुग्भवेत वाच्छंदसि नुग्वक्तव्यः सांतर्वत्नी देवानुपैत सांतर्वत्नी देवानुपैत पतिवत्नी तरुणवत्सा पतिवत्नी तरु
णवत्सा पत्युर्नो यज्ञसंयोगे इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति इयमस्य पत्नी। किं तर्हि स्यात् पत्नीसंयाजेइति यत्र यज्ञसंयोगः नैष दोषः पतिशब्दोयमैश्वर्यवा
ची सर्वेण गृहस्थेन पंचमहायज्ञा निर्वर्त्याः यज्ञादः सायं प्रातर्होमं चरु पुरोडाशैर्निर्वर्त्यतितस्यासावीष्टे एवमपि तुषजकस्य पत्नी नसिध्यति। [redacted]

समवधाने पतिशब्दः प्रयुज्यते पत्नीसंयाजादिसादौ। तत्रैव न तेन भाव्यमितिभावः पतिशब्दोयमिति पतिशब्दार्थस्य यज्ञसंयोग इति विशेषणं। पत्याश्च दंप
सोः सहाधिकारात् यज्ञेधिकारात् कर्तृत्वात् ततफलसंबंधाद्यज्ञसंयोगः तुषजकस्येति त्रैवर्णिकानामेव सभार्याणां यज्ञेधिकारोन शूद्रस्य॥ ॥

उपमानादिति अग्निसाक्षिपूर्वकपाणिग्रहणाश्रयादितिभावः विभाषा स सहशब्देन विद्यमानवचनो विद्यमानपूर्वः सपूर्वेन तु सपुत्र आगत इत्यादिवत्तुल्ययो
गे सहशब्देन हि पूर्वस्यन कारादेशाद्ध्यते। तत्र पतिशब्दाविशेषणं सपूर्वग्रहणमिति मत्वाह पत्युरिति उपसर्जनसमास इति सर्वोपसर्जने बहुव्रीहाविस्यर्थः
आशापतिरिति आशायाः पतिरिति षष्ठीसमासः प्रातिपदिकविशेषणत्वादिति प्रातिपदिके पति शब्देन विशेष्यते तदेवानुपसर्जनग्रहणेन [redacted]

उपमानात्सिद्धं पत्नीइव पत्नी विभाषा स पत्युः सपूर्वो ऽनुपसर्जनसमास उपसंख्यानं। पत्युः सपूर्वो ऽनुपसर्जनसमास उपसंख्यानं कर्तव्यं दृ =अनुपसर्जनाधिकारस्याप्रकरणभावात्.१
ढपतिः दृढपत्नी स्थूलपतिः स्थूलपत्नी वचनादुपविष्यति अस्ति वचने प्रयोजनं आशापतिः आशापत्नी सिद्धं तु पत्युः प्रातिपदिकविशेष
णत्वात् सिद्धमेतत् कथं पत्युः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् नैवं विज्ञायते अस्त्स्या सति शब्दात्पूर्वः सोयं सपूर्वः सपूर्वोसति शब्दादनुपसर्जनादि
ति कथं तर्हि अस्मिन्प्रातिपदिके पूर्वे न दृष्टं सपूर्वं सपूर्वात्प्रातिपदिकात् संज्ञानादनुपसर्जनादिति पूतक्रतोरैच पूतक्रत्वादीनां पुंयोगप्रकरणे
वचनं पूतक्रत्वादयः पुंयोगप्रकरणे वक्तव्याः पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी यया हि पूताः क्रतवः पूतक्रतुः सा भवति॥ ॥ ॥

सपूर्वग्रहणेन च पूर्वशब्दस्यावयववाची गृह्यते न तु व्यवस्थावाची। शब्देवयवस्य प्रत्यासन्नत्वात् सामर्थ्याच्च पतिशब्देन तदन्तविधिर्भवति। ग्रहणवतेति तदन्तविधिप्रतिषे
धबाधनात् पूतक्र पूतक्रत्वादीनामिति त्रयणेतेयोगाद्। प्रहिताः पुंयोगादाख्यायामित्यत्रानुवर्त्यन्ते तथा इत्युक्तं भवति। तेन यदा पुंयोगात् स्त्रियां पूतक्रत्वा एप० २५
१दयो वर्तन्ते तदायं विधिर्नान्यदा ॥ ॥ श्री ॥ ॥

=ननु दृढपत्नीत्यादौ समासप्रातिपदिकात्सर्वस्य कस्यचिदभावात्सपूर्वत्वाभावेन नकारो न स्यादत आह· पूर्वशब्दश्चेति· अत एव बाकेनातिप्रसंगः। प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधादाह· सामर्थ्याच्चेति· सपूर्वस्येति विशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः। वि=
=द्यमानपूर्वावयवकत्वस्य केवलपतिशब्दे अभावात् नकाररूपावयववस्तु अव्यभिचारादिति तात्पर्यं· [illegible] अनुपसर्जनादित्यपि तदन्तविशेषणं पत्यन्तादनुपसर्जनादिति· १=

लिंगसन्नियोगेनेति लिंगार्थविहितः प्रत्ययो लिंगशब्देनोच्यते। यद्यपि स्त्रीप्रत्ययेन सहागमादेशानां विधानं तथापि विधानोत्तरकालं स्त्रीप्रत्यये लुप्तेऽपि तेषां श्रवणं प्रसज्येत
तान्निवृत्तौ प्रमाणाभावात्। यथा यमलकयोरेकं विनाऽपि विनापरस्य विनाश इति भावः। पञ्चेन्द्राण्य इति तद्धितार्थे द्विगुः सास्य देवतेत्यण्। तस्य द्विगोर्लुगनपत्य
इति लुक्। लुक्तद्धितलुकीति ङीषो लुक्। अत्रानुको निवृत्तिर्न प्राप्नोति पंचाग्निरिति पंचाग्नाय्यो देवता अस्येति पूर्ववत्सर्वं अत्रैकारस्य निवृत्तिर्न प्राप्नोति पंच
भिरिति आग्नायी यष्टकृतस्याद्यर्द्धदृष्टैर्वै तिलुक् ततो ङीपो लुक् अत्ररेफस्य निवृत्तेरप्रसंगः पंचमेनेति नावृति पंचग्रहणमिति लुग्वे सत्रे नावतीत्येन गृह्णाति

लिंगसन्नियोगेन सर्वत्रागमादेशानां वचने लिंगलुकि तत्कृतप्रसंगः लिंगसन्नियोगेन सर्वत्रागमादेशानां वचने लिंगलुकि तत्कृतं प्राप्नोति पं
चेन्द्राण्यो देवता अस्य पंचेन्द्रः पंचाग्निः दशाग्निः किमुच्यते सर्वत्रेति अन्यत्रापि नावश्यमिहैव क्वान्यत्र पंचभिर्धीवरीभिः क्रीतः पंचधीवा दशधीवे
ति लिंगग्रहणेन नार्थः सर्वत्रागमादेशानां लुकि तत्कृतप्रसंग इत्येव इदमपि सिद्धं भवति पंचमेन गृह्णाति पंचकः नैतदस्ति मरुयं पशोः सट
टोग्रहणेऽग्रहीष्यते इदं तर्हि प्रयोजनं षष्ठेन गृह्णाति षट्क इति सिद्धं त्वागमादेशानामंगतः स्त्रीप्रकरणवचनात् सिद्धमेतत् कथं आगमादेशाः
यदिह स्त्रीप्रकरण उच्यंते तेऽंगाधिकारे वक्ष्यामः स्त्रीप्रकरणग्रहणेन नार्थः सिद्धं त्वागमादेशानामंगतो वचनादित्येव इदमपि सिद्धं भवति षष्ठेन गृह्णा

ति लुक्के सुपसंख्यानात् कन्प्रत्ययोरष्टम्ब्लुक् सट्क इति एतेन मट्सहितस्य लुगिसर्थः षट्क इति उरिपरतः पूर्वेमक्रस्थुगागमो ङरि निवृत्तेऽपि निवर्तेत प्रत्यय
लक्षणेन वा प्रसज्येत। ननु कनि पूर्वस्य पदत्वात्संयोगांतस्य लोप इति पुक्लोपो भवति एवं तर्हि चतुर्थेन गृह्णाति चतुष्क इत्युदाहरणं अत्र हि रात्सस्येति नियमात्सु
कः संयोगांतस्य लोप इति नास्ति सिद्धं त्विति स्त्रीप्रकरणे आगमादेशास्तेऽंगतोंऽगाधिकारे वक्ष्या इत्यर्थः। तत्र स्त्रीप्रत्यये परतोंऽगस्य विधीयमाना आगमादेशास्त
ननु लुप्ते न लुमतांगस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्न भविष्यंतीति भावः ॥ श्री ॥

=कन्वं नरं गाम्नीः इति न्यायेन
=लुप्तिबहुवचनमेवाश्रयितव्यमिति
=तआह प्रत्ययलक्षणेनेति

=लोकेकविषयिवान्तर्यगादाहः लिंगमपीति ३

भा० कै० ४ पंचपटुरिति यणादेशस्यासांगत्वात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाभावः यद्यपि यणादेशः प्रत्ययलक्षणेन भवति तथापि ङीप्रत्ययलुको बहिरंगत्वादसिद्धत्वाद्यणादेशो
२६ ऽन्तरंगो न निवर्त्तेतेति प्रसंगापत्तौ लिंगंसिध्यतीत्यर्थः सन्नियोगशिष्टानामिति लौकिकोयं न्यायः । एकस्मिन्प्रयोजने येषां सहाधिकारस्तत्रान्यतरनिवृत्तावितर
निवृत्तिः । लिंगमविशिष्टं हीति । बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुगित्यत्र छस्येति स्थानिनिर्देशात्तस्य हि प्रयोजनं छमात्रस्य लुग्यथा स्यान्न कुको निवृत्तिर्मा भूदिति यदि
चैषा परिभाषा नाभविष्यन्नरान्कुकः नन्यवक्ष्यदिति किं तन्निर्देशेन कथं पंचपटुरिति नहि यणादेशः सन्नियोगशिष्टः एवं तर्ह्यन्तरंगानपि विधीन्बहि

लिंगलुकि वा प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनं अथवा लिंगलुक्येव प्रकृतिप्रत्यापत्तिर्वक्तव्या लिंगग्रहणेन नार्थः लुकि वा प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनमि
त्येव इदमपि सिद्धं भवति षष्ठेन गन्तातिपट्वादिति किं पुनरत्र ज्यायः लुकि प्रत्यापत्तिवचनमित्येव ज्यायः इदमपि सिद्धं भवति पंचभिः प
ट्वीभिः क्रीतः पंचपटुः दशपटुरिति तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यं सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यभावः तद्यथा देवदत्तय
ज्ञदत्ताभ्यामिदं कर्म कर्त्तव्यं देवदत्तापाये यज्ञदत्तोपि न करोति वर्णादनुदात्तादसितपलितयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः असिता पलि
ता छंदसि क्नमेके छंदसि क्नमेके इच्छन्तीति असिक्न्युपसोपधे [redacted] पलिक्नीरिच्छवतयोभवन्ति ॥ ॥ ॥

रंगो लुग्बाधत इत्यत एव यणादेशे लुकि सति निमित्ताभावाद्यण्न भवति न च लुको बहिरंगत्वादसिद्धत्वं नाजानन्तर्ये इत्यसिद्धत्वप्रतिषेधात् इकोय
णचीत्यत्र ह्यचो नन्तर्यमाश्रितं वर्णे छंदसि क्नमिति तस्य स्थान इति बोद्धव्यं अत्र केचिच्छंदसो ग्रहणं प्रयोगदर्शनार्थमिच्छन्ति तेन भाषायामपि क्ना राम०
देशो भवति । गतो गणस्तृणोम सिक्निकानामितिभाष्यकारेणालेनन्नोपन्यस्तमित्ययुक्तमित्याहुः ॥ ॥ श्री ॥०॥ ॥ २६

पिशंगादिति उत्तरसूत्रे गौरादिविधानेऽपि द्विविधः स्वरे विशेषः। पिशंगशब्दो लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुरिति मध्योदात्तत्वादनुदात्तान्तः जानपदं नीलादिति सर्वस्मिन्नना
च्छादने प्राप्नोतीति वचनं वोतो उत इति वचनाद् द्वचनग्रहणं त्वादेः डीन्नेग्रहणं विशेषणस्यापि तु गुणस्य ग्रहणं प्राप्नोति। यथा पटस्य गुणस्य हि भावादि स्यात्। ततश्च जातसा
दिवचनाद् पिटडीष्प्राप्नोत्याखुरित्यादाविति एष्टव्यति। को गुण इति सत्त्व इति द्रव्यमाश्रयते [redacted] ततः एव च द्रव्यान्निवर्तते भिन्नजातीयेषु दृश्यते यः स गुणः। एतेन
जातेर्गुणत्वं निवारितं। सा हि द्रव्ये निविशमाना द्रव्यं न कदाचिज्जहाति। न च भिन्नजातीयानि द्रव्याण्यभिनिविशते यद्यपि गवाश्वादिषु प्राणित्वमस्ति तथापि प्रा

=इत्युपलक्षणं संज्ञायाः।१=

वर्णान्ङीपविधानेऽपि शंगादुपसंख्यानं। वर्णान्ङीपविधाने पिशंगादुपसंख्यानं कर्तव्यं पिशंगी जानपदकुंड। नीलादोषधौ नीलादोषधावि
ति वक्तव्यं नीली ओषधिः प्राणिनि च प्राणिनि चेति वक्तव्यं नीली गौः नीली वडवा। वा संज्ञायां वा संज्ञायामिति वक्तव्यं नीली नीला वो
तो गुणवचनादिस्युच्यते को गुणो नाम सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते आधेयश्चाक्रियाजश्च॥ ॥ ॥

णित्वेन तेषामेकजातीयत्वमेव क्रियायास्तु पूर्वोक्तलक्षणयोगात् गुणत्वं प्राप्नोति। सापि हि द्रव्ये निविशते कदाचिन्निवर्तते। निष्क्रियं हि द्रव्यं कदाचित् भवति क
दाचित् सक्रियं भिन्नजातीयानि च द्रव्याण्याश्रयतीत्याह आधेय इति उत्साद्योपयाद्यघटादेः पाकजो रूपादिः। अक्रियाजोऽनुत्पाद्योपयाकाशादेर्महत्त्वादिः।
क्रियात् साध्यैवननित्येति तस्याद्विविध्याभावात् गुणत्वाभावः। एवं तु द्रव्यस्यापि गुणत्वं प्राप्नोति अवयवि द्रव्यमवयवद्रव्येषु नि विशते समवायिकारणं संयोग
निवृत्तौ च विनाशात्ततोऽपैति। भिन्नजातीयेषु च हस्तपादादिषु दृश्यते द्विविधं तन्नित्यानित्यभेदेन निरवयवस्य द्रव्यस्यात्मपरमाण्वादेर्नित्यत्वादवयवि द्रव्यस्या

=क्रियातिति। नित्यानित्यव्यक्तिजातिमत्त्वं गुणत्वं नैवं क्रियेति तात्पर्यं।२ =इत्यत आहेत्यर्थः।३=आधेयत्वस्य विवरणं उत्साद्य इति।४=

असत्वप्रकृतिरिति अद्रव्यस्वभाव इत्यर्थः अत्र ष्ठग्जातिषित्यसमासः समासे हि जात्यंतात् छ बंधुनीति छः प्रसज्येत तत्र व्यक्तिषु जात्याधारोपुर दृश्यमानो
जातिषु दृश्यत इत्युच्यते अयमेवार्थः श्लोकांतरेणोच्यते उपैत्यन्यदिति अन्यत् द्रव्यं शुक्लादिको गुण आगच्छत्यन्यत्तु परित्यजति भिन्नजातीयेषु च द्र
व्येषु दृष्टः। सर्वलिंगाश्रयणात् लिंगग्राहित्वाद्वाचकः सर्वलिंगानां शब्दधर्मस्य वाचकत्वस्यार्थेऽध्यारोपात् वाचक इत्युच्यते द्रव्यादन्य इति यथोक्त
=तदापर्यस्य·५ लक्षणयुक्तेपि यस्य द्रव्यत्वं नास्ति स गुण इत्यर्थः वस्वीति धान्येनिर्दिश्यतेनिर्दिशितव्येनेमानेऽप्सरसप्रिन्हीति वसुशब्दस्याद्युदात्तत्वमुत्पादितः तस्मा

सोऽसत्वप्रकृतिर्गुणः अपर आह उपैत्यन्यज्जहात्यन्यद्दृष्टो द्रव्यांतरेष्वपि वाचकः सर्वलिंगानां द्रव्यादन्यो गुणः स्मृतः गुणवचनात्
ङीवाद्युदात्तार्थं गुणवचनात् ङीष्वक्तव्यः किं प्रयोजनं आद्युदात्तार्थं आद्युदात्ताः प्रयोजयंति वस्वीपट्वी खरुसंयोगोपधप्र
तिषेधश्च खरुसंयोगोपधानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः खरुरियं ब्राह्मणी पांडुरियं ब्राह्मणी पुंयोगाद्वा॥ ॥ ।॥

नङीपि सति ईकारोऽनुदात्तो भवति ङीपि तु नेदात्तः स्यात् अंतोदात्तानु ङीषङीषोर्विशेषाभावः उदात्तयणो हल्पूर्वादिति ङीष उदात्तत्वविधानात् पुंयो पुंसा
योगः पुंयोगः तस्माद्धेतोर्यत् प्रातिपदिकं स्त्रियां वर्तते तेन ततो ङीष् भवति आख्याग्रहणं गुणभूतेनापि पुंसा संबध्यते अन्येन संबंधासंभवात् गणकादयो =०=
हि शब्दाः पुंयोगात् स्त्रियां वर्तमानानां पुंयोगस्याख्याभवंति स्त्रियां च पुंयोगमंतरेणा न वर्तंत इति स्त्रिया अपि नाख्याः पुंयोगात्तु स्त्रियां वर्तमानानां स्त्री राम०
प्रसाख्यात्वमव्यभिचारान्न विशेषणं पुंविशेषणस्य तु प्रयोजनं प्रजातापसृते सा दोरङीप्रिमृन्निः प्रसूतादयो हि पुंयोगात् स्त्रियां वर्तंते पुमांसं तु नाच २७

=तथा च प्रधानस्य योगे तस्य नाख्यायामिति विशेषणमित्युक्तं नापि स्त्रियामित्यस्य विशेषणमित्याह स्त्रियं चेति अत्र हेतुः किं पुंयोगात्प्राकृतराख्यायामित्यर्थः उतोत्तरकालं नाघ इत्याह न वर्तत इति नांत इत्याह पुंयोगाविति २=
=प्रसूतादयो हीति पुंयोगहेतुकगर्भाधानोत्तरं तन्निःसरणरूपप्रसवप्रवृत्तिनिमित्त[illegible]भावः। एवं च प्रसूतादीनां पुमाख्यत्वाभावान्नैते ङ्योः। विसाख्यायग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं=

गोपालिकादीनामिति सिद्धय इति वाक्यशेषः किं पुनरिति यदि प्रष्ठादिशब्दः पुंसि व्युत्पाद्यते ततः स्त्रीत्वविनिर्देशात् । अथ तत्समर्थो चरणात्प्रस्थानादिक्रियाप्र
निकर्तृत्वमात्रे सति स्त्रियां व्युत्पाद्यते तदा तदंतरंगत्वाद्दापि कृते सुबुत्पत्तौ सत्यां समासे कृते अकारांतत्वाभावात् टाप् न स्यादिति प्रश्नः तस्येदमित्यनेनेति यथा
राज्ञामात्यो राजकार्याणि राजव्यपदेशं च लभते तथा प्रष्ठभार्यापीत्यर्थः । स्वान्तशब्दः करणसाधन इत्युनरुक्तः परिशेषशब्दः तद्धितलुग्वचनमिति तस्येद

=गंधतैलादिवचनस्यार्थः ।१=

प्रयोगगामिति

गोपालिकादीनां प्रतिषेधः गोपालिकादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः गोपालिका पशुपालिका किंपुनरिहोदाहरणं प्रष्ठीभचरी कथं पु
नरयं प्रष्ठशब्दः अकारान्तः स्त्रियां वर्तते तस्येदमित्यनेनाभिसंबंधेन यथैवत्य सौ तत्कृतान्स्वान्नोद्वर्त्ते नपरिशेषकाँल्लभते एवं प्रष्ठशब्द =तस्येदमित्यभिसंबंधलताम्: २=
मपि लभते । यद्येवं पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचनं पुंयोगादाख्यायां तद्धितस्य लुग्वक्तव्यः तस्येदमिति प्राप्नोति न तर्हीदानीमिदं भ
वति प्राष्ठ्य इमाः प्राचर्य इमा इति भवति च विभाषा लुग्वक्तव्यः यदा लुक् तदा प्रष्ठी यद्येवं नार्थो लुका विभाषा तद्धितोत्पत्तिः यदा त
द्धितोत्पत्तिः तदा प्राष्ठी यदा न तद्धितोत्पत्तिः तदा प्रष्ठी एवमपि लुग्वक्तव्यः नह्यन्तरेण तद्धितस्य लुकं पार्थे शब्दो वर्तते यदि पुनस्तस्यामेव
" प्रष्ठशब्दो वर्तते ॥ ॥ ॥

सुपीतिकः

मितिसंबंधस्य भेदनिबंधनत्वात् भेदाश्रय तद्धितोत्पत्तौ सत्यां तस्य लुग्वक्तव्यः लुकि च सति प्रकृतिरेव प्रष्ठशब्दस्तद्धितार्थे स्त्रियमभिधत्त इति प्रष्ठीति दीर्घः षष्ठी स्यादिति
॥ नह्यंतरेणेति तद्धितस्य विकल्पे नोत्पन्नावपि पक्षे वाक्यमेव भवति प्रष्ठस्येयमिति । तत्र च प्रष्ठशब्दः पुंस्येव वर्तते न तु स्त्रियां । तस्मात्तद्दीर्घत्वमसेद्धं तद्धितलु
ग्विधेयस्य सर्थः यदि पुनरिति यथा पंचभिर्हलैः कृषतीति प्रतिविधानात् कर्तृत्वमेवं स्त्रिया अपि प्रष्ठान्नारोहकर्तृत्वं स्याद् देवेतिभावः ॥ ॥ ॥ तार

=तत्समर्थाचरणादित्यर्थः । पंचभिर्हलैर्हर्षणस्येकेनासंभवात् ।९=

=कथंपुनरस्यार्थेनान्यार्थाभिधानमत आह संबंधादिति ॥

भा०कै०४ कथमिति साक्षात्तस्याः क्रियायाः प्रकरणादकर्तृत्वमन्यते यथैवेति साक्षात्पापमकुर्वत्यपि संविधातृत्वात्कर्तृत्वमापद्यते यथा स्वामिदासो
२८ पचत इति स्वामिनः संविधातृत्वात्पक्तृत्वं दासस्य तु साक्षात्तथा स्त्रीपुंसयोः प्रसिद्धात्त्वमित्यर्थः तत्रान्तरंगत्वादिति प्राप्तिपदिकं पूर्वं लिंगमभिदधाति
पश्चात्तस्यैव्यापितितन्निमित्तस्य सुपो बहिरंगत्वमिति भावः सिद्धत्वादिति तस्येदमिति संबंधात्तद्धितलाभं मन्यते यदयमिति अतिहि ङी ष्टि ङीनचाणं
तानङीपङीषोर्विशेषः अजन्तनिवृत्तिस्तो णङीपउदान्तत्वात् येनीकार इति यथाभानोरियमितिवृद्धाच्छः भानवीया अत्रटाबाधनार्थमिदं वचनं स्यात्

कथंपुनस्तस्याम प्रतिष्ठमानायां प्रष्ठशब्दोवर्त्तते यथैव वध्यमावकुर्वतीकिंचित्पापं तत्कृता न्धुबंधनपरिक्लेशं हन्ति एवं प्रष्ठशब्दमपि ल
भते सुबंतसमासवचनाच्चाकारांतानुपपत्तिः सुबंतसमासवचनाच्च अकारांतत्वानोपपद्यते सुबंतानां समासः तत्राऽन्तरंगत्वाद्दाप् टा
प्सुस्लन्नेसमासः स्वाशब्दः समस्येत तत्रपुंयोगाद्दाख्यायामकारांतादिति ईकारेण प्राप्नोति सिद्धं तु स्त्रियाः पुंशब्देनाभिधानात् सिद्धमेतत्
कथंस्त्रियाः पुंशब्देनाभिधानात् स्त्रीपुंशब्देनाकारान्तेनाभिधीयते ननु चोक्तं पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचनमिति नैषदोषः आ
चार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानस्तद्धितोत्पत्तिर्भवतीति यदयंपुंयोगादाख्यायामितीकारं शास्ति नैतदस्ति ज्ञापकं अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयो
जनं येन ङीकारेण स्त्रीप्रत्ययस्तदर्थमेतत्स्यात् यत्र स्त्री आख्यायां ग्रहणं करोति नहि तद्धितान्तमाख्या भवति ॥ ॥ ॥

=ईकारप्राप्तियोग्याइत्यर्थः १९=

नहितद्धितांतमिति नद्धितांतस्य शब्दस्य प्रकृत्यर्थे पुंस्यवर्त्तनादिति भावः तदेवमाख्याग्रहणांतस्येदमिति भेदविवक्षायामपि तद्धितोत्पत्तिमंतरेणाप्र
ष्ठशब्दस्य स्त्रियां वृत्तिं साधुत्वं च ज्ञापयति तेनन केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति नियमो न प्रवर्त्तत इत्युक्तं अस्मिन्वाख्यानेन तद्धितस्य निसोवाधकं प्राप्नोतीति एम० २८
॥ सिद्धं तु स्त्रियाः इत्येतत्पक्षान्तराश्रयेण व्याचष्टे ॥ श्री ॥१॥ ॥

=ननु प्रत्ययान्तरेङीपुमादतत्स्य तस्य ... संबंधादिति ... पुंशब्दः स्वार्थपुंयोगात्स्त्रियां वर्त्तत इत्यर्थपरत्वे नादोषात् ॥

=ननु पूर्वव्याख्याने पितृसंबन्धिनाभिसंबन्धस्योक्तेः पक्षभेदो नुपपन्नो उत आह एतत्पूर्वकेणेति ।१=

अथवेति अनेनाभिसंबन्धेनेति एतत्पूर्वकेणासोयमितिसंबन्धेनेति भावः इतरो भेदसंबन्ध एवानेनोक्त इति मत्वाह ननु चेति अयमपीति अभेदाद्भेदस्य निवृत्तत्वात्तद्धितानुत्पत्तिः भेदस्य तु विवक्षायां तद्धितो न निवार्य्यते कथं पुनरिति भिन्नानामभेदाभावादिति प्रश्नः चतुर्भिरिति आरोप्यतेता द्रूप्यं न तु मुख्यमित्यर्थः मञ्चाह संतीति अत्र बालेषु मंचत्वारोपान्मंचशब्दप्रवृत्तिर्हसंतीति पदांतरप्रयोगाद्विज्ञायते जटिनमिति ब्रह्मदत्तधर्म्मलाभात्तद्रू

अथवा पुनरस्त्वतस्येदमित्यनेनाभिसंबन्धेन ननु चोक्तं पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचनमिति नैष दोषः नाव श्यमयमेवाभिसंबन्धो भवति तस्येदमिति अयमप्यभिसंबन्धोस्ति सोयमिति कथं पुनरतस्मिन्स इत्येतद्भवति चतुर्भिः प्रकारैरतस्मिन्स इत्येतद्भवति [redacted] तात्स्थ्यात् ताद्धर्म्यात् तत्सामीप्यात् तत्साहचर्यादिति तात्स्थ्यात्तावत् मंचाहसंतिगिरिर्दह्यते ताद्धर्म्यात् जटिनं यांतं ब्रह्मदत्त इत्याह ब्र ह्मदत्ते यानि कार्याणि जटिन्यपि तानि क्रियंत इत्यतो जटी ब्रह्मदत्त इत्युच्यते तत्सामीप्यात् गंगायां घोषः कूपे गर्गकुलं तत्साहचर्यात् कुं तान्प्रवेशय यष्टीः प्रवेशयेति अथवा पुनरस्तु तस्यामेव प्रष्ठ शब्दः ननु चोक्तं सुबंतसमासवचनाच्चाकारांतानुपपत्तिः नैष दोषः गति कारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीत्येषा परिभाषा कर्त्तव्या का न्येतस्याः परिभाषायाः प्र योजनानि प्रयोजनं क्राद्यल्पाख्यायां ॥ ॥

पारोपः सिंहो माणवको गौर्वाहीक इत्यादाविव पिता द्धर्म्यात्तद्रूप्यारोपात्तच्छब्दप्रवृत्तिः तदुक्तं हरिणा गोत्वानुषंगो वाहीके निमित्तात्कैश्चिदिष्यते अर्थ मात्रं विपर्यस्तं शब्दः स्वार्थे व्यवस्थित इति । इह तु साहचर्यात् द्वियांप्रष्ठत्वारोपः अथवेति संविधात्रीत्वात् प्रस्थाने कर्तृत्वं द्वियाः पुरुषगता या वा प्रस्थानक्रियाया स्तस्या मारोपादिति भावः ॥ ॥

=अन्यत्र विद्यमानमर्थरूपमन्यत्रारोपितमित्यर्थः ।१=स्वार्थे गोत्वे ।१= =गामादिरूपात् ।२=अत्र पक्षे पुंयोगे लुक्स्त्री...पुरुषगतायो...।१=

=पूर्वत्र प्रस्थाना...पुरुषगताया...पितृ...निमित्तमुपादायैवं तथेति मन्तव्ये ।१=

भा०कै०४
२९

अभ्रविलिप्तीति । अभ्रं या हृस्पततीयांतस्य विलिप्ता शब्देन कर्त्तृकरणे कृते ति समासः । ततः करणपूर्वादिति वर्त्तमाने क्तादल्पाख्यायामिति ङीष् न प्राप्नो
ति वचनसामर्थ्यादाबंतादपि भविष्यतीति चेदत इत्यधिकारो बाध्येत । परिभाषा चान्याय्या वक्ष्यंप कर्त्तव्या अपवादवचनात् प्रातिपदिकाधिकारो वा छेत्तत
स्त्ववाक्ये ङीष् प्रसज्येत अभ्रैर्विलिप्ता द्यौरिति व्याघ्रीति व्याङ्पूर्वो जिघ्रतेर्जिघ्रः संज्ञायां प्रतिषेध इति शस्य निषेधादातश्चोपसर्ग इति कप्रत्ययः । तत्र

अभ्रविलिप्ती सूपविलिप्ती । सुबंतानां समासः तत्रांतरंगत्वाद्दाप् टाप्युत्पन्ने समासः । विलिप्ता शब्दः समस्येत तत्र क्तादल्पाख्यायामि
कारणाद्दिति ङीष् न प्राप्नोति जातेर्ङीष्विधाने प्रयोजनं व्याघ्री कच्छपी सुबंतानां समासः तत्रांतरंगत्वाद्दाप् टाप्युत्पन्ने समासः घ्राशब्दः सम
स्येत तत्र जातेरस्त्रीविषयाद्योपधादकारांतादिति ङीष् न प्राप्नोति समासांतस्य णत्वे प्रयोजनं वक्ष्यति प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समासान्तग्रहण
मसमासांतप्रतिषेधार्थमिति तस्मिन् क्रियमाणे माषवापिणी व्रीहिवापिणी सुबंतानां समासः तत्रांतरंगत्वान्नकारांतान्ङीप् ङीप्युत्पन्ने समासः वा
पिनीशब्दः समस्येत तत्र समासांतस्येति णत्वं न प्राप्नोति कृदंता तद्धितेवृद्धिस्वरौ च प्रयोजनं ॥ ॥ ॥ ॥

घ्रशब्दमात्रं जातौ न वर्त्तेत इति टाबेव स्यात् । ङीषस्तु स्तूकण्योरिरवकाशः समासांतग्रहणमिति समासस्य प्रातिपदिकस्य योंऽतो नकारस्तस्य णत्वमित्यर्थः तत्र माषा
न्वपसभीस्ता मितिवकुलमाभीक्ष्ण्य इति णिनौ कृते यदि ङीपि कृते सुबंतेन समासः स्यात् तदा समासस्यांत ईकारो न तु नकार इति णत्वं न स्यात् माषवापिणी इत्या
=स्तेः करणितिमतेऽद्दं २ ९दाबेव तु स्यात् ॥ ॥ ॥ ॥

एम०
२९

= बहिरंगत्वात्। न चैवमुपपदसमासे पदसंस्कारपक्षे प्रत्ययस्य प्रकृतिमात्रापेक्षत्वात् अन्तरङ्गत्वं प्रातिपदिकसंज्ञायाः॥ = स्वरतो वस्तुयावक्रोशीत्यत्र प्रथमं तद्धिते तदन्तेन च समासे सति अन्तोदात्तत्वं स्यात्। समासोत्तरम् अजितादिषु अन्तमिति बोध्यं॥ २ = अयमः। ३ =
समासे सर्वत्र बहिरङ्गत्वात् उपपदविभक्तिः प्रत्ययस्यापि प्रत्ययविधौ तदन्तग्रहणापेक्षत्वात् समासात् तु अन्यप्रातिपदिकविशेषापेक्षत्वं प्रत्ययविशेषत्वात् इति सर्वत्र बहिरङ्गत्वं

सांकूटिनमिति अभिविधौ भाव इनुणिती इनुण् प्रत्ययः तत्र कूटिन्निति सेन स्यात् समासार्थो विभक्तिश्च प्राप्नोति अणि इनुण् इस अण् प्रत्ययश्च। तत्र सार्थिकत्वादन्त रंगत्वादण् प्रत्ययः स्यात्। तत अश्च कूटिन्नित्यस्य वृद्धिः प्राप्ता इति वृद्धिः स्यात्। प्राक् सुबुत्पत्तेः समासेऽन्तरंगत्वात् पूर्वं समासः अण् प्रत्ययो हि प्रातिपदिकविशेषापेक्षत्वात् बहिरंगः तत्र संकूटिन्नित्यस्मात् समासप्रातिपदिकात् अण् प्रत्यये सतीष्टं सिध्यति व्यावक्रोशीति कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति णच् अणचः स्त्रियामञित्यत्र ससाममपीति णच इनुण इति प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थानात् कूटिन्नित्यादेरेवावयवात् तद्धितोत्पत्तिप्रसंग इत्यर्थः॥ कृतग्रह

सांकूटिनं। व्यावक्रोशी। अत्रावयवादुत्पत्तिः प्रसज्येत गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीति न दोषो भवति सतामप्येतत् सां परिभाषायामवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति॥ किंकारणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात् तदादेर्ग्रहणं भवतीति कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भव तीति संघातादुत्पत्तिर्भविष्यतीति यदि तर्ह्येषा परिभाषास्ति नैतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनं भवति एतस्यै वतिदं न सिध्यति किं कार णं॥ अप्रातिपदिकत्वात् कृत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति॥ ॥श्री ॥ ॥७॥ ॥

णाइति कृतग्रहणपरिभाषया प्रसंग्रहणपरिभाषा बाध्यत इत्यर्थः नैतदस्या इति गतिकारकोपपदानामित्यस्याः सांकूटिनमित्यादि न प्रयोजनं अकृत एव समासे कृतग्रहणपरिभाषया संघातात् तद्धितोत्पत्तिर्भविष्यतीति भावः अप्रातिपदिकत्वादिति णचः स्त्रियामञ् अणिनुण इत्यत्र प्रातिपदिकाधिकारा त्समजंतादिनुणंताच्च प्रातिपदिकात् तद्धितो विधीयते। तत्र कृतग्रहणपरिभाषया णञिनुणंतत्वं सिध्यति न तु प्रातिपदिकत्वं तत्र समासग्रहणे न नियमा
र्थेन संघातस्य प्रातिपदिकसंज्ञा निषेधात् संघातात् तद्धितो न स्यादित्यर्थः॥ ॥

ननु चेति कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्रापि कृत्तद्ग्रहणे परिभाषया सङ्कृष्टिन्निसस्य विनापि प्राकृ सुबुत्सत्तेः समासेन प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यतीति तन्निर्बन्धनं च्वतद्धित इति
भावः मूलके नोपदंशमिति उपपदं शस्तृतीयायामिति णमुल् अत्र यदि सगतिकारकस्य कृदन्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात्तदा प्रातिपदिकान्तर्वर्तित्वात् सुलुक्
प्रसज्येत। यद्येवं तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति विकल्पेन समासविधानस्य किं प्रयोजनमिति चेत्तदधि उपदंशं भुक्त्वेत्यत्र पक्षे प्रकृतिभावः अन्यथाऽत्र सस
स्मिन्विकल्पविधाने अमैवाव्ययेनेति नित्यसमासः स्यात्। नत्वत्र स्मिन्निससमासयोः फलकृतविशेषो वक्तव्य इति प्रकृतिभावः प्रतिषिद्ध्येत प्रकारक इति
अत्र समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां सुबुत्सत्तौ परव्यपदेशो स्तिनत्वत्तरपदव्यपदेशस्तत्र समुदायस्य कृदन्तव्यपदेशेन तदन्तभावात्तेनस्या तत्कृदन्तमुत्तरं भ पदं ५

=कृत्तद्धितेति तरोक्तं विवृणोति· ननु चे= ननु चेदानीं प्रातिपदिकसंज्ञायामप्येतया परिभाषया इह शक्यमुपस्थातुं। नेत्याह इहहि मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते इति वाक्येऽपि लुक् प्रसज्येत स्वरे =प्रसज्येतेति· तत्रारम्भे समासग्रहणं=
=दानीमिति· एतयेति· कृद्ग्रहणाय दि= चेदोषः स्यात् प्रकारकः प्रकरणं गतिकारकोपपदात्कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येष स्वरो न स्यात् नैष दोषः इहैवत्र प्रातिपदिकसंज्ञे =कृत्तनियमेन परत्वात्कृदन्तत्वप्रयुक्तसं=
=भाषयेत्यर्थः।१= अवयवस्यापि समुदायस्यापि। तत्र अवयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रयः स्वरो भविष्यति॥ ॥ ॥ =ज्ञाया अव्ययत्वे प्रबाधो वाच्यः। एवं च फ=
=लाभावान्नेतत्सर्वाभावोपस्थितिरत्र=
=त्रेतिभावः।१=

=चाप्यघजित्यादौ·१=

वतीति कारकशब्दस्य प्रकृतिस्वरो न स्यात् वचनं किमर्थमिति चेत् उपपदार्थं स्यात् मा वास्मिन्साद्धौ गतिकारकग्रहणं वृत्तार्थं स्यात्। अथवा वचनस्याप्रतिपादकत्वलक्ष
[redacted]णामप्रामाण्यं स्यात् हे इति गतिकारकपूर्वस्या
पीत्यत्रापि शब्दात्कारकशब्दस्यापि प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा प्रकारकशब्दस्यापि समुदायस्येत्यर्थः। तदा प्रयद इति कारकशब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां ग राम०
तिकारकोपपदानामित्येतदनाश्रयणो सुप्सुपेति समासे कृते· पि ग्रहणात्कारकशब्दस्यापि कृदन्तत्वात् कृत्तरत्वात्स्वरो भविष्यतीत्यर्थः॥ ॥ ॥ ३०

कौंभकारेय इति एतच्चोपलक्षणं सांकूरितं व्याक्रोशीत्यपि न सिध्यति समुदायावयवसन्निधाने द्विर्वचनवत्समुदाय एव प्रकृतित्वेनाश्रयिष्यत इति चेत्सका
रके दोषः स्यात् समुदायस्य ऋदंतत्वेन इंतर्भावात् गतेस्तदाश्रयं स्वरो न स्यात् किंच समुदाये द्विरुक्ते [redacted] ऽवयवा अपि द्विरुक्ता भवंतीति शिष्यरूढ द्विर्वचनेन न
प्रयुज्यते इह तु समुदायाद् उत्पत्तौ तस्यैवांगसंज्ञायां तन्निबंधनानि कार्याणि प्रवर्त्तेते नावयवानामिति अवयवादपि प्रत्ययोत्पत्तिप्रसंगः तत्र कुंभका
रशब्दे यदि कारशब्दस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञा समुदायस्यापि गतिकारकोपपदानामित्येतच्च नाश्रीयते तदा कारशब्दात्प्रातिपदिकात् ङीपि कृते
कारीशब्दस्य ङीप्रत्ययांतत्वात् तत एवं किं सति तस्यैवादिवृद्धिः स्यात् ननु चानुपसर्जनादिति सूत्रे प्रधानेनैतद्विधानमिष्यते तत्र कारशब्दांतङी
प्रभविष्यति तत्कथमुक्तं कौंभकारेयो न सिध्यतीति नैष दोषः गतिकारकोपपदानामित्येतद्वचनमत्र प्रदेशे आक्षिप्तं उपस्थितं चास्तु उपपदस्य
[redacted] इहापि तर्हि सांकूटिनं व्याक्रोशी इति द्वेऽत्रापि प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि तत्रावयवस्यैव
प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रया ऽवयवादुत्पत्तिः प्रसज्येत अवयवादुत्पत्तौ सत्यां को दोषः कौंभकारेयो न सिध्यति अवयवस्य वृद्धिस्वरौ स्यातां ॥०॥
सुवंतेन सह समासेन भाव्यं तत्रांतरंगत्वात् कारशब्दादेव ङीप् स्यात् सुबुत्पत्तौ सत्यां समासः प्रसज्येत ततश्च कारीशब्दादेव ढक् स्यात् यद्यपि ङीप्रत्यये
तदादिनियमो नास्ति तथापि ङीप्योढक् प्रतिसमुदायाढ्ढकं बाधित्वा यच्च इति परत्वादंतरंगत्वाद्वावयवाढ्ढक् प्रसज्येत न स्यात् स्थितमेतत् कृतद्धितसमासा
श्चेत्यत्र कृद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठते यस्मादप्रत्यय इत्यस्य प्रतिषेधबाधनार्थं तत्र कृद्ग्रहणपरिभाषोपस्थानेऽनुसृतिमूलके नोपदंशमुक्तं इति वा
क्यस्यापि स्यात् तथाच समासग्रहणाद्योनियमः स वाध्येत समीध्ये प्रवादा इति न्यायाच्च अप्रत्यय इत्ययं निषेधः कृद्ग्रहणेन बाध्यते ननु समासग्रहण
कृतो नियमः तत्र परत्वात् समासग्रहणेन गतिकारकपूर्वस्यापि कृदंतस्य वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञाया निवर्त्तनाद्यस्मात्के हि हितस्तदादेरेव कृदंतस्य प्रातिप

=अनुपस्थितो प्रमाणं दर्शयति यस्मादिति=…=ङी प्रत्ययांतत्वस्याधिकस्यापेक्षणाद् स्यांतरंगत्वं=

=त्तावेकार्थीभावेनावयवार्थस्यपृथग्भिक्षर्षाभावात्=

=समुदायस्याधिकदृष्टान्तपरिभाषयेनुगंततमतः प्रातिपदिकं इति उज्ज्वलं त्ववयवयवस्यैवेतिभावः=

तस्मादिति गतिकारकोपपदानामित्यस्याः सांकूटिनमित्यादि प्रयोजनमित्यर्थः उभाभ्यामिति सांकूटिनादि परिभाषाद्वयेन सिध्यतिन केवलयान्यतय्
हणपरिभाषयेत्यर्थः ननु चगतिकारकपूर्वस्यापीत्यपिग्रहणात् कूटिन्निसस्यापीनुगंतत्वादण्प्राप्नोति नैषदोषः उभयोरपीनुगंतत्वे प्रातिपदिकत्वे चार्थ
विच्छेदाभावात्स्वयवविच्छेदेप्रमाणाभावात् समुदायादेवोत्पत्तिर्भवति अस्यसां त्वेकतरस्यां परिभाषायामवयवस्यैवेनुगंततत्वात् प्रातिपदिकत्वात्त द्वितोत्पत्तिः प्र
सज्येत् गतिकारकोपपदात्कृदित्यत्र तु गतिकारकयोर्भेदेनोपादानात् निमित्तभावाद्यथासंभवं क्वचित्केवलस्यकृदंतस्य क्वचित्गतिकारकपूर्वस्यग सा

तस्मात्प्रयोजनमेवैतदस्याः परिभाषायाः उभाभ्यांतु खलु सिध्यति अवदातायांतु ङीप्प्रसंगः अवदातायांतु ङीप् प्राप्नोति अ
वदाता ब्राह्मणी वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न इति नैषवर्णवाची किंतर्हि विशुद्धवाची स्नात इव विशुद्धवाची एवंत्याह ओति य
स्या वदातानि विद्यायोनि श्च कर्म चाएतच्छितं विजानीहि ब्राह्मणाग्र्यस्य लक्षणमिति सूर्यादेवतायां चाब्वक्तव्यः सूर्यस्य
दे ॥ स्त्री सूर्या देवतायां किं सूरी ॥ ॥ ॥

=तदनुकूलसंविधानमपिधात्वर्थइतिभावः=

रित्यउत्तरस्यस्वरोभवतिं तदेवं गतिकारकोपपदानामिति [redacted] वचनात्प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे प्रवृत्ते शट्टे कारणान्तः पुंयोगात् प्रस्थानासंगात् पुंस्कृते कप्रस्था
नक्रियायां संविधा ओत्वाद्वाकतेलात्स्त्रियांवर्तते पुंसो वाचकश्चेतिप्रष्ठीसुदाहरणं भवति अवदातायामिति प्राक् सुबुत्पत्तेः समासदर्शने तत्प्रसंगेनात्रे
रमुक्तंवर्णादनुदात्तादित्यत्र तु वक्तव्यं अवदातशब्दोगौरवाचीतिवर्णात्तात्वतिकीर्त्तापिविशुद्धिमुपादायप्रयुज्यते सूरीति सूर्यतिष्येतियलोपः॥ ० ॥

सामर्थ्य [illegible] दि
संघटनं संविधानं

=वर्णांतरं गौरादिरिक्तं तद्यु केपिप्रयोगाज्जेरवाचीत्ययुक्तमितिभावः एवं चगौरेपिविशुद्धिमादायैवबोधइतितात्पर्यं=

=तेनमहत्वोपाध्यभावे न्यायादिति भ्रमो न कार्य इति भावः।१=

इंद्रवरुण महद्धि ममिति । महत्वयोगे हिमारण्ययोः स्त्रीत्वं यवानीति जात्यंतरमेवाभिधीयते दोषस्तु यवत्वजातेरभावे तदाकारानुवृत्तिमात्रमित्याहुः यवनानीति तस्येदमित्यणो बाधकोऽयं ङीष् उपाध्यायेति उपाध्यायस्याप्राप्ते मातुलस्य तु नित्यं प्राप्ते आनुग्विकल्प्यते मुद्गलानीति ङीषो लित्वादानुगाकारस्य लितस्वरः अर्येति केचित्पुंयोग एवेच्छंति अन्येतु स्वार्थेऽपीच्छंति पुंयोगेत्व र्यी क्षत्रियी सैव भवितव्यं क्रीतात् करणपूर्वादिति किमर्थं

इंद्रवरुण हिमारण्ययोर्महत्वे हिमारण्ययोर्महत्व इति वक्तव्यं महद्धिमं हिमानी महदरण्यमरण्यानी यवाद्दोषे यवाद्दोष इति वक्तव्यं दुष्टो यवो यवानी यवनाल्लिप्यां यवनाल्लिप्यामिति वक्तव्यं यवनानी लिपिः उपाध्यायमातुलाभ्यां वा उपाध्यायमातुलाभ्यां वेति वक्तव्यं उपाध्यायी उपाध्यायानी मातुली मातुलानी मुद्गलाच्छंदसि लिच्चेति वक्तव्यं रथीरभून्मुद्गलानी आचार्यादणत्वं च आचार्यादणत्वं चेति वक्तव्यं आचार्यानी अर्यक्षत्रियाभ्यां वा अर्यक्षत्रियाभ्यां वेति वक्तव्यं अर्यी अर्याणी क्षत्रिया क्षत्रियाणी क्रीतात्करणपूर्वात् क्रीतात्करणपूर्वादिति किमर्थं गवाक्रीता अश्वेन क्रीता । करणपूर्वादित्युच्यमानेप्यत्र प्राप्नोति एषोपि क्रीतशब्दः करणपूर्वः । विभक्त्या व्यवहितत्वान्न भविष्यति यदि तर्हि विभक्तिरपि व्यवधायिका भविष्यति मनसाक्रीतीति न सिध्यति एवं तर्हि नैवं विज्ञायते करणं पूर्वमस्मात्क्रीतशब्दात्सोयं करणपूर्वः तस्मात्करणपूर्वात्क्रीतशब्दात् अनुपसर्जनादिति कथं तर्हि ॥ ॥

मिति क्रियमाणेपि करणपूर्वग्रहणे पूर्वशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादनिष्टप्रसंग इति शं इच्छंति विभक्त्येति क्रमोदीनां घोनिका विभक्त्य इति दर्शनेरदमुच्यते अन्यथा विभक्तेः करणाभिधाने व्यवधानाभावः मनसाक्रीतीति मनसः संज्ञायामिति तृतीयाया अलुक् ॥ ॥ ॥

अवयवेन अवयविन आक्षेपादिति भावः

तीर

कारणमस्मिन्निति पूर्ववदेशो ह्यवयवेवचनः समासप्रातिपदिकत्वान्पदार्थे तेन वाक्येऽदीप्तेनभविष्यतीत्यर्थः बहुव्रीहेः इतजातेनेति वाजातइत्यतो ऽन्तोदात्तत्वं वा भवति पाणिगृहीतीति यस्या अग्निसाक्षिपूर्वकं पाणिग्रहणं कृतं सा अभिधीयते प्रवृद्धविलूनीति प्रवृद्धविलूनं यस्याः इति बहुव्रीहिः अपरे तु कर्मधारयं कुर्वन्ति बहुकृतेति बहूनि कृतान्यनयेति बहुव्रीहिः बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यन्तोदात्तत्वं अकृता मुक्ता तेनाव्ययेन सुप्सुपामिति मासजाते त्या

=सचबहुलग्रहणात्कुतूहलतेः पूर्वमेव ९=

कारणमस्मिन् प्रातिपदिके पूर्ववत् इदं कारणपूर्वं तस्मात् कारणपूर्वात् प्रातिपदिकात् क्रीतान्तं दनुपसर्जनादिति बहुव्रीहेश्च अन्तोदात्तेजातप्रतिषेधः अन्तोदात्ते जातस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः इतजाता स्तनजाता पाणिगृहीत्यादीनां विशेषे पाणिगृहीत्यादीनां विशेष इति वक्तव्यं पाणिगृहीती भार्या यस्या हि यथाकथंचित्पाणिर्गृह्यते पाणिगृहीता सा भवति बहुलं तणीति वक्तव्यं किमिदं तणीति संज्ञाछन्दसोर्ग्रहणं किंप्रयोजनं प्रवृद्धविलूनाद्यर्थं प्रवृद्धविलूनी प्रवृद्धविलूना अन्तोदात्तात्बहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वात् अन्तोदात्तात् अबहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वादिति वक्तव्यं बहुबद्धकृता नञ् अकृता सुकृता कालमासजाता संवत्सरजाता सुखादि सुखजाता दुःखजाता

जातिपूर्वाद्वा अपरवाजातिपूर्वादिति वक्तव्यं ॥ ॥ ॥

तौ जातिकालसुखादिभ्य इति सुखादयः सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायामिति कपठ्यंगणे पठितास्तु हगृह्यन्ते अपरवेति बहुव्रीहावन्तोदात्तनिमित्तेषु अन्येषु निषिद्धेषु जातिरेवान्तोदात्तनिमित्तं तस्या विशिष्यत इति जातिग्रहणमेवात्र कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ॥ ॥ एम०
३२

कुल... (struck through)
अतीत इति नात्र टाप् स्यादिति नशंको वि॰

=अद्रवमित्यनेन रुधिरादिव्यावृत्तिः। नन्वेवमद्रवमिति व्यर्थं स्यादत आह। अथ वेति। आकाशादेरमूर्त्तस्य वारणाय सर्वेति। अविद्यमानपरिमाणमित्यर्थः। अविकारजमित्यनेन शोफादिव्यावृत्तिः॥ =१

स्वाङ्गाच्चो किं स्वाङ्गमिति किं स्वमङ्गं स्वाङ्गमाहोस्वित्स्वलक्षणान्तरयुक्तमिति प्रश्नः। अद्रवमिति द्रवतीति द्रवं ततोऽन्यदद्रवं मूर्त्तिः काठिन्यं अथ वा सर्वगतद्रव्यप रिमाणं सा यस्यास्ति तन्मूर्त्तिमत् अविकारजमिति विकारो वातादिवैषम्यं तस्माद्यन्न जातमित्यर्थः। तथा अप्राणिस्थमपि संप्रति यत्पूर्वं प्राणिनि दृ ष्टं तदपि स्वाङ्गं यथा रथ्यापतिताः केशाः तस्य चेदिति अप्राणिनोऽपि मुखं स्वाङ्गं भवति यदि यथा प्राणिनां तत्संबद्धं तथैवाप्राणिनामपि अप्राणिनो स॰

स्वाङ्गाच्चोप स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादित्युच्यते किं स्वाङ्गं नाम अद्रवं मूर्त्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजं अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तस्य चेत्तत्तथायुतं अप्राणिनोऽपि स्वाङ्गं अद्रवमिति किमर्थं बहुलोहिता नैतदस्ति बह्वचो नेति प्रतिषेधो भविष्यति इदं तर्हि बहुकफा मूर्त्तिमदिति किम र्थं बहुबुद्धिः बहुमनाः नैतदस्ति। अत इति वर्त्तते इदं तर्हि बहुज्ञाना प्राणिस्थमिति किमर्थं स्लक्ष्णमुखा शाला अविकारजमि ति किमर्थं बहुगडुः बहुपिटका नैतदस्ति इहतावत्बहुगडुरिति अत इति वर्त्तते बहुपिटकेति बह्वचो नेति प्रतिषेधो भविष्यति इदं तर्हि बहुशोफा अतत्स्थं तत्र दृष्टं च अप्राणिस्थं प्राणिनि दृष्टं स्वाङ्गसंज्ञं भवति दीर्घकेशी रथ्येति तस्य चेत्तत्तथायुतं अप्राणिनोऽपि स्वा ङ्गसंज्ञं भवतीति दीर्घनासिकी अर्चा तुङ्गनासिकी अर्चेति अथ उपसर्जनग्रहणं किमर्थं इह माभूत् शिखा उपसर्जनग्रहणमनर्थकं

१ बहुव्रीह्यधिकारात् उपसर्जनग्रहणमनर्थकं किं कारणं बहुव्रीह्यधिकारात्॥ ॥

पीति तस्य चेत्तत्तथायुतमित्यस्यसामर्थ्यलभ्योऽयमाहारः। बहुलोहितेति लोहितं रुधिरमुच्यते नैतदस्तीति ङीषभावार्थं लोहितस्य स्वाङ्गत्वप्रतिपाद नं नोपयुज्यते स्वाङ्गे ध्रुवे उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपर्श्विति सादिकार्याभावार्थं तूपयुज्यत एव॥ ॥ ॥

=नतु कथमुपसर्जनग्रहणे सत्यनंतोदात्तादी प्रसिद्धिरत आह बहुव्रीहेरिति ॥२॥=

भा०कै०४ अस्तित्वेदानीमिति अनेकपदावयवत्वात् खट्वकृतं बहुव्रीहेर्न संभवति । तत्र विधिसामर्थ्याद् बहुच्ग्रहणमुत्तरपदविशेषणं भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः स्वरेति

३३ अङ्गेदंष्ट्रिकावयवविशेषः अनंतोदात्तार्थे इति बहुव्रीह्यधिकारात् स्वांगस्योपसर्जनत्वेत्वं पुनरुपसर्जनग्रहणमुपसर्जनमात्रपरिग्रहार्थमि

बहुव्रीहेरितिवर्त्तते कृपकृतं बहुव्रीहेः स्वांतोदात्तादिति बहुजर्थेनत्स्योपसर्जनग्रहणं कर्तव्यं बहुचोनेति प्रतिषेधं वक्ष्यति तद्बहुज्ग्र

=तेनमुखुरवीसादोपघोचेनतिषे= हणमुपसर्जनविशेषणं यथा विज्ञायेत बहुचउपसर्जनान्नेति अपाक्रियमाणउपसर्जनग्रहणे कस्य बहुज्ग्रहणं विशेषणं स्यात्

=धर्दतिमावः॥२= बहुव्रीहेरितिवर्त्तते बहुव्रीहिविशेषणं विज्ञायेत अस्तिचेदानीं कश्चिदबहुज्बहुव्रीहिर्यदर्थो विधिः स्यात् अस्तीत्याह स्वङ्गस्वङ्गी

ति बहुजर्थमिति चेत् स्वांगग्रहणात् सिद्धं स्वांगग्रहणं क्रियते तद्बहुज्ग्रहणेन विशेषयिष्यामः स्वांगाद्बहुचोनेति एवं तर्हि तोदा

त्तादितिवर्त्तते अनंतोदात्तार्थः अनंतोदात्तार्थमुपसर्जनग्रहणं क्रियते अनंतोदात्तार्थमिति चेत् सहादिरूतत्वात्सिद्धं यदयं सहनञ्

विद्यमानपूर्वाच्चेति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अनंतोदात्तादपि भवतीति स्वांगसमुदा प्रतिषेधार्थं तु स्वांगसमुदायप्रतिषेधार्थं

तर्ह्युपसर्जनग्रहणं कर्तव्यं स्वांगाद्यथा स्यात् स्वांगसमुदायान्मा भूत् ॥ ॥ ॥

सनंतोदात्तादपि ङीष् भविष्यतीति भावः सहादिरूतत्वादिति सहादीनां हलतः [redacted] प्रतिषेधः तद्भावः सहादिरूतत्वं तस्मादित्यर्थः सहादिस्वे रा०भा०

सबहुव्रीहेः पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघातेच नास्त्यंतोदात्तत्वमिति प्रतिषेधं न विदध्यादिति भावः ॥ ॥ ॥ ॥ ३३

=एवंचोपसर्जनग्रहणाद्बहुव्रीहेरित्यस्य निवर्त्तनान्नस्याप्रसक्तिर्योगविभागश्च स्यांतोदात्तादित्यस्यापि निरस्त्रिरियतिकेशी चंद्रमुखी सादौ सर्वत्र ङीष् सिध्यति अन्यथा यत्र बहुव्रीहौ मुखं स्वांगमित्यादिनांतोदात्तत्वं न तत्र बस्यादीर्घकेशी सादौ न स्यादिति भावः॥२=

=बाहीति इदं च सहाद्युदाहरणाभिप्रायं नञ्पूर्वस्य नञ्सुभ्यामित्यनेन विद्यमानमुखेत्यादौ मुखं स्वांगमित्यनेन … बहुव्रीहौ … तु मुखं स्वांगमिति नास्तीत्यत्र येति निषेधात्॥१=

कल्याणपाणिपादेति पाणी च पादौ च पाणिपादं तत्कल्याणं यस्याः इति बहुव्रीहिः अत्र पाणिपादशब्द उपसर्जनं स च स्वाङ्गसमुदायवाची ननु स्वाङ्गवा
ची यस्तु स्वाङ्गवाची पादशब्दः स उपसर्जनं न भवतीति ङीष् न भवति अस्ति उपसर्जनग्रहणे पादशब्देन स्वाङ्गवाचिना स्वाङ्गान्तो बहुव्रीहिर्भवती

कल्याणपाणिपादा अथ क्रियमाणेऽप्युपसर्जनग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति स्वाङ्गं ह्येतदुपसर्जनं न स्वाङ्गसमुदायः स्वाङ्गग्रहणेन गृ
ह्यते यथा न जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन गृह्यते काशिकोशलीया इति जनपदतदवध्योरिति वुञ् भवति एतदपि नास्ति प्रयोज
नं अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेति वचनेन। तेन स्वाङ्गं विशेषयिष्यामः अस्वाङ्गपूर्वपदात्परं यत्स्वाङ्गं तदन्तात् बहुव्रीहेरिति यच्चात्रा स्वाङ्गपूर्वपदा
त्परं न तदन्तो बहुव्रीहिः यदन्तश्च बहुव्रीहिर्नासौ अस्वाङ्गपूर्वपदात्परं स्वाङ्गं ननु च तत्पूर्वस्मिन्योगे बहुव्रीहिविशेषणेनेत्याह पू =अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेति बहुव्रीहिरि =शिभावः।४=
र्वपदविशेषणं तत् नस्वाङ्गमस्वाङ्गमस्वाङ्गपूर्वपदं अस्वाङ्गपूर्वपदमस्वाङ्गपूर्वपदादिति यद्येवं पूर्वस्मिन्योगे बहुव्रीहिरविशेषितो भ
वति बहुव्रीहिश्च विशेषितः कथं क्तादिति वचनेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः अस्वाङ्गात्पूर्वपदात्परं यत् क्तान्तं तदन्ताद्बहुव्रीहेरि
ति इदं तर्हि प्रयोजनं। बहुव्रीहेरिति वर्तमाने उपसर्जनमात्राद्यथा स्यात् निष्केशी यूका अतिकेशी मालेति॥ ०॥

तिङीष्स्यात् काशिकोशलीया इति काशयश्च कोशलाश्चेति द्वन्द्वस्तत्र भवा इत्यर्थे वृद्धादपीति वुञ् न भवति। वृद्धिलक्षणश्छ एव भवति नस्वाङ्गमिति
पर्युदासाश्रयेणात्तत्सदृशं शरीरावयवमर्थान्तरवाचि गृह्यत इत्यर्थः निष्केशीति केशेभ्यो निष्क्रान्तेति प्रादिसमासस्तत्पुरुषः॥ ॥ ॥

=ननु पर्युदासेन स्वाङ्गभिन्नस्य प्राणिस्थवाचकस्यैव ग्रहणं स्यात्तत आह-अर्थान्तरमिति-शब्दत्वेनैव साम्यं ग्रहणे इत्यर्थः।१=

नासिकोदरौष्ठ कबरपुच्छीति कबरशब्देन वर्णविशेषोऽभिधीयते। विधिप्रतिषेधयोरिति विधिरुत्सर्गः प्रतिषेधस्त्वपवाद इति तुल्यबलत्वाभावादस्या
अप्राप्तेः सहादिलक्षणो नैव प्रतिषेधेन भाव्यमित्यर्थः। न मद्रूनामिति मृदुभिः कार्प्पासैः कृतः पटो मृदुरेव भवति अयं तु विधिः प्रतिषेधापवाद

नासिको नासिकादीनां विभाषायां पुच्छाच्च नासिकादीनां विभाषायां पुच्छाच्चेति कृते कल्याणपुच्छी कल्याणपुच्छा कबरमणिविष
शरेभ्यो नित्यं कबरमणिविशषरेभ्यो नित्यमिति वक्तव्यं कबरपुच्छी मणिपुच्छी विषपुच्छी शरपुच्छी उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च उप
मानात्पक्षात्पुच्छाच्चेति वक्तव्यं उलूकपक्षी शाला उलूकपुच्छी सेनेति नासिकादिभ्यो विभाषायाः सहनञ्विद्यमानपूर्वेभ्यः
प्रतिषेधो विप्रतिषेधेन नासिकादिकादिभ्यो विभाषायाः सहनञ्विद्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधो भवति विप्रतिषेधेन नासिकादिभ्यो विभा
अ५ षाया अवकाशः कल्याणनासिकी कल्याणनासिका सहनञ्विद्यमानापूर्वलक्षणस्य प्रतिषेधस्यावकाशः समुखा अमुखा विद्यमान
मुखेति इहोभयं प्राप्नोति। सनासिका अनासिका विद्यमाननासिकेति सहनञ्विद्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधो भवति विप्रतिषेधेन। नै
[redacted] वयुक्तो विप्रतिषेधः अयं विधिः प्रतिषेधः विधिप्रतिषेधयोश्च अयुक्तो विप्रतिषेधः अयमपि विधिर्न मृदूनामिव कार्या
सीनो कृतः प्रतिषेधविषय आरभ्यते। स यथैव बहुज्लक्षणं संयोगोपधलक्षणं प्रतिषेधं बाधते एवं सहनञ्विद्यमानलक्षणमपि
॥ बाधेत कान्तर्हि गतिः॥ ॥ ॥ ॥

वादत्वात् बलवानित्यर्थः। कान्तर्हीति विधेरपि बलवत्त्वे विप्रतिषेधाभाव इति मन्यते। इदानीं यथा विप्रतिषेधोपपत्तिस्तथा दर्शयति॥ ० ॥

=सर्वप्रतिषेधकत्वात्=

इहनावदिति दिक्पूर्व्व अन्यत्रापीति यत्रापिप्रतिषिद्धो ङीषित्यर्थः असंयोगोपधादित्यादिकस्य प्रतिषेधोनंतरस्यविधिर्बाधो भवति प्रतिषेधो वेति ङीषएव भवतिनानेनविधीयमानस्य ङीपो लभ्यत इतिभावः एवमपीति वेत्यनुवर्त्तनादिकल्पेन ङीब्विधीयते पक्षे प्राप्नुवतस्य पियप्यासात्। तत्र ङीपामुक्ते पक्षे ङीषि

इहनावन्नासिकोदर इतिबह्वज्लक्षणस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति। सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणस्य पुरस्तादपवादान्अनंतरान्विधीन् बाधंत इति। एवमियं विभाषाबह्वज्लक्षणं प्रतिषेधं बाधिष्यते सहनञ्विद्यमानलक्षणं नबाधिष्यते अोष्ठजंघादंतकर्णश्रृंगाच्चेतिसंयोगोपधलक्षणस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणस्य मध्येपवादाःपूर्वान्विधीन्बाधंत इति। एवमियं विभाषासं
५४ योगोपधलक्षणं प्रतिषेधं बाधिष्यते सहनञ्विद्यमानपूर्वं नबाधिष्यते दिक्पूर्वेदिक्पूर्वपदान्ङीषोनुदात्तत्वं दिक्पूर्वपदात्ङीष अनुदात्तत्वं
५५ वक्तव्यं प्राङ्मुखी ङीब्विधानेन्यत्रापि ङीषियात ङीपः प्रसंगःप्राग्लक्ष्य प्रत्ययस्वरलात्। ननु चैते विशेषा अनुवर्त्तेरन् नसंयोगोप
धाद्बहुचो नेति यद्यप्येतेविशेषानुवर्त्तेरन्नसंयोगोपधाद्बहुचोनेति एवमपि दिक्पूर्वपदान्ङीपामुक्ते ङीष्प्रसज्येत नैषदोषः उक्त
मेतत् यत्रोत्सर्गापवादं विभाषातत्रापवादेनमुक्ते उत्सर्गोनभवतिअथवाङीष आदेशो ङीप्करिष्यते। तर्हि ङीषो ग्रहणंकर्त्तव्यं
नकर्त्तव्यं प्रकृतमनुवर्त्तते क्वप्रकृतेअन्यतोङीषिति तद्वैप्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः दिक्पूर्वपदादिसेषा पंचमी ङी
षितिप्रथमायाः षष्ठी प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति प्रत्ययविधिरयं नचप्रत्ययविधौ पंचम्यः प्रकल्पिकाभवंतिनायं प्रत्यय
विधिः विहितप्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्त्तते जातेरस्त्री जातेरित्युच्यते काजातिर्नाम॥ ०॥
षप्राप्नोतीत्यर्थः उक्तमिति पारेमध्येषष्ठ्यावेत्यादौ। ततश्च ङीपामुक्ते टाबेवभविष्यतीतिनार्थः सूत्रभंगेनेत्यर्थः जातेरस्त्री काजातिरिति लक्षणावि ॥

भा०कै०४
३५

आकृतिग्रहणेति गृह्यते नेनेति ग्रहणमिति करणसामान्ये पदं संक्रियते तत्राकृतिशब्दसन्निधानेन स्त्रीत्वप्रतिपत्तिर्विहिंगत्वात् स्त्रीप्रत्ययनिमित्तं न भवति आकृतिर्ग्रहणं यस्याः साकृतिग्रहणा । दृष्टव्यसन्निवेशविशेषव्यंग्येत्यर्थः एतेन गोत्वादि जातिर्लक्षिता । ब्राह्मणत्वादि स्तन संगृहीता ब्राह्मणक्षत्रियादीनां संस्थानस्य सदृशत्वादितित तत्संग्रहायाह लिंगानामिति लिंगानि सर्वाणि भजतीति सर्वे शब्दस्य लिंगापेक्षत्वेपि गमकत्वात्समासो विशिष्टि एव समयः । लिंगानामिति कर्मणि षष्ठी । अप्राप्तप्रापणार्थं चेदं वचनमिति तटादेः सर्वलिंगत्वे प्याकृतिग्रहणत्वात् जातिरूपोपपत्तिः । उपदे

आकृतिग्रहणा जातिर्लिंगानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥ अपर आह प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्वस्य युगपद्गुणैः । असर्वलिंगां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः । गोत्रं च ॥ श्री श्री ॥१०॥

शापेक्षं च लिंगानामिति जातिलक्षणमिति ब्राह्मणत्वादिरेव लक्ष्यते । तेन देवदत्तत्वस्य सर्वलिंगत्वेपि जातिलक्षणाद्दीषभावः सकृदिति अयं गौरितिसकृदुपदिष्टा जातिर्निर्ग्रहीतुं निःशेषं तु पिंडान्तरे शक्येत्यर्थः गोत्रमितिअपत्यमित्यर्थः । चरणशब्देन शाखाध्यायिनो गृह्यते । गोत्रस्य सर्वलिंगत्वात् पृथगुपादानं नाडायनेन संततकमिति दर्शनात् प्रादुर्भावेति सत्वस्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां आविर्भावतिरोभावौ प्राप्नोति यावद्द्रव्यभाविनीत्यर्थः । गुणैर्युगपद्रूपेण संबध्यते यथा निर्गुणस्य द्रव्यस्योपलंभो न भवत्येवं जातिरपि हि तस्यापीत्यर्थः बह्वर्थामिति सर्वेष्वपि
१ नीमित्यर्थः अर्थशब्दोऽत्र विषयवाची ॥ ४१ ॥

पृ० ३५

=चरणानीति नपुंसकत्वोपपत्तये आह: चरणेति ॰ १ =

ति२

चरणानीति चरणशब्दोध्ययनवचन इह तूपचारात्तद्योगात् पुरुषेष्वेते कुमारी भार्य इति कौमारमयावद्द्रव्यभाव्यत्वादाकृतिग्रहणत्वात् जातिरिति जाते स्त्रीविषयत्वात् पुंवद्भाव प्रतिषेधः। उत्तरेलक्षणे कौमारं जातिर्न भवत्ययावद्द्रव्यभावित्वात् पूर्वोक्तमेव लक्षणं भाष्यकारेणमतं अपर आह सन्निधानादिसाहुः तथा च युवतिरित्युदाहरणं दर्शनसिला दिष्विति प्राप्तस्य पुंवद्भावस्य जाते स्त्रीति निषेधात् अयेतियदास्त्रीविषयोऽस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्तं तदस्य पदार्थः प्रवृत्तिनिमित्तमा

चरणानि च कः पुनरेतयोर्जातिलक्षणयोर्विशेषः यथा पूर्वं जातिलक्षणं तथा कुमारी भार्येति भवितव्यं यथोत्तरं तथा कुमारभार्य इति भवितव्यं अथा स्त्रीविषयादिति कथमिदं विज्ञायते समानायामाकृतौ परस्त्रीविषयमिति आहोस्वित्क्वचिद्यदस्त्रीविषयमिति किं चातः यदि विज्ञायते समानायामाकृतौ यदस्त्रीविषयमिति। द्रोणीकुटीपात्रीन सिध्यति अथ विज्ञायते क्वचिद्यदस्त्रीविषयमिति मालाबलाका अत्रापि प्राप्नोति अस्तु क्वचिद्यदस्त्रीविषयमिति [redacted] कथं मालाबलाकेति अजादिषु पाठः करिष्यते अयोपधादिति किमर्थम्। इभ्या। क्षत्रिया अत्यल्पमिदमुच्यते अयोपधादिति अकोपधादिति वक्तव्यं इहापि यथा स्यात् चटकामूषिकेति यद्यकोपधादिरुच्यते काकीकोकी। पिकीमुकी।ति न सिध्यति अस्तु तर्ह्ययोपधादित्येव कथं चटकामूषिकेति अजादिषु पाठः कर्तव्यः॥ ॥ ॥

=स्त्रीविषयार्थपठिष्यमाणपाकक =र्णेतिसंज्ञत्वात्कार्यमिसाराणय:।३=

श्रीयतेतरासमानायामाकृतावस्त्रीविषयादित्येष पक्षो भवति। पदानुप्रातिपदिकमन्यपदार्थत्वेनाश्रीयते तदा यत्र क्वचिदस्त्रीविषयादित्येष पक्षः संपद्यते द्रोणीति द्रोणशब्दः परिमाणविशेषे पुल्लिंगो गवादन्यांतु स्त्रीलिंगः मालेति मलतेर्मालइति पुल्लिंगः क्षेत्रविशेषे नपुंसकं। बलपाका यतीति बलाकशब्दो यौगिकः पुंसि दृश्यते अस्त्विति अन्य एव क्रियावाची जातिशब्दस्त्वन्य एवेति परिहारान्तरमप्यत्रसंभवति॥ ॥ ॥

=एवंकुटशब्दोगेहेस्त्रीलिंगः घटेपुमान् पात्रशब्दोभाजनसामान्ये ... विशेषेस्त्री।२=

भा०कै०४ गवयीति गौरादिष्विदानीं तनैर्गवयादयः प्रक्षिप्ता इति वार्त्तिकारंभे ज्ञायते पाककर्ण सदक्काएरेति अत्राप्युक्तिः किं त्वं तो गत्यने अयमप्यजादिषु पाठइ
३६ दानीतनः त्रिफलेति त्रयाणां फलानां समाहार इति द्विगुः ततो द्विगुलक्षणात् ङीपः परत्वात् ङीषा प्राप्तो निषिध्यते तन्निषेधसामर्थ्यान्नत्र ङीबपि न भवति तयो

मुकय१

योपधप्रतिषेधे गवयहयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः योपधप्रतिषेधे गवयहयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यं ग
वयी गवया हयी हया मुकयी मुकया मनुषी मनुष्या मत्सी मत्स्या पाककर्ण सदक्काएरुप्रांत शतैकेभ्यः पुष्पात् सदक्कांडप्रांतशतैकेभ्यः
पुष्पात्प्रतिषेधो वक्तव्यः सत्पुष्पा प्राक्पुष्पा कांडपुष्पा। प्रांतपुष्पा शतपुष्पा एकपुष्पा संभस्त्राजिनशणपिंडेभ्यः फलात् संभस्त्रा
जिनशणपिंडेभ्यः फलात्प्रतिषेधो वक्तव्यः संफला भस्त्राभस्त्राफला भस्त्राअजिनः अजिनफला अजिनपिंडफला पिंडशण
ण। शणफला श्वेताच्च श्वेताच्चेति वक्तव्यं श्वेतफला त्रेश्च त्रेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः त्रिफला मूलान्नञः मूलान्नञः प्रतिषेधो वक्त
व्यः अमूला इतोम जातेरिति वर्तमाने पुनर्जातिग्रहणं किमर्थं अयोपधादिति वर्तते योपधादपि यथास्यात् औदमेयी इ
तोमनुष्यजातेरितीञ उपसंख्यानं इतो मनुष्यजातेरितीञ उपसंख्यानं कर्तव्यं सौतंगमी मौनिचिती॥ ॥ ॥

रत्र विशेषाभावात् इतो म औदमेयीति उदमेयस्यापत्यम् अत इञ् सौतंगमीति सुतंगमेन निर्वृत्तेति वुञ्छणादिसूत्रेण इञ्॥ ॥छ॥ ॥ एाम०
॥ श्री ॥श्री ॥ ॥श्री ॥श्री ३६

= द्विगुसमासस्यांतोदात्तत्वेन ङीपुषान्त निवृत्तिस्वरेऽपि विप्रत्ययस्वरे वा विशेषाभावादित्यर्थः।१२

उङुतः यवाग्वेति वर्णग्रहणे अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठत इति भावः गोस्त्रियोरिति एकादेशस्यान्तादिवद्भावात् उपसर्जनान्तं प्रातिपदिकं स्त्रीप्रत्ययान्तं भव
तीति भावः नद्यृत इति नद्यन्तो बहुव्रीहिर्भवतीति भावः दीर्घोच्चारणे तु तत्सामर्थ्यान्न कप् ह्रस्वौ न प्रवर्त्तेते उभयत इति एकादेशस्यान्तवत्त्वेन प्रातिपदिकसंज्ञा
संपाद्याऽन्यथा प्रत्यय इति प्रतिषेधप्रसङ्गः आदिवत्त्वेन च स्त्रीप्रत्ययत्वं सम्पद्य मित्येकोऽवयवो युगपद्द्वयोरिस्थावुभौ विरोधान्न प्रवर्त्तेते स्त्रीप्रत्ययविधे

=स्वयं प्रतिपादयन् तस्मात् =स्त्रीप्रत्यये कि २= स्त्रीप्रत्ययान्त.विशेषणमित्यर्थः

उङुतः किमर्थोऽङ्कारः । विशेषणार्थः । किं विशेषणार्थेनार्थः नोङ्धात्वोरिति नोधात्वोरित्युच्यमाने यवाग्वा यवाग्वै इत्यत्रापि प्रसज्येत अथ
दीर्घोच्चारणं किमर्थं न उङुतः इत्येवोच्येत का रूपसिद्धिः ब्रह्मबन्धूः वीरबन्धूरिति सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धं नेति ध्यातिगोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्व
त्वं प्रसज्येत इह च ब्रह्मबन्धूच्छत्रं ब्रह्मबन्धुच्छत्रं षत्वतुकोरसिद्ध इत्येकादेशस्यासिद्धत्वान्नित्यस्तुक् प्रसज्येत इह च ब्रह्मबन्धूः वीरबन्धूः नद्य
त इति कप् प्रसज्येत नैष दोषः यत्तावदुच्यते ब्रह्मबन्धूः वीरबन्धूरिति गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं प्रसज्येतेति उभयत आश्रयणे नान्ता
दिवत् यदप्युच्यते ब्रह्मबन्धूच्छत्रं षत्वतुकोरसिद्ध इत्येकादेशस्यासिद्धत्वान्नित्यस्तुक् प्रसज्येतेति पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः न चैष प
दान्तपदाद्योरेकादेशः यदप्युच्यते इह ब्रह्मबन्धूः वीरबन्धूरिति नद्यृतश्चेति कप् प्रसज्येतेति न ह्येतानां यो बहुव्रीहिरिसेवं तत् न चै
ष नद्यन्तानां बहुव्रीहिः शेषलक्षणस्त्वेहि कप् प्राप्नोति तस्माद्दीर्घोच्चारणं कर्त्तव्यं उङुग्रहणे प्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनां उङुप्रकरणेऽ
प्राणिजातेरिति वक्तव्यं अलाबूः कर्कन्धूः अप्राणिजातेरिति किमर्थं ॥ ० ॥

पदान्तं चोपसर्जनं न चात्र स्त्रीप्रत्ययस्योपसर्जनत्वमिति ह्रस्वाप्रसङ्गः पदान्तेति अधीत्येसादृश्ये विसर्थः तस्मादिति उकारद्वयं दीर्घेण निर्दिष्टं तत्र द्वितीय उका
रः परत्वात् बाधकस्य शेषलक्षणस्य कपो बाधनार्थ इति भावः अलाबूरिति उङि सति नोङ्धात्वोरिति विभक्तेरुदात्तत्वप्रतिषेधो भवत्यलाब्वेति ॥ ॥

संहित सहितोरुरीति नन्वेकदेशाविकृतस्यानन्यत्वात् संहितशब्दग्रहणेन सहितशब्दस्य सिद्धं ग्रहणं एवं तर्हि विद्यमानं हितमस्य सहित इति यदा बहुव्रीहिः
तदर्थं वार्त्तिके सहोरुरीति सहेते इति सहा बहूरू यस्याः इति बहुव्रीहिः अयं वा विद्यमानार्थस्य सहस्य सहोरूरित्यत्र विशेषप्रतिपादनार्थः प्रयोगः कद्रु गुग्गुलम

धुकवाकुः अरज्वादौ नामि निकिमर्थं रज्जुः हनुः संहिता सहित सहाभ्यां चेति वक्तव्यं संहितोरूः सहोरूः कद्रु अत्र सत्यमिदमुच्यते कद्रु कमण्डल्वोरिति।
कद्रु कमण्डलु गुग्गुलु मधु जतु पतयालू नामिति वक्तव्यं कद्रूः कमण्डलूः पीलानचलदमध निययने रजावती भृगजानू कुरुश्रवोलक्ष्मी पतयालूः पङ्
ग्वादि पाद्यपत्न ग्वादि पाद्यपत्न ग्वाद्यत्न्यः शार्ङ्गरवस्य पौतिमाष्या तज्ज्ञाय मप्यर्थः गौकक्ष्यशब्दः क्रौड्यादिषु पठ्यते स न पठितव्यो भवति यदि न पठ्य
ते गौकक्षीपुत्र इति संप्रसारणं न प्राप्नोति इष्यते चैतत्संगृहीतं गौकक्ष्यापुत्र इत्येव भवितव्यं एवं हि सौनागाः पठन्ति ष्यङः संप्रसारणे गौकक्ष्यायाः
प्रतिषेध इति आवट्याच्च अनउपधालोपिनः बुधसोर्ङीषः पूर्वविप्रतिषिद्धं अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामित्येतस्मात् बुधसोर्ङीष् भवति पूर्वविप्र
तिषेधेनाः न उपधालोपिनोः न्यतरस्यामित्येतस्यावकाशः बहुराजी बहुतक्ष्णी। बुधसोर्ङीष् भवतीत्यस्यावकाशः विभाषादीर्घयशानदीप्र सो वका
शः ङीप्प्रसंगे उभयं प्राप्नोति बुधसोर्ङीष् भवतीत्येतदनुवर्त्तिष्यते आवट्याच्च नेष्यद्वाप आवट्यायं नेष्यद्वायोभवति पूर्वविप्रतिषेधेन आवट्याय
नेष्याद्यो वकाशः उदीचां आवट्याष्फस्यावकाशः अन्यानि गर्गादीनि गार्ग्यायणी वात्स्यायनी आवट्यशब्दात्त्वाचामुभयं प्राप्नोति आवट्याय
नी ष्फो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन आवट्यग्रहणेन नार्थः यत्नेष्यद्वाप इत्येव इदमपि सिद्धं भवति शार्ङ्गरवस्यायणी पौतिमाष्यायणी। यन्त्र्य
×वति पूर्वविप्रतिषेधेन सतर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। अनउपधालोपिनोऽन्यतरस्यामित्यत्रोधसोऽपि भू॰१॰ ग्रहणेन नार्थः॥ ॥ ॥
धुजतूनां छंदसि लिंगव्यत्ययेन सिद्धं पतयालुशब्दः स्त्रीलिंगगृहीसालुजंतः यङ् ग्वादि शार्ङ्गरवस्येति गर्गादियञन्ता एते आव। अन इति यद्यपीदमत्र
वक्तव्यं तथाप्यन्यार्थं पूर्वप्रतिषेधप्रतिपादनप्रसंगेनात्रोक्तं॥ ॥०॥ ॥श्री ॥ ॥

नां

Right margin: पर्यंतात्

गौकक्ष्यायणीतिं गोकक्ष्यस्यापत्यं गोत्रं स्त्री गर्गादित्वाद्यञ् ततः ष्फ उ प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् यञन्तात् ष्फो विधीयमानः ष्फरं तादपि
भवतीति प्रक्रिया अत्रैव गोत्रमुक्तं इयमिमां दाक्षीति इक्षस्यापत्यं गोत्रं स्त्री सतरप् उत्तमशब्दमप्युत्तमं समात्रवचनमाश्रित्य प्रश्नः सवेति यत्रैकोनुत्तरगतः प्रय
मोच्चारितत्वात् त्रयस्तु कृता उद्यश्चोच्चारिताः तत्रोत्तमशब्दः प्रयुज्यते एवं च चतुष्प्रभृतिषु प्रयुज्यते उत्तरगतापेक्षया च त्रिप्रभृतिष्विष्टमुक्तं प्रकर्षे चेति चराचे
दर्शे वर्त्तते क्वचित्तु प्रकर्षे चेदिति पाठः यदि प्रकर्षप्रत्ययं कृत्वा दाक्ष्यायण रूपोत्तमं न भवतीत्युच्यते तत उत्तरस्य ह्रस्वमपि सिद्धमिति किमर्थमिदं अयं ह्यादि सौमसंयमप्रमं

सकृत्स्थापरसेवं गोकक्ष्यशब्दः कौरव्यादिषु पठ्यते इदमपि सिद्धं भवति गौकक्ष्यायणी ततस्तर्हि बहुत्वं न बहुत्वं एवं वृक्षादिषु चाप्यतद्धितः सर्वत्र
कुसर्वत्र यत्र ष्फस्थानस्य स्यात् प्राप्नोति ष्फ एव तत्र भवतीति ततो लोहितादिकतन्त्रेभ्यः सर्वत्र कुसर्वत्र प्राचां चोदीचां च इयमिमाः इह कस्मान्न भवति दा
क्षी दाक्षीति अत्रातिशायिकेनाप्यतमशब्देन निर्देशः क्रियते स च त्रिप्रभृतिषु वर्त्तते।। त्रिप्रभृतीनामभावात् यद्येवं प्रकर्षे चेत्तमं कृत्वा दाक्ष्यायणो
पोत्तमं गुरु आम्विधिः केन तेन तस्मात् प्रकर्षे यद्यप्यतमः प्रकर्षे चेत्तमं कृत्वा दाक्ष्यायणोपोत्तमं गुरुर्वियुच्यते आम्विधिः केन तत्र तस्मात् इष्ट्वयादि
ति प्राप्नोति प्रकर्षे यद्यप्यतमः यद्यप्यतमः प्रकर्षे वर्त्तते उत्कृतस्य प्रकर्षोयं गतशब्दाः त्रलुप्यते उत्कृतस्यायं प्रकर्षः गतशब्दस्यात्र लोपो भवति
१ नामयार्थप्रकर्षोस्ति धात्वर्थोत्र प्रकृष्यते ।। ।।

एतेनेवाधाः भाष्यकाराणां नजातिकृत्याणां संप्रधीकरणाभावादिति विचार एकारा ।।

=तस्यासत्त्वरूपत्वाद्द्रव्यरूपवारा= =मः प्रातिःस्यात्तु तथैतिलावः १=

गारुत्तमामिति प्राप्नोति उत्तरगतस्येति उच्छूढोत्तमसाधनक्रियावचनः तत्र क्रियाप्रकर्षद्वारको द्रव्यप्रकर्षः इसद्रव्यप्रकर्ष इति वचनादाम्न भवतीत्यर्थः ग
त शब्दोत्रेति उच्छब्देन गतार्थस्याभिधानाद प्रयोग एव गतशब्दस्य लोपः धात्वर्थोत्रेति धातुशब्देन धात्वर्थोत्र क्रियाभिधीयते सोर्थः प्रयोजनं विषयो
वा यस्य स धात्वर्थः साधनाधाराः पदार्थाः स प्रकृष्यते क्रियाप्रकर्षद्वारेणेत्यर्थः ।। ।। ।। ।।

=कर्मत्वादिशक्त्याधारः १= ननु धात्वर्थप्रकर्षेण्य द्रव्यप्रकर्षेपचतित रामित्यत्रैवाम्स्यादत आह धातुशब्देनेति प्रयोजनमिति क्रियार्थसाधनोपादानात्क्रियातस्य योजनं विषय इति उद्देश्यमित्यर्थः २=

भा॰ कै॰ ४ त्रयाणामिति यत्र त्रयो वर्णास्तत्रैकोऽनुत्पन्नो द्वावुत्पन्नौ द्वयोश्चैकस्य प्रकर्षेत्तरया तमपो वा धनादुत्तमशब्दो नास्तीति वा एकस्य निर्धारण न प्राप्नोति यत्र तु चतुष्प्रभृतयो
३८ वर्णास्तत्रैव षष्ठ्यादि सम्भवः मिद्यत इति नमयः पिताऽनुत्पन्नत्वादुत्तमशब्दस्याधुना प्राप्नोत्संतो दात्र एक्ष्यते एतच्चोच्छादि पूर्वमशब्द त्वमौ सर्वत्रेति पाणिन पे
श्चयोक्तं न च क्रियाप्रकर्षे प्रामंतस्य क्वचित्प्रयोगो दृष्टः तदस्यानभिधानादुत्पद्यमानमेव नास्ति॥ अप्युत्पन्न एव तूत्तमशब्दः स्वभावात्त्रिप्रभृतीनामेव समाहेश हेला॰
ह्यांतरमिति दृष्टमिति त्रिग्रहणं बहुलोपलक्षणार्थं तेन त्रिप्रभृतिषु यदन्यंतरमंतर्भूतं तत्र दृष्टमित्यर्थः आतिशायिकेति आतिशायिकश्चतुष्प्रभृतीनामं

नायमन्वयार्थे सम्प्रकर्षः कस्मात्तर्हि वाक्यार्थस्य उद्धृतोपेक्षन्ते किं चित्त्रयाणां द्वौ किलोद्धृतौ अत्रोद्धृतमपेक्ष्यो द्धृतरसे न इवति त्रयाणां द्वौ किलोद्धृतौ त्र
याणां किल द्वावुद्धृतौ भवतः चतुष्प्रभृतिकेष्वो वाऽरत्थायां न सिध्यति चतुष्प्रभृतिषु ष्वद्वं कस्मात् वारत्थायां न सिध्यति वारत्थायां न प्राप्नोति किंका
रणं चतुष्प्रभृतीनाम भावात् मिद्यते स्म स्वरान्ते न विधिश्चामो न लक्ष्यते भिद्यते खल्वस्य सरस्तेन आतिशायिकेन तमशब्देन उत्तमस्य विधिश्चामोन अवर्णान्तमिदं ३८
कश्चिदपि लक्ष्यते शब्दो न रमिदं विद्याद्दृष्टमन्यतरं त्रिषु एवं तत्र्यस्तो य मातिशायिकेन समानार्थस्तम [redacted]
त्रिप्रभृतिषु वर्तते किं पुनरयमणिमो रादेशः आहोस्विदणिम्मां परः कस्मात्र विशेषः अङ्गनादेशे यलोपवचने अदि॰ अनादेशे य
९ लोपो व्यक्तस्य औरमेध्याया पृच्छामाः औरमेधाः॥ ॥ ॥

समाह अत्युत्पन्नस्तस्त्रिप्रभृतीनामिति संसत्त्वमात्रेण सदृशार्थे त्वमिति भावः तमइति तमां तो व्युत्पन्न शब्द इत्यर्थः किं पुनरिति प्रत्ययविधावपि गापोष्टक् व्रीहि
शाल्योर्ढक् सा द्वौ च षष्ठीरूपत इति संदेहात्प्रश्नः औरमेध्याया इति उरमेघस्यापत्यं गोत्रं त्वद्धी अत इञ् यञ्चेत्तेनातपरः स्त्रियां व्यङ्ग्वि॰ धी यतेनतदापत्यय राम॰
काऽऽरेन भवतीति यलोपो न प्राप्नोति आदेशपक्षे तु स्थानिवद्भावात् व्यङ्॰ आपत्यत्वमिति यलोपः सिध्यति॥ ॥ ॥ ३८

द्विरिति इत्यत्रैव स्यस्यानंतरं ष्यङ् स्त्रैतिवक्तव्यं तेनेत्यः परोयः ष्यङ् तदंतात् टाप्भवतीत्ययमर्थो भवति संघांके त्र्यापितथैव वक्तव्यं ॥ आदेशपक्षे तु सर्वा निवृत्ता वा सिध्यति औडुलोम्येति उडुलोम्नो पत्यं गोत्रे स्त्री बाह्वादिभ्य उडुलोमन् शब्दस्य पाठात्केवलस्यतस्या पत्ये न योगाभावात् सामर्थ्यात् तदंतग्रहणादित्यप्रत्ययः

द्विरणिविधिः द्विरणविधेयः औदमेघ्याया च्छात्रा औदमेघाः औदमेघ्यानां संघः औदमे घ इत्यणनप्राप्नोति अस्तु तर्ह्यादेशः आदेशे अल्लोपवचनं यथादेशः अनो लोपो वक्तव्यः औडुलोम्या शारलोम्येति येचाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः प्रसज्येत न वा ष्यङो लोपनिमित्तत्वात् नवाएषदोषः किं कारणं ष्यङो लोपनिमित्तत्वात् लोपनिमित्तः ष्यङ् । नचाकृते लोपे ष्यङ् प्राप्नोति किं कारणं गुरूपोत्तमयोरित्युच्यते नवाकृते लोपे गुरूपोत्तमता भवति अथवा पुनरस्तु परः ननु चोक्तं ष्यङ्नादेशे यलोपवचने द्विरणि विधिरिति नैष दोषः यत्तावदुच्यते यलोपवचनमिति अदोषएषः किं कारणं पुंवद्भावात् यजादौ तद्धिते यजादौ तद्धिते पुंवद्भावो भविष्यति भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवतीति अयं तर्हि दोषो द्विरणिविधिरिति नैषदोषः सिद्धश्च प्रत्ययविधौ सच सिद्धः प्रत्ययविधौ उभयमिदमुक्तमादेशः
९८ इति च किमत्र न्याय्यं आदेश इत्येव न्याय्यं कुत एतत् एवं चैव हि कृत्वाचार्येण सूत्रे पठितं ॥ ॥

नत्वयदितदादेशः ष्यङ् क्रियेत तदा येचाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावादि लोपो न प्राप्नोति प्रत्ययपक्षे लिङ्गाव्यवधानात् प्रकृतिभावाभावः नवेति आनुपूर्व्याश्रयेण दोषं परिहरति सिद्धश्चेति यद्यपि लिङ्गादि शिष्टपरिभाषाश्रयेण इत्यंतात् प्रातिपदिकादण् विधीयमानः ष्यङन्ता
९८ इति सिध्यति तथापि पुंवद्भावस्य न्याय्यत्वान्न संबोक्तः ॥ ॥ ॥

=बहुव्रीहिः इत्यत्र स्यस्य हितुरुक्तोत
=मत्वमपि हिते तत्र लोपविधाने निभावः

लानुबंध ष्यङ् प्रहितमित्यर्थः । प्रसिद्धमतरमाह अध्याहृति ।

=ओपंविनागुरूपोत्तमत्वसत्त्वात्पूर्वीनवतीत्येवमाश्रयणात् ९८=

भा०कै०४
३९

षष्ठ्याचेति चशब्दो हेतौ अणिञोरनार्षयो रिति षष्ठी निर्दिष्टा आदेशार्थे एवा प्रत्ययपक्षस्याभिमतत्वेऽत्र संदेहाय पंचम्येवोच्चार्येत। औरमघेयइतिष्य
ङ्। तान स्त्रीष्योठक् इहानीं प्रत्ययवाद्यादेशवादिनोरेषमुत्भावयति अनुबंधाविति टापाममेति प्रत्ययवादी प्रत्ययेऽकृतेटापं करोतीत्यर्थः आदेशवा
द्याह ममापीति आण इति आकारः प्रधानं तद्विशेषणमरण तत्रान त्विधाविति प्रतिषेधात् स्थानिवत्भावाभावः आणंतादकारांतादिति तु विज्ञायमाने स्याप्र

=एकइति एकोऽनुकारोयङ्ष्याविलक्षणार्थइत्यर्थः। एकानुबंधकत्वादस्यैवग्रहणं स्यान्नतु द्वेदितिष्यङ् द्वितीयो विकार्थइत्यर्थः। अत्रैवेति यङ्ष्याविलत्रैवेत्यर्थः। चावर्थः। अत्रष्यङि चवापू सिध्यर्थमितिभावः। २

षष्ठ्याच निर्देशः कृतः अत एव षष्पक्षो निर्दोषः ननु च परस्मिन्नपि संनियेदोषास्ते परिहृताः पुंवद्भावेन पलोपः परिहृतः स च पुंवद्भावः अत्रैठे
भवति तत्रते औरमेघेयो न सिध्यति अनुबंधौ त्वयाकार्यौ यस्यादेशः अनुबंधौ तेन कृतेष्यौ एकः सामान्यग्रहणार्थः अपरं सामान्यं वि गृहणा०२
घातार्थः कसामान्यग्रहणार्थेनार्थः षङ् श्चाविति अपसामान्यग्रहणं विघातार्थेन कार्यः अत्रैवा किं प्रयोजनं चावर्थम् चावयथा
स्यात्तत्तव कथं चापटाविधिर्ममाटायाममसिद्धं ननु च ममापि टाप्यासिद्धं न सिध्यति आण इति इग्न इति चेती कारः प्राप्नोति नैष दोषः नैवं
विज्ञायते अण्णंतादकारांतादिनंतादिकारांतादिति कथं तर्हि अणपोकारः इग्न इकार इति स्वरार्थस्तर्हि त्वया चावकव्यः ग्निती त्वा घुदात्तत्वं
मा भूत् चिनोंत उदात्तो भवती संतोदात्तत्वं यथा स्यादिति तवापि तर्हि ष्यङ उकृत्वात्तत्त्वीत्वस्वरा पुनः प्राप्नोति॥ ॥ ॥ =

तिप्र०
यमकारांतत्वं स्थानिवद्भावादणंतत्वं चेति स्यादेवङीप्प्रत्ययः। इत्यादेशस्य तु ष्यङो न स्वाश्रयमिकारांतत्वं नापि स्थानिवद्भाव प्रापितमन त्विधविति षेधादि =
तितः सिद्धः एवटाप् यहाचेत्य उपसंख्यानमिस चेत्तइसपेक्ष्यते तदा ष्यङि कृते निकारांतत्वा तद्वीषोप्रसंगः प्रत्ययवाद्याह स्वरार्थ इति इत्यादेशो यदि ष्यङ् दि एम०
क्रियते तदंताचटाप्तदा वा रात्याता ष्यङ्तं तत्पदं स्यात्तत स्मादंतो दात्ता यैस्त्वया चाविधेयः आदेशवाद्याह तवापीति ममतु षङ् श्चाविति चकाराच्चाबवतीति ३९

=अत्रैववारणार्थमितइत्यस्या नुवृत्तिस्त्वत्रेतिभावः। ३

प्रत्ययवाधाद्ध नैषदोषइति उक्त इति घोतितइत्यर्थः एकस्यद्वीत्वद्योतनेसामर्थ्याभावात् द्वयोर्द्योतकत्वं एतच्च प्रयोगदर्शनादवसीयते आदेशवाधाद्धसा
नुबंधकस्येति इत्र एवाकृतत्र्यकारोत्संज्ञकस्यादेशः करिष्यते तेनतत्रिस्वराभावात् प्रत्ययस्वरेटापिकृतएकादेशउदात्ते नोदात्त इतिवारध्याशद्वोतोदात्तोभवि

नैषदोषः उक्तेपिहिभवंसेते । उक्तेपितुत्वीत्वेभवंस्येतेटावारयइति उक्तमेतत् स्वार्थिकाष्टावारयइति सानुबंधकस्यादेशोभम ममा
पितहि सानुबंधकस्यादेश इत्कार्यंनेति तेनतत्रिन्नभविष्यति अत्यानिवृत्ते दोषस्तेवृद्धिरत्रनसिध्यति अत्या निवृत्तेदोषः वृद्धिस्तेनप्राप्नो
ति औ उत्सोम्याशास्तोम्येति । नचेदानीमर्धजरतीयंलभ्यं वृद्धिमेभविष्यति स्वरोनेति तद्यथा अर्धजरत्याः कामयते अर्धनेति
तथाप्यत्रविशेषार्थकर्त्तव्यस्याद्विशेषणं तथाप्यत्रविशेषणार्थोनुबंधः कर्त्तव्यः क्वविशेषणार्थेनार्थः ष्यङः संप्रसारणं इति अ
क्रियैवविशेषोऽत्रसानुबंधोविशेषवान् अक्रियैवविशेषः सानुबंधस्तुविशेषवान् ॥ " " "

ष्यतीत्यर्थः प्रत्ययवाधाद्ध अत्यानिवृत्त इति अर्धजरतीयमिति समासाच्चतद्धिषयादिति छप्रत्ययः पुत्रत्वनकामयते अंगांतरंतुजरत्याः कामयते
आदेशवाधाद्ध त्वंयापि त्रेति प्रत्ययवाधाद्ध अक्रियैवेति यस्संप्रसारणमिति वक्ष्यते निरनुबंधकत्वाच्चापमेवग्रहीष्यते ओवष्यापुत्र इत्याहौतष्यङः सा
नुबंधकत्वात्संप्रसारणंनभविष्यतीत्यर्थः ॥ " "

आदेशवाधाह पाशूपायामिति यदीह यप्रत्ययं विधाय यसंप्रसारणमित्युच्यते तदा पाशानां समूहः पाशादिभ्यो यइति यप्रत्ययस्य पाशूपापतिरित्यादौ सं
प्रसारणप्रसंगः प्रत्ययवाधाह एकइति [redacted] आदेशवाधाह अयेति चेक्रियितइति धातोरेकाच इत्यनेन विहितेयङि इत्यर्थः यङः पूर्वाचा
र्यसंज्ञा चेक्रियितमिति प्रत्ययवाधाह अवधानादिति अकारेणाव्यवधानादित्यर्थः पुत्रपत्योरितिसप्तमीनिर्देशादनंतरस्य यङः संप्रसारणेन भाव्यं तत्र वारा
त्याशद्देयापासहए कादेशस्य पूर्वं प्रत्ययेतवत भावात् पुत्रपत्योरनंतरो यङ् भवति लोलूयेत्यत्रतु यङः तारप्रत्ययादित्यकारप्रत्यये कृते अतोलोप इति यङो कारेल

पाशूपायां नेकयं नस्यात् पाशूपापुत्रइत्यत्र कस्मान्न भवति एकोमेस्याद्विशेषणं एकोमयविशेषणं येः त्वया पुनर्द्वौ कर्त्तव्यौ अयेथे कस्मिन्नपि स
तिकः करिष्यते किंचातः अन्यस्मिन्सूत्रभेदः स्यात् यद्येतावानमन्यः क्रियते सूत्रभेदः कृतो भवति षितिलिंगं प्रसज्यते अयषित् क्रियते षितस्त्वी
कारः प्राप्नोति ङि. ति चेक्रीयिते दोषः अयङि. क्रियते चेक्रीयिते दोषो भवति लोलूयापुत्रः लोलूयापतिरिति अवधानान्न दुष्यति अकारेणाव्य
वहितत्वान्न दोषो भवति योनंतरो नधातुः सः धातोरितिवर्तते यस्मात्तानंतरेणासौ धातुः यो धातुः सो ऽनंतरः यस्तु धातुर्नासावनंतरः ॥१०॥

प्यतो न तत्र टापि कृत एकादेशे च पुत्रपत्योरनंतरो यङ् नभवत्याकारेणाव्यवधानादिति संप्रसारणं न भविष्यतीत्यर्थः आदेशवाधाह योनंतर इति यङः संप्रसा
रणमिति भवता सूत्रं क्रियते तदालिङ्धातोरित्यतो धातुग्रहणमनुवृत्तौ सत्यां धातुना यङ् विशेष्यते। तत्र पुत्रपत्योरनंतरो धातुर्न संभवतीति सामर्थ्याद्युष्या अधा
तोरनंतरस्य वारणं हीपुत्र इति संप्रसारणं भवति एवं लोलूयापुत्र इत्यत्राव्यवहितत्वादपि धातोः स्यादित्यर्थः धातुलमानंतर्ये च विशेषणमाश्रितं तत्रैकस्यो राम॰
भयासंभवात् सामर्थ्यादेकतरविशेषणाश्रयणात् उभयोरपि संप्रसारणप्रसंग इत्यर्थः ॥ ॥श्री ॥१॥ ॥ ४०

=अधातोरनंतरस्यधातोर्व्यवहितस्यचेत्सर्पः।१९=

=अंगेनेको विशेषणेऽनंतस्यादिगुणेनान्यथात्वं स्यस्येति विशेषः। २=

नचेदिति एकस्य यङ्लाघवमेव द्वयं नसंभवति तदान्यतरस्यग्रहणमुभयोः साम्यात्कार्यप्राप्तिः प्रसंगबाधाह यदीति तदा किं दोषः स्यान्नवेति पृच्छति आदेशबाधाह यङ इति ओं सिचे सारावं गेनेकोविशेषणं गस्येकावाविशेषोस्त्येव यङतु धातौ विशेष्यमाणे धातुनावा यङि विशेषोनास्तीत्यर्थः। प्रसंगबाधाह उभाविति यङ्धात्वोः परस्परेण विशेषणविशेष्यभावो नास्ति। समुच्चयेन तु कार्यं विधीयते पुत्रपत्योरनंतरस्य यङो धातोश्चेति। त

नचेदुभयतः साम्यमुभयत्र प्रसज्यते नचेदुभयतः साम्यमुभयत्र माप्नोति यदि पुनर्यङा धातुर्विशेष्यते यङा विशेष्येत यदीह धातुर्यङ्धातुनावा यदि तुल्यमेतत् यद्येव यङा धातुर्विशेष्यते अथापि धातुना यङ् तुल्यमेतद्भवति उभौ प्रधानं यदि नात्र दोषः उभयो प्रधानं भवतः नात्रदोषो भवति तथा प्रसार्ये तं तु वाकयति स्ते तथासति वाक्यतिः वाकपुत्र इसत्र प्रसारणं प्राप्नोति धातुप्रकरणस्येह न स्थानमिति निश्चयः धातुप्रकरणस्येह स्थानं नास्तीति कुलाएष निश्चयः क्रियते अवश्यमात्वार्थं धातुग्रहणं कर्तव्यं =प्रकरणग्रहणेनानुवृत्तिपदः। २=

१ इहमाभूत गोभ्यां गोभिः नौभ्यां नौभिः ॥ ॥ ॥

नवाएहीपुत्र इत्यादौ भविष्यति न तु लोलूयापतिरित्यादौ धातोर्वधानात् नत्वसामर्थ्याद्धातुग्रहणस्योत्तरार्थं वानुवृत्तिः आदेशबाधाह नयेति यदि यङ्धात्वोः समुच्चयो न तु विशेषणविशेष्यभावः तदा वावसतिशाह्वेपत्युरनंतरस्य यङो धातोश्च नियच्चेद्वातोः संप्रसारणप्रसंगः प्रसंगबाधाह धातुप्रकरणस्येति धातुग्रहणेनानुवर्तत इति नास्त्यतिप्रसंगः आदेशबाधाह अवश्यमिमिति आदेचउपदेशेऽशितीत्येतदर्थमवश्यमनुवर्त्त्यं धातुग्रहणमि

ग १ १ सर्पः ॥ ॥ श्री ॥ ०॥

=ननुयेनाननुवृत्तिस्तत्रैव कथं तत्करणमुच्यते । ततो नानेनानुवृत्तिकर्तव्यतोच्यते किं तर्हि तत्फलसंपत्त्यर्थं व्याख्यानमेवेत्याशयेनाह एतत्प्रयोजनार्थमिति ९=

मा० कै० ४
४१ प्रत्ययवाद्याह आत्वार्थमिति एतत्प्रयोजनार्थं व्याख्यानमित्यर्थः उपदेशशब्देन शास्त्रमुच्यते । तेन शास्त्रे ये पठिता एजंतास्तेषामात्वं विधीय
ते प्रातिपदिकानि तु न प्रतिपदं शास्त्रे पठितानि किं तर्हि प्रकृत्यादिविभागकल्पनाद्वारेण साधुत्वेन प्रतिपादितानि ननु नो द्यचुष्वक्गो द्यचुरित्या
दावुपदेशे या निप्रातिपदिकानि पठितानि तेषामात्वप्रसंगः । एवं तर्हि गोतो णिदिति [illegible] निर्देशात् ज्ञापकात्तेषामात्वाभावः न च्यालेगोशब्दस्य
कृतेत्विस्यास्तिप्रयोजनं एवं प्रत्ययपक्षेपि निर्दोषः अत एव कौ आदिष्वप्येति पंचमी निर्देशः औ दमे घेय इत्यादौ तु सिद्धः प्रत्ययपक्षेपि

आत्वार्थं परिकृतेऽयं तत्रैवैतत्करिष्यते उपदेशेऽयरेजंतं तस्य चेदात्वमिष्यते उद्देशो हि शब्दानां तेन गोर्न भविष्यति एवं तर्हि उपदेश इत्यु
च्यते उद्देश स्तु प्रातिपदिकानां नोपदेशः गोत्राः किमर्थमिदमुच्यते गोत्रावयवाद्गोत्रार्थं गोत्रावयवादित्युच्यते अगोत्रार्थोऽयमा
रंभः गोत्रावयवाद्गोत्रार्थमिति चेत्तदनिष्टं गोत्रावयवाद्गोत्रार्थमिति चेत्तदनिष्टं प्राप्नोति इहापि प्राप्नोति ॥ आहिच्छत्री कान्यकुब्जी
ति एवं तर्हि गोत्रादेव गोत्रावयवात् ॥ गोत्रादिति चेद्वचनानर्थक्यं गोत्रादिति चेद्वचनमनर्थकं सिद्धं गोत्रे पूर्वेणैव इदं तर्हि प्रयोजन
१ न गुरूपोत्तमयोरित्युच्यते अगुरूपोत्तमार्थोऽयमारंभः ॥ ॥ ॥

लोपः ष्यङः आपत्यादिहितत्वात्स्वार्थिकत्वाद्वा प्रत्ययत्वादित्याहुः गोत्रा अवयवशब्दस्यानेकार्थत्वात्संदेहादाशंक्याह किमर्थमिति षष्यमावृद्धाविनमवयव
वृद्धाद्रूमात्रिस्याह गोत्रावयवादिति गोत्रावयवो गोत्रात्स्थभूतो गोत्रं न भवतीत्यर्थः सप्तम्यर्थे चेयं पंचमी नेनागोत्रे ति ओः ष्यङ् वनीत्यर्थः इहापीति पू
र्वसूत्रे गोत्रग्रहणानर्थक्यप्रसंगादेषोर्थः इह नाश्रीयत इतिभावः इदानीमेकदेशवाच्याश्रयेणाह एवं तर्हीति यथा घटावयवो घटमेवं गोत्रावयवोपि गोत्रमित्यर्थः गोत्रादिति चेदिति पौत्रप्रभृत्यपत्यसमुदायस्य गोत्रत्वे तदवयवस्यापि गोत्रत्वात्पूर्वेणैव ष्यङ् सिद्ध इत्यर्थः ॥ ॥ ॥ एम०
४१

=औपगवीत्यादिमः॥२

सर्वप्रसंग इति यथा भार्गवेषु गोत्रस्य साधारणत्वादवांतरगोत्राणि च्यवनादीनि तेषु ऋषिशब्देभ्यः स्वेभ्यस्त्रेऽ नाप्योरिति ष्यङ्प्रतिषेधादनृषिशब्देभ्यो गुरूपोत्तमेभ्य एव ष्य
ङि. एतेन लघूगुरूपोत्तमेभ्य इति भावः तत्र भवतामिति अगस्त्याष्टमानामित्यर्थः कथं येभ्य इति पुत्रिकपुत्रादिभ्यः येऽक्रौड्यादय इति पूर्वाचार्यसंज्ञयैवमभिहित
मित्यर्थः कुलाख्याभ्य इति अप्रधानवचनोऽवयवशब्द इह गृह्यते तत्र प्रवराध्याये पठितानां मुख्यं गोत्रत्वं येलादिप्रकृतयः श्रुतर्षीत्वादिमपन्ना अपसंतंता

अगुरूपोत्तमार्थमिति चेत्सर्वेषामवयवत्वात्सर्वेष्वप्रसंगः अगुरूपोत्तमार्थमिति चेत्सर्वेषामवयवत्वात्सर्वत्र प्राप्नोति अष्टाशीति = सहस्राण्यू
र्ध्वरेतसामृषीणां बभूवुः तत्रागस्त्याष्टमैर्ऋषिभिः प्रजननेऽभ्युपगतः तत्र भवतां यदपत्यं तानि गोत्राणि अतोऽन्ये गोत्रावयवाः अनंतरप्रसक्तिः प्राप्नोति। न
चानिष्टं तस्मान्नार्थोऽनेन योगेन कथं येभ्योऽगुरूपोत्तमेभ्य इष्यते सिद्धं तु रैव्यादिषूपसंख्यानात् सिद्धमेतत् कथं रैव्यादिषूपसंख्यानात् रै
व्यादिषु उपसंख्यानं कर्तव्यं के पुना रैव्यादयः येऽक्रौड्यादयः भारद्वाजीयाः पठंति सिद्धं तु कुलाख्याभ्यो लोके गोत्राभिमताभ्य इति सिद्धमेतत् क
थं कुलाख्या लोके गोत्रावयवा इत्युच्यंते अथ वा गोत्रावयवः कोऽभवितुमर्हति यो गोत्राच्च्युतः क्व गोत्राच्च्युतः योऽनंतरः दैवसायाज्ञदत्ते
११ति इति श्रीमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमपादे द्वितीयमाह्निकं॥ ॥

=यदपत्यमिति॥ साक्षाद्यदपत्यमि =त्यर्थः। अतोऽन्य इति॥ तदपत्यसंता =नरूपा अवांतरगोत्रसमुदाय इत्यर्थः॥२=

=अपत्येति॥ अयं भावः एतत्सूत्रारं= =भसामर्थ्यादपत्याधिकारेऽपत्ये= =पितृवर्गसंज्ञे गोत्रसंज्ञे यस्याः पौत्रप्रभृतीनानंतरापत्ये प्रसक्त्यभावेऽपि अर्थमिदमिति तत्कृत्यल्युडादिति दैवदत्तेत्यादि॥१=

नप्रसिद्धिहेतवः तेषामप्रधानगोत्रत्वं तेभ्योऽनेन ष्यङ्विधानं पुत्रिकस्यापत्यं गोत्रं स्त्री पौत्रिक्या भौत्रिक्या भो रव्यैति योऽनंतर इति॥ पृथग्वाच्यवयवश
ब्दोऽप्रसक्ते न गोत्रे समुदायेऽप्रसक्ते पृथग्भावे तं गत्वा दाक्षी यत इति जातादिषु ष्यङ् भवति आहिच्छत्री इति तदेवमर्थद्वयमप्यसूत्रस्य भाष्यकारेण व्याख्यातं अ
भिधानलक्षणाश्च कृत्तद्धितसमासा इति सर्वत्रानंतरापत्ये ष्यङ् भवति इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमपादे द्वितीय
११माह्निकं॥ श्री ॥

=तत्समभिव्याहारे इत्यर्थकपदस्य समभिव्याहारे पितृव्यप्रतीतेरिति भावः॥२=अभिधानलक्षणाश्चेति॥ अतएव युवापत्येऽन तोषः॥ एवं चानंतरापत्येऽपत्यसहितमुदाहरणद्वयमेव साध्विति भावः॥ एवं च येभ्योऽनंतरापत्यप्रसक्तिस्तेभ्य इ=
=त्येतान्यपि क्रौड्यादिषु पठितव्यानीति भाष्यकाराशयः॥१=

=अपत्यार्णेति॰ अपत्यादर्थात्केऽपि न संबंधार्थिकायामित्यर्थः॥१=प्रयुक्तानामिति॰ अनेनानभिधानादित्यस्य प्रत्ययांतेन वाक्यप्रतीयमानार्थप्रतीत्यभावादित्यर्थ उक्तः॥ प्रकृतिप्रत्यययोः सहाभिधानायोगादित्यर्थांतरमप्याह॰ प्रकृतीति॰४=इहेति॰ लक्षणेन तस्य संबंधस्य॰२= प्रतिकार

भा॰कै॰४
४२

=इहेतिकार्थकृते पिकचाणां
=समर्थादित्यादत्यमकमित्यादि॰२

समर्थानां प्रथमाद्वा समर्थवचनमिति तस्यापत्यमित्यादौ श्रूयमाणसंबंधापेक्षायां विभक्तौ विज्ञायमानायां असामर्थ्ये प्रसक्त्यप्रसंग एव नास्तीति मत्वा प्रश्नः समर्थादिति समर्थादेवेत्यवधारणं इष्टकं न तस्यापत्यमित्यादौ लक्षणवाक्ये संबंधप्रतिपादनाय विभक्त्युच्चारणं। इह तस्य प्रयोजनाभावात् किं तर्हि षष्ठ्यंतात्प्रत्ययविध्यर्थं तस्येति निर्दिष्टमपत्यमिति प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिष्टमिति परस्परसंबंधस्याप्रतिपादनादसमर्थादपि प्रत्ययः स्यादिति भावः कंबलस्योपगोरपत्यमित्यादावपि प्रत्ययो न भवति सापेक्षत्वादसामर्थ्यात् समर्थवचनमिति प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं प्रवृत्तं

समर्थानां प्रथमाद्वा समर्थवचनं किमर्थं समर्थादुत्पत्तिर्यथा स्यात् उपगोरपत्यं असमर्थान्मा भूदिति कंबल उपगोरपत्यं देवदत्तस्येति समर्थवचनमनर्थकं न ह्यसमर्थेनार्थाभिधानं समर्थवचनमनर्थकं किं कारणं न ह्यसमर्थेनार्थाभिधानं न ह्यसमर्थादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थाभिधानं स्यात् अनभिधानात्तत्रोत्पत्तिर्न भविष्यति अथ प्रथमवचनं किमर्थं प्रथमवचनं प्रकृतिविशेषणार्थं प्रथमात्प्रत्ययोत्पत्तिर्यथा स्यात् अप्रथमान्मा भूत् उपगोरपत्यमिति अपत्यशब्दात्॥ ॥ ॥

तत्र कंबल उपगोरपत्यं देवदत्तस्येति योऽर्थः प्रतीयते नासौ कंबल औपगवो देवदत्तस्येति प्रत्यये कृते इति प्रत्ययो न भविष्यतीत्यर्थः प्रकृतिप्रत्ययौ च प्रत्ययार्थं सह ब्रूतो न चानन्वितयोः सहाभिधानसंभवः असमर्थशब्देनासमर्थादुत्पन्नः प्रत्यय उपचारादभिहितः अपत्यशब्दादिति अपत्यविशेषवाचिनो देवदत्तादिशब्दादित्यर्थः तथा हि यथेंद्रो देवतास्य तदैंद्रं हविरिति प्रथमांतात्प्रत्ययो भवति एवं देवदत्तोऽपत्यमस्योपगोरिति प्रत्ययप्रसंगः लक्षणवाक्यापेक्षं च प्राथम्यं नियतत्वादाश्रीयते न तु विग्रहवाक्यापेक्षमनियतमन्यपर्याये णसर्वस्य प्राथम्यात्प्रथमादित्यनर्थकं स्या एम॰
४२

प्रथमवचनमिति दैवदत्तिरित्युक्ते उपसंप्रतीयते नत्वपत्यवानित्यर्थः इहेति अपेक्षैकार्थीभावयोरसंभवे ह्रस्वान्नार्थस्य वाक्यस्य वा वचनं भवति प्रतीत्य

प्रथमवचनमनर्थकं न ह्यप्रथमेनार्थाभिधानं प्रथमवचनमनर्थकं किं कारणं न ह्यप्रथमेनार्थाभिधानं न ह्यप्रथमादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं स्यात् अनभिधानात्तत्रोत्पत्तिर्न भविष्यति अथ वावचने किमर्थं वाक्यमपि यथा स्यात् उपगोरपत्यमिति वावचने चोक्तं किमुक्तं तत्र तावदुक्तं वावचनमनर्थकं च तत्र नित्यत्वात्तेन इति इहापि वावचनमनर्थकं किं कारणं तत्र नित्यत्वात्प्रत्ययः स्यात् इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्च अवृत्तिपक्षश्च स्वभावतश्चैतद्भवति वाक्यं च वृत्तिश्च तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये प्रत्यये प्राप्ते वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसंबद्धुमन्यदतः संज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते तस्मान्नार्थो वावचनेन अथैतत्समर्थग्रहणं नैव कर्तव्यं कर्तव्यं च किं प्रयोजनं समर्थादुत्पत्तिर्यथा स्यात् असमर्थान्मा भूत् किं पुनः सामर्थ्यम् ॥ अर्थाभिधाने यत्सामर्थ्यम् किं पुनस्तत्कृतवर्णानुपूर्वीकं पदं ॥ ॥ ॥

=समर्थः पदविधिरित्येव सिद्धेः परिभाषा=
=सैव पदस्यार्थान्तरेण संबंधात् ... समर्थः पदविधिरिति=

=प्रत्ययत ... =
=नर्थः प्रकृत ... =
=ज्ञापावि ... =
=गादिति ... =

र्थः कृतवर्णानुपूर्वीकमिति तस्यैव लोके यः प्रतिपादनाय प्रयोगात् सामर्थ्यं तदिति भावः ॥ ॥ श्री ॥ ॥

=वार्णादांगं बलीय इति समानकालप्राप्ति विषयमिति भावः।२=प्रतिपदविधानादिति तथा च प्रतीयोपस्थितिकत्वादन्तरंगत्वात् बलीयस्त्वमिति भावः।४=नन्वर्थभेदादेव द्वयोरेकवाक्यस्य बाधो नेत्यत आह एकेति।४=

सोऽस्थिरिति विभज्यान्वाख्याने सु उत्थितः इत्यस्मादपि प्रत्ययः स्यात् तत्र श्वसा वृद्धिरिति रिसनिष्ट प्रसंगो वार्णादांगं बलीय इति वृद्धिप्रसंगात् नन्वन्तरं गत्वात् द्विर्लेखुकार्ये सुकृते खुप्तं योभविष्यति एवं तर्ह्येतदनेन समर्थ वचनेनज्ञाप्यते अस्तीयं परिभाषा अकृतव्यूहाः पाणिनीया इति तेन पपुष इत्यादिसिद्धं भवति अन्तरंग गत्वात् सर्वे कृतोपीडागम एतत्परिभाषावशान्निवर्तते तत्र पपावसु अ इति स्थितेऽट्ट्प्राप्नोति संप्रसारणं च तत्र संप्रसारणं बलीयः प्रतिपदविधानादिति तत्र कृते बलादित्वाभावादिडागमो नास्तीति सिद्धं पपुष इति वाक्यस्येति द्वित्ववाक्ययोरेवार्थभेदे पि प्रधानार्थाभेदादेकवाक्यत्वं स्वरूपस्याबाधः स्यात् तथाहि उपगवमानये सुक्तेयोर्थ आनीयते स एवोपगोरपत्यमानये सुक्तौ तत्र यथा

सोऽस्थिरितिः वैक्ष्यमाणिरिति अथ तद्वावचनं नैव कर्तव्यं कर्तव्यं च किं प्रयोजनं निसाः शब्दाः निसे षु शब्देषु वाक्यस्यान्ने नसाधुत्वमन्वाख्यायते प्राग्दीव्य अपुक्तोयं निर्देशः न हि तत्र किञ्चिदीव्यच्छब्दः पठ्यते कस्तर्हि दीव्यति शब्दः कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः प्राग्दीव्यतेरिति सत्तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः प्राग्दीव्यते रिति न कर्तव्यः॥ ॥ ॥

गोशब्देन गावी शब्दो निवर्त्यते तस्यामपि गावी शब्दादधिकस्याह्वीतस्य प्रतिपत्तौ जातिलक्षणार्थाभेदात् एवं वाक्यस्यापि वृत्त्या निवृत्तिः स्यादिति तदस्य प्रनुत्तानायवावचनं प्राग्दीव्यतोण् अपुक्त इति प्रसिद्धस्यापकारणोसुजिंमसिद्धस्य वकरा चिह्निस्य प्रतिपत्त्यर्थः प्रयोगो दृश्यते न्यायेनापुक्तमिति नहीति दीव्यति शब्दवाच्यस्यार्थस्यैवावधिभावो विवक्षितः अर्थानामेवावधिमत्वस्येष्टत्वात् समानजातीयानामवध्यवधिमद्भावस्य सुप्रसिद्धत्वात् समुदाये चैकदेशस्य गुणाभावादवधित्वानुपपत्तिरिति भावः॥ ॥ श्री ॥९॥ ॥

=केनायुक्त इत्याकांक्षायामाह प्रसिद्धेति नतु जीवयाँदिवत् वेर्यन्तत्वत इत्यत आह प्रसिद्धस्येति।३=न कुत्रापि दीव्यच्छब्दस्य पठितत्वमित्याह दीव्यतीत्यादि इति समानजातीयानामिति अर्थानां मध्ये सजातीयस्यैवावध्यवधिमद्भावदर्शनादिति भावः।२=
शेषाणां

=अनुकरणमिति॥एकदेशोच्चारणमित्यर्थः॥अनूच्चारितस्यमध्यान्तरीकृतयोच्चारितस्यकरणमुच्चारणमित्यक्षरार्थः॥शब्दमात्रतात्पर्यकताभावेनमुख्यानुकरणत्वाभावात्‌अर्थएवेति॥अविकृतस्वबोधकपदबोध्योर्थएवेत्यर्थः॥निषेधादिति॥अप्रथमासमानाधिकरणइतिप्रसज्यप्रतिषेधइति भावः॥३=

दीव्यतिशब्दइति एकदेशेनसमुदायोनिर्दिश्यतेसचार्थप्रधानइत्यर्थस्यावधित्वंसंपद्यते तत्रेति तेनपचतिन्यादौपदसंज्ञासिद्धाभवति अथ वेति नैवेदमनुकरणं किंतर्ह्यर्थएवावधित्वेननिर्दिश्यते तत्रदिवेर्लटिकृतेर्थादिसनेनगम्यमानार्थत्वादप्रयुक्तेनाप्रथमांतेनसामानाधिकरण्या त्प्रथमासमानाधिकरणेनिषेधात्तत्वतः शत्रादेशःकृतइत्यर्थः अथेति एकदेशाक्षेपद्वारेणप्राग्दीव्यतइतिसमुदायआक्षिप्तः आलिसेववक्तव्य

दीव्यतिशब्देदीव्यच्छब्दोस्ति तस्मादेषापंचमी किंपुनःकारणंविकृतनिर्देशःक्रियते एतत्ज्ञापयत्याचार्योभवत्येषापरिभाषाएकदेशवि कृतमनन्यवद्भवतीति किमेतस्यज्ञापने प्रयोजनंएकदेशविकृतेप्युपसंख्यानंचोदितंतन्नकर्तव्यंभवति अथवाप्राक्‌शब्देनदिक्‌ शब्दः।दिक्‌शब्दैश्चयोगेपंचमीभवति तत्राप्रथमासमानाधिकरणइतिप्रतिभविष्यति अथप्राग्वचनंकिमर्थं प्राग्वचनंसकृद्विधाना र्थम्‌प्राग्वचनंक्रियते सकृद्विधानार्थंसकृद्विहितःप्रत्ययःविहितोयथास्यात्‌योगेयोगेतस्यग्रहणंमाकार्षमिति नैतदस्तिप्रयोजनंअ धिकारादप्येतत्सिद्धंअधिकारःप्रतियोगंतस्यानिर्देशार्थइतियोगेयोगउपतिष्ठतेअधिकारात्सिद्धमितिचेदपवादविषयेप्रसंगः अधिकारात्सिद्धमितिचेत्‌अपवादविषयेप्राप्नोति अतइञ्‌ अत्वेति अणपिप्राप्नोति तस्मात्प्राग्वचनं तस्मात्प्राग्वचनंकर्त व्यं अथक्रियमाणेपिप्राग्वचनेकथमिदंविज्ञायते प्राग्दीव्यतोयाः प्रकृतयइत्याहोस्वित्प्राग्दीव्यतोयेर्थाइति किंचातःयदिविज्ञायतेप्रा मधिकारार्थमितिप्रश्नःसकृद्विधानार्थमिति प्राग्दीव्यतोयेर्थास्तान्सर्वानपेक्ष्यानेनाणप्रत्ययःसकृद्विधीयतइत्यर्थः विहितोयथास्यादिति सर्वेष्वर्थेषुवि हितोयथास्यादित्यर्थः अण चेति।प्रतियोगमुपस्थानेद्वयोरेकविषयत्वाद्विकल्पःस्यात्‌नतुबाध्यबाधकभावः॥ " " "

=विहितशब्देनयौनरुक्त्यंवारयति॥सर्वेष्विति॥सकृदुच्चारितःशब्दःसर्वेष्वर्थजातेषुविहितोयथास्यादितिभाष्याक्षरार्थः॥१=

=निर्दिश्यार्थः प्राग्दीव्यत इत्येषः ३= नन्वर्थं प्रति निर्दिश्यते [illegible] प्राधान्येनेत्युक्तम् [illegible] ३=

भा०कै०४ ४४ सएवदोषइति सर्वांश्चैवप्रकृतयइहापेक्ष्यंते तेनतदैकविषयत्वादणाइत्यादीनांचबाध्यबाधकभावोनस्यात् समानार्थइति अर्थापेक्षत्वेसत्यर्थे विदम
गिवधानमिति प्रकृत्यंतरे सावकाशे एषप्रत्यय एकस्मिन्नर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानेनेत्रादिनातत्कौरित्यन्यायेन बाध्यतइत्यर्थः तथाहीनि
यज्ञातीयोवधिस्तज्जातीयोवधिमान्निति भावः प्राधान्येनेति तौलत्येलोत्सर्थः यांकांचिदिति प्राकुलत्यादणीति वक्तव्यस्यादित्यर्थः॥

सएवदोषः अपवादविषयेऽण्प्रसंगइति अथविज्ञायते प्राग्दीव्यतोयेर्थाइति नदोषोभवति समानार्थेप्रकृतिविशेषा
दुत्पद्यमानइत्यणंबाधते यथानदोषस्तथास्तु प्राग्दीव्यतोयेर्थाइति विज्ञायते कुतएतत् तथाह्ययंप्राधान्येनार्थं प्रतिनि
र्दिशति इतरथाबहुधास्तत्रप्रकृतयः पठ्यंते ततोयांकांचिदेकावधित्वेनोपाददीत अथवापुनरस्तु प्राग्दीव्यतोयाः प्र
कृतयइति ननुचोक्तं अपवादविषयेऽण्प्रसंगइति नवाक्कचिद्वावचनात् नवाएषदोषः किंकारणं क्वचिद्वावचनात् य
दयं क्वचिद्वावचनंकरोति पीलायावा उदश्वितोऽन्यतरस्यामिति तज्ज्ञापयत्याचार्यः नापवादविषयेऽण्भवतीति यद्येत
तज्ज्ञाप्यतेनार्थः प्राग्वचनेन अधिकारात्सिद्धं ननुचोक्तमधिकारात्सिद्धमितिचेदपवादविषयेऽण् [redacted]
[redacted] प्रसंगइति नैषदोषः परिहृतमेतत् नवाक्कचिद्वावचनादिति किंपुनःकारणमियानवधिर्गृह्यते तथा
कुठकइत्येवोच्यते एतत्ज्ञापयत्येतद्वयंभवतीति किमेतस्यज्ञापने प्रयोजनं प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानइत्यणंबाधते॥

पीलायावेति सूत्रमप्येतस्यारंभणीयंस्यात् द्वयचइत्यनेनैवठकःसिद्धत्वात् अनेनाप्यणः उदश्वितइत्येवठग्विधानाय कर्त्तव्यंस्यादनेनाणः
सिद्धत्वादित्यर्थः तथाकुठकइति यद्यप्यनेकंठग्ग्रहणमस्ति तथापि व्याख्यानात्प्रागवहतेष्ठगित्ययमेवावधित्वेनगृह्यते एतदिति एवंहि पाम० ४४

स्पष्टो बाध्यबाधकभावो भवति ज्ञापकाप्रपद्यमन्तरेणैवेत्स
र्थः ॥०॥

= यदपि बलवान् ... स्यापत्ये ... तथापि जाता ... योगः संभवतीत्येतदुक्तं ॥ = = प्रत्यय विधौ तदंत विधि प्रतिषेधादाह भाष्ये इति ॥ =

दिसदि त्यास्याणपवादोऽयं वा उद्गतीति कुर्वादिषु मतिपितृमहच्छद्दयोरपत्येथे भाषायामपि ण्य विधानार्थः पाठः अनेनन तुछन्दसि सर्वेषु प्राग्दीव्यतीयेषु अर्थेषु ण्यविधिः बह्वादिषु इति टिलोपवचनमव्ययानां भमात्रे टिलोप इत्यस्यानित्यत्व ज्ञापनार्थं तेनारातीय इत्ये वमादि सिद्धं भवति लोम्न इति औणकारवचन प्रामाण्यात्तदंतस्य ग्रहणं न केवलस्य अम्बत्थाम इति अम्बस्येव स्थाम बलं यस्येति बहुव्रीहिः पृषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः अपत्यार्थे अकार प्रत्ययः नलोपो इति टि

दिसदित्या वा उद्गतीति पितृमतोच्छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यं वाच्यः वाक् मति मात्यः मतिः पितृमत् पैतृमत्यः पृथिव्या ञाञौ पृथिव्या ञाञौ वक्तव्यौ पार्थिवी पार्थिवा देवस्य यञ्ञौ वक्तव्यौ दैव्यं दैवं बह्वादिषु टिलोपश्च यञ्च वक्तव्यः बहिर्भवो बाह्यः ईकक् च वक्तव्यः वाहीकः ईकञ्छन्दसि वक्तव्यः वाहीकमस्तु भद्रं वः स्थाम्नो अकारः स्थाम्नो अकारो वक्तव्यः अम्बत्थामः लोम्नो अपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः उडुलोमाः बहुष्विति किं
१ मर्थ्यो औडुलोमिः शारलोमिः ॥ ॥ ॥

लोपः उडुलोमा इति बाह्वादिषु लोमन् अच्छ हृस्य पाठादिञि प्राप्ते अकारो विधीयते केचिदाहुरिञपि कृते तस्य बह्वच इञः प्राच्यभरतेष्विति लुकि प्रत्ययलक्षणेन तस्यादिदिति पदसंज्ञायां नलोपेन सिद्धं रूपं भसंज्ञा तु वर्णाश्रयत्वात्प्रत्ययलक्षणेन न भवति । न दि. संवुध्योरिति ङौ नलोप निषेधात् ज्ञापकात् तदेतदयुक्तं प्राच्य भरतगोत्रादन्यत्र लुगभावात् किं च उडुलोमेत्युडुलोमेभ्य इत्यादौ सुब्विधौ नलोपस्यासिद्धत्वादेत्वादि न स्यात् नलुमतांगस्येति प्रत्ययलक्षणनिषेधाच्च पदसंज्ञायाः अभावः । यथा काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिन इत्यत्र प्रोक्ताल्लुगिति लुकि कृते नलोपो न भवति एवमिहापि न स्यात् ॥ ॥ . ॥

१ उडुलोमा इत्यत्र पुनर्दोषः

= न चांतवर्तिविभक्त्यापदत्वान्नलोपे दुर्वारः । नहि ... प्रत्ययांतेभ्यः ... पूर्वमेवाध्यवादि प्रत्ययस्त्री कारे ... एवं ...

... प्रत्ययस्थात्कादित्वं ... मेव लिङ्गपपरत्वात् ... =

=प्राग्दीव्यतीयेषु यागादेस्तन्नापसरवेति सिद्धमत आह सर्वेति। १२

भाष्ये० ४ सर्वत्रेति नापवाद एव यस्त्रां प्राग्दीव्यतीये ऽन्यत्र च तेन गवा चरति गव्य इति भवतीति केचिदाहुः। अजादिप्रसंग इति किं गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोरूप्यं गोमयं एपा
४५ दय इति एपादयो येन नाप्राप्तिन्यायेनाणादेरपवादाः। ठगादिभिरणपवादैस्त्सहसंप्रधारणायां परत्वान्नस्व स्युरिति वृत्तिकारंभः। अर्थविशेषोपल
क्षणं निमित्तं यस्य सोर्थविशेषलक्षणः। यस्त्वर्थसामान्यलक्षणो ऽणपवादस्तस्य परत्वाद्बाधकत्वेति उष्ट्रपतिनीम यत्रं तस्येद मो ष्ट्रपत्नेः। यत्राप्ययुपरीषद

सर्वत्र गोरजादिप्रसंगे यत्। सर्वत्र गोरजादिप्रसंगे यद्भवत्यः। गवि भवं गव्यं गोः स्वं गव्यं गौर्देवताऽस्य स्थालीपाकस्य गव्यः स्थालीपाकः
एपादयोर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषिद्धं एपादयः अर्थविशेषलक्षणादणपवादाद्भवंति पूर्वविप्रतिषेधेन एपादीनामव दा २
काशः। दितिर्देवता अस्य दैत्यः। अदितिर्देवता अस्य आदित्यः। अर्थविशेषलक्षणस्याणपवादस्यावकाशः कुलेरपत्यं कौलेयः। वालेयः। इ
होभयं प्राप्नोति दितेरपत्यं दैत्यः। अपरस्यार्थविशेषलक्षणस्याणपवादस्यावकाशः अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् आपूपिकं। [redacted]
शाष्कुलिकं एपादीनामवकाशः वार्हस्पत्यं प्राजापत्यं इहोभयं प्राप्नोति वानस्पतीनां समूहो वानस्पत्यं एपाद
यो भवंति पूर्वविप्रतिषेधेन सततं हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः नवक्तव्यः इष्टवाची परशब्दः विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति दितिव
नस्पतिभ्यामपत्यसमूहयोः उत्सादिभ्योऽञ् अश्वपत्यकाणेयीष्यारछेरति अश्वकरणेयीष्यारछंरसीति वक्तव्यं ग्रैष्मं।। ।। ०

ष्ट्रस्तत्र भवति न तु एपः वार्हस्पत्यमिति बृहस्पतिर्देवता अस्येति एपः दितिवनस्पतिभ्यामिति।। इतश्चानिञ इति दितेर्ठञ् भवति वनस्पतेरचित्तह एपा०
स्तिधेनोष्ठगिति ठक् न भवति उत्साश्रीष्मादिति छन्दः शब्देन त्वचमुच्यते तस्मिन्नभिधेये ऽञः प्रतिषेधादणेव भवति।। ।। ४५

=अर्थविशेषलक्षणत्वं बाधेनिमित्तं तुल्यकक्षतं च ० न त्वक्रूतणः शेषमात्रे विधानादाद्यं नास्ति ० द्वितीयमपि नेत्याह ० क्रूतणिति ० २ = नन्वनुस्वारस्यासिद्धत्वात्स्य संयोगान्तलोपाभावो न आह ० तत्रेति ० ३ =

त्रिष्टुबिति त्रैष्टुभो देवता अस्या इत्यण् पदात्तु त्रैष्टुभमेवेति त्रैष्टुभार्थे विवक्षान्तरात्तु शैषिकत्वेन सिद्ध एव न चान्त्रा शैषिकस्य बाधप्रसंगो यद्वि विशेषलक्षणानां तु ल्यकक्ष्याणामेव प्रत्ययानां प्राप्त्यादिभिर्बाधनात् औत्सर्गिकत्वात्तु कस्यान्तरप्राप्तत्वादन्यो बाधकः तथा हि कालाट्ठञ् अणोऽपवादस्तथाप्यण्स्त्वेन त्रैष्टुभावेतावितिशेषलक्ष णादर्थादन्यत्र बोद्धव्यं शेषेऽणं लक्षणं भाष्यमिति सूत्रं स्त्रीपुंसा लोपः प्राप्नोतीति तत्र कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमित्यनुस्वारस्यासिद्धत्वादनुस्वारस्यापि चायोगवाहत्व

अच्छंदसीति किं त्रिष्टुब् त्रैष्टुभी यद्यच्छंदसीत्युच्यते त्रैष्टुभावेतौ मासौ अत्र न प्राप्नोति छंदसीत्युच्यते नेतच्छंदः समीक्षितं काठकं कालापकं मौदकं पैप्पलादकं च । किं तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणमेतत् न चेच्छंदः प्रत्ययार्थो भवतीति स्त्रीपुं किमर्थं न स्त्रियां वृच्येते ननु चेवो च्यते का रूपसिद्धिः पौंस्नं पुंसि तिसकारान्तः नशब्दश्च प्रत्ययः न सिध्यति संयोगान्तस्य लोप इति लोपः प्राप्नोति एवं तर्हि नेवार्थो नञाना पि स्नञा अत्र प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते नकारस्यागमो वक्तव्यः अथ न कारणमेसतिकिं पूर्वान्तः करिष्यते आहोस्वित्परादिः किं चातः प दिपूर्वान्तः स्त्रैणः बहुषु लोपः प्राप्नोति स्त्रैणानां संघः संघांकलक्षणेष्वञ्यञिञामणिति अण् प्राप्नोति अथ परादिः पौंस्नं स्त्रैण

वचने दोषः संयोगान्तलोपः प्राप्नोति अस्तु पूर्वान्तः कथं स्त्रैणः स्त्रैणानां संघः इति ॥ ॥ ॥

=वार्तिकारे ० १०

पौंस्ना हारे दृष्टत्वात्संयोगान्तत्वादिति भावः अप्राप्त इति तत्र भत्वाभावात्संयोगान्तलोपाप्रसंगः बहुषु लोप इति यत्र नोऽन्येन्तस्नेन अथ परादिरिति परादौ न शब्दः संपद्यत इत्यन्यकार्याभावः ननु च न इत्युक्त्या स्त्र इत्युक्तेन ग्रहणं स्यान्न दावपि नकारे ऽप्रकृतं प्राप्नोति एवं तर्हि स्नञानावञ्जिना प्रत्ययेन दृष्टो न दोष इति मन्य ते पारूपं च शकंध्वादित्वात्सौत्रत्वान्निर्देशस्य भवति ॥ ॥ श्री ॥ ॥

=ऋषिरितिशेषः।।१=

भा० कै० ४ ४६ उभयत्रेति यत्रञो र्ष्येस्तत्रुपस्कादिभ्यो गोत्र इत्यनुवर्तनेतेसंघांके स्त्राप्यिगोत्रचरणाद्वुञित्यतः ऋषिप्रजननमृत्लोकेगोत्रमिमुच्यते स्त्री चनर्षि
र्नोपि पुंशब्दवाच्यं सामान्यमितिभावः टिलोपस्तर्हीति प्रकृतेरेकाजित्यत्र इष्ठेमेयेस्विदित्यनुवर्तनेनात प्रकृतिभावो नास्ति इहखल्विति यंविधिं
प्रतीति यस्य तु विधेरिति चन्यायादित्यर्थः ननु चस्त्रीशब्दस्यापि नुमेवलोपनिमित्तं अन्यथा स्त्रीदेवता अस्य स्त्रायमित्यादाविवयस्येति

उभयत्र लौकिकस्यगोत्रस्य ग्रहणं नचेदं लौकिकं गोत्रं ईकारस्तर्हि प्राप्नोति इष्टमेवैतत्संगृहीतं स्त्रैणी पौंस्नीत्येवभवितव्यं एवंहि
सौनागाः पठन्ति नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानमिति टिलोपस्तर्हि प्राप्नोति नुग्वचनान्न भविष्यति भवेदिहनुग्व
चनात्रस्मात् स्त्रैणमिति [redacted] इहखलु पौंस्नमिति नुग्वचनादेव प्राप्नोति तस्मान्नञ्स्नञौवक्तव्यौ अथ योनञ्स्न
ञौ प्राग्भवनात् इति प्राहोस्वित्प्रावृतेरिति कश्चात्र विशेषः नञ्स्नञौभवनादिति चेदुक्तं प्रतिषेधः नञ्स्नञौभवनादिति चेदुक्त
र्थे मतिषेधो वक्तव्यः स्त्रीवत्पुंवदिति किंपुनः कारणं न सिद्ध्यति इमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनादिसुच्यते तौ विशेषविहितौ सामान्यवि
हितं वतिं बाधेयातां तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं वतेः प्राग्भिति वक्ष्यामि वतेः प्राग्भिति चेद्भावे उपसंख्यानं वतेः प्राग्भिति चेद्भावे उप
१० संख्यानं कर्तव्यं स्त्रीभावः स्त्रैणं पुंभावः पौंस्नमिति।। ।। ।।

लोपाभावत्वाद्वृद्धिः स्यादिति चिंत्यमेतत् पौंस्नेरोचप्रसंगाद्वास्त्रैणेनाकारिसूत्स्मेक्षावत्यर्थे इति प्राग्भवनात्सर्वेष्वर्थेषु नञ्स्नञौ प्रकृतिविशे एम०
षादिष्टीयमानो प्रकृत्संतरेष्वसावकाशस्य वतेर्बाधको प्राप्नुत इति भावः।। स्त्री ।। ।। ४६

=यस्येतिलोपेनेत्यस्य निवृत्तिविधान
=सामर्थ्यादित्यर्थः।।२=

=ननु च अवयवे ऽर्थे विद्यात्रयमधीते इत्यर्थासंभवे त्रैविद्य इति कथं न इत्याह · विद्यात्रयेति · २= नन्वेवमपि यथा तद्धितार्थे द्विगुस्तथा त्रैविद्य इत्यादि तत आह · अव्ययीति · २= संख्येति · तत्र भवे विनिवयुक्तानुवादः · अ= असन्नेवेति योगविभागसिद्धत्वादिति भावः ॥ ३= कुलपदस्य समूहरूप=
=रत्वात्समवारणाय षष्ठामिति अस्य व्याख्या आह्यादि · ३=

योगापेक्षमिति अयं योगो वस्त्रर्थेन प्रवर्त्तत इति पुंवदिति निर्देशो ज्ञापयतीत्यर्थः । तत्रत्योक्तं न स्त्र्यामस्यां समावेशाया चत्वारिंशत्त्रयत्वं कीर्ष्यते तेन स्त्रीत्वं स्त्रीतायां
स्त्वं पुंस्त्वे तदपि भवति द्विगोर्लुक् त्रैविद्य इति द्विगोरत्रारात् प्रत्यय इति मन्यते अवयवेति विद्यात्रयरूपस्य समुदायस्य विद्यात्वं विवक्षितमित्यर्थभेदो नास्ति । अव्ययविवक्षा
याद्द्विगुभावः पञ्चनदमिति नदीभिश्चेति समाहारे ऽव्ययीभावः रुक्षोरपांडुर्हृद्वोया इत्यच्समासान्तः षाण्मामिति आदिपुरुषाणां कुलमिति कुलसामान्य
संख्या
स्यैकत्वं विवक्ष्यते यथा स्यात् समेवास्त ॥ ननु चोक्तं न स्त्रियामभवन्नादिति चेद् इत्यर्थे प्रतिषेध इति आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न वस्त्रर्थे न स्त्रियामभव
न इति यदयं स्त्रियाः पुंवदिति निर्देशं करोति एवमपि स्त्रीवदिति न सिध्यति योगापेक्षं ज्ञापकं द्विगोः इह कस्मान्न भवति त्रैविद्यः पाञ्चनदः षाड्कु
ल इति इह तावत् त्रैविद्य इति । नैवं विज्ञायते तिस्रो विद्या अधीते त्रैविद्य इति कथं तर्हि अवयवा विद्यास्त्रिविद्यानामधीते त्रैविद्य इति [redacted] इहा
सू२ पि पाञ्चनद इति नैवं विज्ञायते पञ्चनदीषु भवः पाञ्चनद इति किं तर्हि पञ्चानां नदीनां समाहारः पञ्चनदं तत्र भवः पाञ्चनद इति षाड्कुल इति नै
वं विज्ञायते षट्सु कुलेषु भवः कथं तर्हि षण्णां कुलं षट्कुलं षट्कुले भवः षाड्कुल इति अजादिग्रहणं कर्त्तव्यं इह माभूत् पञ्चगर्गरूप्यं पं
चगर्गमयं । द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं । द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यं द्विगुनिमित्ते यस्तद्धितस्तस्य लुग्भवतीति वक्तव्यं इह माभूत् ॥
=अजादीति · समर्थानां प्रथमाद्वेत्यतो वाग्रहणमनुवर्त्तमानं व्यवस्थितविभाषाश्रयणं तेन कृतमिदं अत एव द्विरथ इत्यत्र अनजादेरपि यतो लुग् इति तद्धितीस त्राभिधास्यते इत्याहुः ३=
समविवक्षितत्वाद्य एवार्थः षट्सु कुलेषु भव इति स एव षण्णां कुले भव इतीति भावः पञ्चगर्गरूप्यमिति पञ्चभ्यो गर्गेभ्यो हेतुभ्य आगतमिति द्विगुः ततो रूप्यम
पत्यौ द्विगुनिमित्ते द्विगोर्निमित्ते इति षष्ठीसमासः । क्वचिद्विगुनिमित्त इति पाठः तत्र द्विगोर्निमित्तं यस्मिंस्तद्धिते तदीयो योऽर्थस्तद्द्विगुनिमित्त इति व्याख्येयं ॥ ॥
मिति
=विवक्षितत्वादिति · एतेनाद्विगुत्वाणां मे राकुलमेदे कुलानीतिस्यादित्यपास्तं · २= निमित्तपदार्थमाह · तदीयो योऽर्थ इति · १= अजादीति

= तस्येतितच्चेदंनयदिद्विगुःपराकच्चतेतसाद्विगुनिमित्ता द्विगोरितिसर्वः स्यात्सचानुक्तो।त आह॑ तद्धितस्येति॰२ =

भा॰कै॰४
४७

पंचकपालस्येति पंचसुकपालेषु संस्कृतइतितद्धितार्थे द्विगुः ततोऽणनस्यानेनलुक् पुनस्तस्येदमित्यणतस्य द्विगुंप्रत्यनिमित्तत्वाल्लुगभावः अ र्थविशेषासंप्रत्ययइति तद्धितहेतुकात्द्विगोर्लुक्कियोर्थः प्रतीयते सएवानद्धितहेतुकादपियदीत्यर्थः समाहारद्विगुश्चतद्धितार्थइति द्विगुनास मानार्थइतितत्रइदंलुग्विधानं तस्येति तद्धितस्य तन्निमित्तमिति सतद्धितोर्थद्वारेणनिमित्तंयस्येत्यर्थः पदयमिति पंचकपाल्यांसंस्कृतइ

पंचकपालस्येदंखंडंपांचकपालमिति अर्थविशेषासंप्रत्ययेतन्निमित्तादपि अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीतिवक्तव्यं किंप्र योजनं पंचसुकपालेषुसंस्कृतः पंचकपालः पंचकपाल्यांसंस्कृतइत्यविग्रह्य पंचकपालइत्येवयथास्यात् अथक्रियमाणेपितन्नि मित्तग्रहणेकथमिदंविज्ञायते तस्यनिमित्तं तन्निमित्तंतन्निमित्तादिति आहोस्वित्सनिमित्तमस्यसोयंतन्निमित्तस्तन्निमित्तात् इति किंचा तः यदिविज्ञायतेतस्यनिमित्तंतन्निमित्तंतन्निमित्तादिति क्रियमाणेपितन्निमित्तग्रहणेऽत्रप्राप्नोति पंचकपालस्येदंखंडमिति अथविज्ञा यतेसनिमित्तमस्यसोयंतन्निमित्तः तन्निमित्तादितिनदोषोनभवति यथानदोषस्तथास्तु सनिमित्तमस्यसोयंतन्निमित्तस्तन्निमित्तादिति विज्ञायते कुतएतत् पदयमाह अर्थविशेषासंप्रत्ययेः तन्निमित्तादपीति तत्त्वहितत [redacted] निमित्तग्रहणंकर्तव्यं नकर्तव्यं। द्विगोरितिनैषापंच मी कातर्हि संबंधेषष्ठी। द्विगोस्तद्धितस्यलुग्भवति। किंचद्विगोस्तद्धितः निमित्तंयस्मिन्द्विगुरित्येतद्भवति कस्मिंश्चैतद्भवति प्रत्यये इदंतर्हिवक्त

ऽऽएवमर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति॥ ॥

सत्यपितद्धितस्यनिमित्तंद्विगुरितिकिंद्वितीयवार्त्तिकारंभेण किंचतन्निमित्तग्रहणमपिव्यावर्त्याभावादनर्थकंस्यात् निमित्तमिति निमित्तनिमि एम॰
त्तिभावलक्षणस्यसंबंधस्यात्रगत्वात्सएवाश्रीयतेनतुपौर्वापर्यलक्षणः पौर्वापर्यस्यचपंचम्यालाभात्वष्ठ्याश्रयणमनर्थकंस्यात्॥ ॥ ४७

अव्यविकल्पायेनेति अव्यविकृशब्दयोर्यो न्यायस्तेनेत्यर्थः क्वचिदविरविकन्यायेनेतिपाठस्तत्र दृष्टान्तत्वेनोपन्यासः अविराविकन्यायेनतद्धितेनयथा प्रत्ययमु
सारयतिनतुस्वयंतथायमपीत्यर्थः अथवाः विरिस्यविभक्तिंतस्यानुकरणमविरितितसोउत्पार्येणार्थेनार्थवत्त्वाद्याविभक्तिरुत्पद्येतेतस्माद्द्वंद्वातन्मध्यमाः लो
पः ननुपूर्वस्याः अनुकरणत्वात्सुप्त्वाभावाद्यथास्वा मीयमितिषष्ठ्यालुग्भावः अथवा भाष्यकारवचनप्रामाण्यादस्यसाधुत्वं एवमितिपंचकपालीश

एतच्चनवक्तव्यं इहास्माभिर्द्विशब्दसाध्यं पंचसुकपालेषुसंस्कृतः पंचकपाल्यांसंस्कृतः पंचकपालोदशकपालइति तत्रद्वयोःशब्दयोः
समानार्थयोरेकेनविग्रहः अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यव्यविकन्यायेन तद्यथा अवेर्मांसमितिविग्रहस्य अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवतिआविक
मिति एवंपंचसुकपालेषुसंस्कृतइतिविग्रहस्यपंचकपालइतिभविष्यति पंचकपाल्यांसंस्कृतइतिविग्रहस्यवाक्यमेव द्वेशब्देचेहसाध्ये तद्दे
वंसतिसिद्धंभवति गोत्रे गोत्रे लुगचीतिचेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः गोत्रेलुगचीतिचेत् इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः का इतरेतराश्रयता अ
लुङ्निमित्तः अजादिः अजादिनिमित्तश्चालुक्तदेतदितरेतराश्रयंभवति इतरेतराश्रयाणिचनप्रकल्पन्ते विप्रतिषेधात्तुलुकशब्दविधानं वि
प्रतिषेधात्तुलुकशब्दोभविष्यति लुकोवकाशः गार्ग्याः वत्साः विदाः उर्वाः छस्यावकाशः शालीयोमालीयः ॥ ॥ ॥

कृत्स्नविधानात्तद्धितानुत्पत्तिरितिभावः गोत्रेलुगचि यस्कादिभ्योगोत्रइतिप्रकरणेनप्राप्तस्यलुकोविशेषेऽयमपवादः गोत्रेलुगचीतिचेदिति अस्मिन्सू
त्रन्यासेदोषः यदितुगोत्रेलुगित्युक्त्वाहलिनेत्युच्येततदानस्याद्दोषइत्यर्थः अलुङ्निमित्तइति गार्ग्यायणाश्छात्राइतिप्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायांसत्यलुकि
दुर्लभाछेनभाव्यंनान्यथाच्छेचपरतोलुगितीतरेतराश्रयत्वं यस्किप्रक्षेचीतिपरसप्तम्याश्रयणेयंदोषः आकृतिपक्षेतुविषयसप्तम्याश्रयणेऽसदो

=गत्रीति तत्पक्षेषाशालोवर्पर्यसंभवात् आहतीति अत्रद्विजातेःपौर्वापर्यासंभवाद्विषयसप्तम्येवास्याश्रयः १=

हृत्वासेन्नस्येन

भा०कै०४
४८

गार्गीयइति गार्ग्यस्यायं छात्रइति यदा एकवचनांतात्प्रकृतिस्तदेदं छस्यावकाशप्रदर्शनं भूम्नीति प्रत्ययार्थबहुत्वमात्रापेक्षो लुगन्तरंगो बाह्यप्रातिपदिकार्थ
यथापेक्षत्वात्तु बहिरंगो जादिप्रत्ययः अंतरंगबहिरंगयोश्चातुल्यकालत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः। तुल्यकालत्वप्रतिपादनायाह भूम्नीति समानकालाविति पदि पूर्वं लुक्प्रवर्त्तेत तदाभिनिर्वृत्तस्यानिवर्त्तयितुमशक्यत्वादनर्थकमलुग्विधानं स्यात् तस्मादलुग्विधानान्नमन्वपूर्वं लुक्प्रवर्त्तेत इति लुको

गार्गीयो वात्सीयः इहोभयं प्राप्नोति गार्ग्यो गार्ग्यस्य छात्राः गार्गीयाः छो भवति विप्रतिषेधेन नैष युक्तो विप्रतिषेधः भूम्नीति च लुक्प्राप्नो
बाह्ये चार्थे विधीयते जादिः बहिरंगमंतरंगात् विप्रतिषेधादयुक्तं स्यात् भूम्नि प्राप्तस्य लुकोयदजादौ तद्धिते लुक् शास्ति एतद्ब्रवीति
कुर्वन्समानकालावलुग्लुकौ यदयं भूम्नि प्राप्तस्य लुकः अजादौ तद्धिते अलुकं शास्ति ततज्ज्ञापयत्याचार्यः समानकालावेतावलु
=अयं वेसर्थः ॥२= लुकाविति यदि वालुकः प्रसंगे भवत्यलुक् छस्तत्याप्रसिद्धेः स यदि वा लुकः प्रसंगे अलुग्भवति तथाः एषछः प्रसिद्धो भव
ति पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशंते पश्चादुत्सर्गाः लुग्वालुकः प्रसंगं प्रतीक्षते छे लुगस्यतथा लुग्वा पुनरलुकः प्रसंगं यदि
प्रतीक्षते तथाः एषछे अलुक् इति को भवति प्रकल्प्यवा अपवादविषयंततउत्सर्गोभिनिविशते॥ ॥ ॥

पिसापेक्षला[redacted]रुपपन्न एव विप्रतिषेध इत्यर्थः यदि वेति अंतरेणापि विप्रतिषेधं लुगपवादत्वादलुकस्तन्निमित्तमजादिः प्रत्ययो बलवत्वा
त्प्रवर्त्तेत इत्यर्थः पूर्वं हि मिति निरपवादे विषये उत्सर्गेण प्रवर्त्तितव्यमिति पश्चात्सो प्रवर्त्तेत इति भावः प्रकल्प्येति अन्यथा निर्विषयोऽपवादः स्यादि एम०
इति सर्वत्रोत्सर्गः प्रवर्त्तेतेति भावः॥ ॥ ॥ ४८

=पूर्वमितीति अपवादशास्त्रस्य तल्लक्ष्यसंस्कारज्ञानोत्तरं उत्सर्गेण लक्ष्यसंस्कारं लक्षणे कश्चत्युक्तो ज्ञानीत सर्थः प्रकल्प्येति अपवादविषयं प्रकल्प्योत्सर्गस्य स्वलक्ष्यसंस्कारकतातनः प्राग्वेदितलक्ष्ये कचलक्ष्यक विषयोऽयं त्यागाय इत्यर्थः॥=

गोत्रस्येति गोत्रप्रत्ययस्येत्यर्थः बहुषु लोपिन इति बहुष्वर्थेषु विधीयमानलोपस्येत्यर्थः बहुवचनांतस्येति यं दृष्टान्तदर्शान्तरे यूनि संक्रामति तदन्ताद्यू
निपदप्रत्ययः क्रियत इत्यर्थः द्व्येकयोरिति द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः द्वयोः पूर्वनोरेकस्मिन्वा यूनि यदा प्रत्यय उत्पद्यत इत्युक्तं भवति विदानामिति वि
दस्यापत्यानि बहूनि अनृष्यानंतर्ये इतिगोत्रेऽ नन्तरं तायूयत इत्यनंतरस्यापत्यस्याप्रयोगे जित इति लुक् तत्रा ओ बहुषु सन्नत्वाल्लुक् प्राप्तः प्रति वि

गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनांतस्य प्रकृतौ द्व्येकयोरलुक् गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनांतस्य प्रकृतौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्यः विदानाम
पत्यं माणवकः वैदः वैदौ किमर्थमिदं नत्वाचीत्येवालुक्सिद्धः अचीत्युच्यते तचात्राजादिं पश्याम प्रत्ययलक्षणेन वर्णाश्रयेनास्ति
प्रत्ययलक्षणं एकवचनद्विवचनांतस्य प्रकृतौ बहुषु लोपो यूनि एकवचनद्विवचनांतस्य प्रकृतौ बहुषु लोपोऽयूनि वक्तव्यः वैदस्या
पत्यं बहवो माणवकाः विदाः वैदयोर्वा विदाः अ ओ बहुषु पत्यो वृद्धिसुच्यमानो लुङ् प्राप्नोति मा भूदेवं अ ओ बहुषु पत्यो बहु
ष्विति अनंतं यद्बहुषु पदनंतं यत् बहुष्वित्येवं भविष्यति नैवं शक्यं इह हि दोषः स्यात् काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति नैष दो
षः यतावदुच्यते गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनांतस्य प्रकृतौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्य इति नवक्तव्यः अचीत्येवालुक्सिद्धः अचीत्युच्य
ते नचात्राजादिं पश्यामः प्रत्ययलक्षणेन नुचो केवर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययलक्षणमिति॥ ॥ ॥

यते अनंतमिति इत्थिलुप्तेप्युत्सवबहुष्वनंतस्य वर्तनेनाल्लुग्भविष्यतीत्यर्थः काश्यप इति काश्यपस्यापत्यं विदादित्वादञ् तत एकस्यैव काश्यपस्य बह्व्यः प्रति
कृतयो यदा विवक्षिता भवंति तदेवे प्रतिकृताविति कन्प्रत्ययस्तस्य देवपथादित्वाल्लुप् हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति वचनाल्लिंगमेव युक्तवद्भावेन भवति व

कंतरितेयंपातनतमेवावकेकयोः क्रियतेतानंतरमप्रकृतिकेषिव
गुक्रेहनारुक्रमकृहंगः ॥१०॥

भा०कै०४ परिवेति यथैवेत्यर्थः अतो दीर्घो यञीत्यत्र हलादौ यिति सार्वधातुके विधीयमानस्तेन हइत्यमितीमागमो लुप्तेऽपि सार्वधातुके भवति तत्र हि हलीत्यनेन सार्वधातु
४९ कं विशेष्यते। न तत्र हलादि सार्वधातुकाश्रयत्वादिमागमः प्रत्ययलक्षणेनेति लुप्तेऽपि प्रत्यये प्रवर्तते गर्गेऽहितं गोऽहितमित्यादौ लुप्तवादयोऽस्माद् विधीय
मानावर्णरूपतानिमित्ता एव न तु प्रत्ययत्वनिमित्ता इति प्रत्ययलक्षणत्वाभावाल्लोपेन प्रवर्तन्ते इहाप्यजादौ प्रत्यये लुग्युच्यमानः प्रत्ययलक्षणेन भव

परिवाकानि चिद्दूर्णो अन्यथाप्यपि प्रत्ययलक्षणेन न भवन्तीति तथा चेदमपि भविष्यति अथवा अविशेषेण लुकमुक्त्वा हलि नेति व
क्ष्यामि यद्यविशेषेण लुकमुक्त्वा हलि नेत्युच्यते बिदानामपत्यं बहवो माणवकाः बिदाः अत्रापि अलुक् प्राप्नोति अस्तु पुनरस्य
युववहुले वर्तमानस्य लुक् भविष्यति पुनरलुक् स्यान्न भवति समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्य लुगुच्यते न चैतत्सम
र्थानां प्रथमं गोत्रप्रत्ययान्तं किं तर्हि द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तं अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं ॥ ॥ ॥

नीति लुप्तेऽपि प्रत्यये प्रवर्तेत इति भावः अविशेषेणेति प्राग्दीव्यतीयोऽर्थ एवापेक्ष्यते न लजादिः प्रत्ययविशेष इत्यर्थः हलि नेति गार्ग्यस्य आगतं गर्गरूप्यं गर्गम
यमिति हलादावलुङ् भवति बिदानामपत्यमिति अत्रापि प्राग्दीव्यतीयस्यार्थस्य विवक्षितत्वात्तत्रालुक् प्राप्नोतीत्यर्थः युववहुल इति लुग्विधौ गोत्रप्रत्य
ये मात्रं गृह्यत इति युववहुलेऽपि लुक् प्रवर्तेत इति भावः प्रथमस्येति प्रथमादित्यनुवृत्तमिहार्थवशात्षष्ठ्यन्तं संपद्यते प्रथमार्थे हि तत्राद्य प्रथम्य टम० प्रथमार्थे ... ४९
गोत्रप्रत्ययस्य द्वितीयार्थे वृत्तिलेऽलुगभावः ॥ ॥

=गोत्रप्रत्ययमात्रमिति गोत्रद्वन्द्वस्य लुगाश्रितप्रत्यये नैवान्वया ज्ञेय तेनोऽलुग्भवतीति तदंतं चेद्बहुले वर्तत इत्यर्थ इति भावः अन्यथा शिष्यमाणमिति न्यायेनाङ्गं नस्य युववहुलेऽप्यलुक् तिन लुकः प्राप्तिः स्यादिति बोध्यं ०=

=अनेनेति॰ एतत्प्रयोगसिद्ध्यर्थमेव लुग्द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्यापि तत्र प्रथमस्य लुक्स्याभावात्॰ =

आत्रिभरद्वाजिकेति अत्रेरपत्यानि बहूनि इतश्चानिञ इति ढक् तदन्ताद्यञ्बहुत्वे॰ तदन्तस्यापत्यं क्षत्रियार्षेति लुक् अत्रिभृग्विति ढकोलुक् भरद्वाज शब्दादि
दाद्यञ्। ततो यूनीञ् ऋष्यण्वा लुक् अत्रापि युवबहुत्वे लुगिष्यते अनेन प्रथमस्यो च्यमानो॰ त्रिभरद्वाजानां मैथुनिकेति प्रागदीव्यतीयार्थविवक्षायां लु
क् भवति वसिष्ठकश्यपिकेति वसिष्ठादृष्यण्। यूनिञो लुक् अत्रापि पूर्ववल्लुक् कश्यपादिदाद्यञ्॰ यूनीञो लुक् अञोयञ्ञोश्चेति लुक् एवं भृगु
न् भृगोर्ऋष्यण् यूनीञो लुक् आगोत्रिभृग्विति लुक् एवमङ्गिरसः कुत्सादृष्यण् एतस्माद्यूनि गोत्राद्यञ्च इति पित्र्याभाव्यं न लिङ्गेति युवविवक्षा न त्रि

आत्रिभरद्वाजिका वसिष्ठकश्यपिका भृग्वङ्गिरसिका कुत्सकुशिकिकेत्येवमर्थं गर्गभार्गविकाग्रहणं वा नियमार्थे अथ वा गर्गभार्गविका
ग्रहणं नियमार्थं भविष्यति एतस्यैव द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्य लुग्भवति नान्यस्येति यदप्युच्यते एकवचनद्विवचनान्तस्य च प्रवृत्तो
बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यः नवक्तव्यः ननु चोक्तं आम्रौ बहुषु यञ्नो बहुष्विति तु च्यमानो लुङ् प्राप्नोतीति माभूदेवम् आञ्रौ बहुषु यञ्नौ
बहुष्विति अञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुष्विति सैवं भविष्यति ननु चोक्तं नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात् काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति।
नैष दोषः लौकिकस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणं न चैतल्लौकिकं गोत्रं यद्यञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुष्वित्येवमुच्यते बिदानामपत्यं माणव
को बैदः बैदौ अत्रापि प्राप्नोति अलुगन्तं लुकं बाधिष्यते अलुकि च कृते पुनर्लुकोनिमित्तं नास्तीति कृत्वा पुनर्लुङ् भविष्यति॥ ०॥

यते कुशिकादिदाद्यञ् यूनिञो लुक् अञोपि लुक् बुन् गर्गाद्यञो लुक् भृगोर्ऋष्यण् यूनीञो लुक् आगोत्रिभृग्विति लुक् प्राप्नोनगोपवनादिभ्य
इति प्रतिषिध्यते सएष प्रतिषेधो नियमार्थ इति बिदादिस्त्रयुवत्वलक्षणो थे अलुङ् भवतीत्यर्थः [redacted] लोपो यूनीति लोपग्रहणे
न लुक् लक्ष्यते लोपे हि सस्य यल्लक्षणेन वृद्धिस्या प्रसंगः लौकिकस्येति अपत्यस्येत्यर्थः काश्यप इत्यन्तं तु प्रकृति बहुत्वे वर्त्तते नापत्य बहुत्वे निमित्तं ना
ति॰

अपत्यं वेति अपत्यस्येदमपत्यं पौत्रप्रभृत्यपत्यमित्यर्थः तद्गोत्रसंज्ञं भवति परमप्रकृतेरिति गर्गादेरेवापत्यप्रत्ययः कार्यो न त्वनन्तरगोत्रयुवभ्य इत्यर्थः आपत्या
दिति गर्गादेर्यदा पौत्रप्रभृतेरपत्यं चतुर्थादौ जीवद्वृत्प्रेऽप्रत्ययः क्रियते तदा स्वार्थे द्वितीयोऽयं फिञ्जो अत्र अत्वादिना यञ् गादिः क्रियते गार्ग्यायणः इति स चेति स्त्रियां द्वितीयप्र
त्ययाभावात् गार्गीत्येव भवति एक इति परमप्रकृतेस्त्वापत्य इत्यनेनानन्तरस्यैकस्य लाभात् बहुवचनलोपेऽपि चेति युवबहुत्वे विदा इत्यादि सिद्धं। द्वित्वैकत्वयोस्तु वै

=अन्यत्र स्वयं पठितवार्त्तिके इत्यत्र वार्त्तिकस्य व्याख्यानं तेषामावश्यकत्वाभिप्रायेणोक्तं वेति ।१= आपत्यादिति जीवद्वंश्यचतुर्थादिबोधकात् अत्र प्रत्ययमानात् स्वार्थे द्वितीयः फगादिर्भवति समुच्चसंज्ञ इत्यर्थः ।१=

आपत्यं वा गोत्रं परमप्रकृतेस्त्वापत्यः आपत्यात् जीवद्वृंश्यात् स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः स चास्त्रियां
एको गोत्रग्रहणानर्थक्यं च बहुवचनलोपे युवसिद्धमिति तत्र बिदानामपत्यं माणवकः इति न
विगृह्य बिदशब्दात् तद्धेकयोर्लुगुत्पत्तिर्भविष्यति बैदः बैदौ बैदस्यापत्यं बहवो माणवका इति
विगृह्य बिदशब्दात् बहुषु उत्पत्तिर्भविष्यति बिदा इति अविरविकन्यायेन ॥ ॥

=वार्त्तिकद्वयप्रयोजनमित्यर्थः ।१= यूनीति सूत्रमते युवसंज्ञकत्वेन व्यवहारो जीवद्वंश्ये चतुर्थादौ इत्यर्थः न तत्राद्वेष्ठ्युवसंज्ञकत्वमपि आपकाभावात् ।१=

दौ वैदादित्यादौ सत्येव ॥ तत्र बिदानामिति गोत्रस्य बहुषु लोपिन इति वार्त्तिकप्रयोजनमन्यथा साधयति परमप्रकृतेरेव यूनि प्रत्ययः आपत्यात् जीवद्वृंश्यादि
त्यनेन तस्मात् स्वार्थिकोऽद्वितीयोऽपत्यप्रत्ययः निपात्येन्नित इति लुप्यते अविरविकन्यायेनेति केचित् दाक्षायणो यूनीति परमप्रकृतेस्त्वापत्य इति वाचनिकत्वात् अस्यार्थस्य। ए.म०
अन्ये तु वचनस्यैवाप्य विकन्यायमूलत्वप्रतिपादनायैतदुक्तमित्याहुः ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ॥ ५०

यूनि लुक्। यूनि लुगचीति चेदिति अस्मिन्सूत्रे अस्यापि दोषो न तु न्यासान्तरे इत्यर्थः। फाण्टाहृतस्यापत्यमित्यत्र इञ्। तस्यापत्यं युवा फाण्टाहृतिमताभ्यां णः। फिञ् वा इति
णः। तस्य छात्रा इति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायां इञ्। अस्मिन्स लुगित्युत्तरस्य च न प्राप्नोति। एणं न त्वा तं न तस्य वृद्धलक्षण एव छः प्रोक्तो णस्य लुक् स्यादिति छस्य अवणप्रसं
ग इत्यर्थः। भागवित्तेरिति। भागवित्तस्यापत्यमित्यत्र अतं ततो यूनि वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलमिति ठक्। तस्य छात्रा इत्यर्थे ठको लुकि अनिष्टप्रसङ्ग इति। तस्याप

यूनि। यूनि लुगचीति चेत् प्रत्ययस्यादृष्टप्रसङ्गः। यूनि लुगचीति चेत् प्रत्ययस्यादृष्टं प्राप्नोति अनिष्टप्रत्ययेव लुकि ते लुक् अनिष्टस्य प्रत्ययस्य
श्रवणं प्रसज्येत सिद्धं तु विशेषेण लुग्वचनं हलि नेति प्रतिषेधः। सिद्धमेतत् कथं अविशेषेण लुकमुक्त्वा हलि नेति वक्ष्यामि॥ सिध्यति सूत्रं
नहि भिद्यते यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तं यूनि लुगचीति चेत्प्रत्ययस्यादृष्टप्रसङ्ग इति नैष दोषः। अचीति नैषा परसप्तमी का तर्हि विष
यसप्तमी अजादौ विषय इति तत्राचि विषये लुकि कृते यो यतः प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो भविष्यति कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि
प्रयोजनं सौवीरगोत्रेभ्यो णठक्छाः। फाण्टाहृते रपत्यं माणवकः फाण्टाहृतः फाण्टाहृतस्य यूनः छात्राः फाण्टाहृताः। ठक् भागवित्तेरपत्यं माण
वको भागवित्तिकः। भागवित्तिकस्य यूनः छात्राः भागवित्ताः। ठक्। छः तैकायनेरपत्यं माणवकस्तैकायनीयः। तैकायनीयस्य यूनः छात्राः
तैकायनीयाः। इञ् एण्यो सर्वत्र इञ् एण्यो सर्वत्र प्रयोजनं॥ ॥

त्यमिति कादिभ्यः फिञ्। ततो यूनि फेश्छ चेति छः। यमुन्दस्य सुयामा चर्वर्ष्यायणि फिञः स्मृता इति परिगणनं भाष्यकारेण फेश्छ चेत्यत्र नाश्रितमिति
तैकायनेः छो भवति परिगणनानाश्रये तु न प्राप्नोति तस्य छात्रा इति छे लुग्वृद्धलक्षणश्छः॥ ॥ ॥ ॥

या

=तेन हि अपसाधिकारादन्यत्र लौकिकगोत्रग्रहणं ज्ञाप्यत इति भावः। लुकेति। इञश्चेत्यस्य लुग्न तेन ज्ञापकेन प्राप्तिस्तत्र शास्त्रीयगोत्रस्यैव ग्रहणादिति भावः॥ २=

भा०कै०४ ५१ औपगवेरिति उपगोरपत्ये अण् ततो यूनीञ् तस्मिन् लुप्ते छः। किं पुनरिञो लुकः प्रयोजनं यदा तस्मिन् लुप्ते पि सिद्धः छो वृद्धत्वात् इत्याह वृद्धादिति वृद्धश
ब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा गोत्रस्य। तत्र यूनो वृद्धवदतिदेशादिञो लुक्यसत्यण्यस्यात् कथं पुनर्यानीति गार्ग्यायणानां समूह इत्यादौ गोत्रलक्षणो वुञ् स्यते स न प्रा
प्नोति ज्ञापकेनेति राजन्याद्युक्तमनुव्याख्येति वक्ष्यमाणे नन्तदेवमिञो लुक्का विना पौपगवीया इति छ एव सिद्धत्वादनुदाहरणमेतत् इदानीमिञ उदाह
रणान्तरं दर्शयितुमाह यत्तत्वद्धा तादिति श्वाशुरीति श्वापसस्य चतद्धितेनातीति यलोपः। ढण् ईनाम्श्वशुरस्यन्त्ता तन्नप्राप्यामिति वृद्धिनिषेधः एजा

औपगवेर्यूनश्छात्राः औपगवीयाः वृद्धवदतिदेशे सति इञो गोत्र इति ञ्यण् प्राप्नोति। नेष दोषः प्रसाख्यायते सा वृत्तिरेषा कथं पुनर्यानि
प्रयोजनानि तानि। ज्ञापकेन सिद्धानि यत्तद्वछांता नहि इञ् प्रयोजनं यत् श्वशुरस्यापत्यं श्वाशुर्येः श्वाशुर्यस्यापत्यं श्वाशुरिः श्वाशुरे
यूनः छात्राः श्वाशुराः यत् एवं कुलस्यापत्यं कुलीनः कुलीनस्यापत्यं कौलीनिः कौलीनेर्यूनः छात्राः कौलीनाः एवं छः स्वसुरपत्यं स्वस्रीयः स्वस्री
यस्यापत्यं स्वास्रीयिः स्वास्रीयेर्यूनः छात्राः स्वास्रीयाः एतान्यपि इञ् संतिप्रयोजनानि। [redacted] अत्रापि यूनि श्वशुर्यः कुलीनः स्वस्रीयः इत्येव भवितव्यं उक्तमेतत् अणित्रोर्ले
किं अब्राह्मणगोत्रमात्रात् युवप्रत्ययस्योपसंख्यानमिति अब्राह्मणगोत्रमात्रादित्युच्यते न चैतदब्राह्मणगोत्रमात्रं अब्राह्मणगोत्र
मात्रादिति नायं पर्युदासः यदन्यत् ब्राह्मणगोत्रमात्रादिति। किं तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधोयं ब्राह्मणगोत्रमात्रान्नेति अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं
गम्यस्तु न प्रवर्तेते कुलीन इति कुलात् खः स्वस्रीय इति स्वसुश्छः एतान्यपीति लक्षणांतरेण युवप्रत्ययस्य लुक्कः सिद्धत्वादित्यर्थः न चैतदिति अब्राह्मण
शब्देन ब्राह्मणसदृशक्षत्रियादिग्रहणाच्छ्वशुरादिशब्दे स्तु क्षत्रियादेरनभिधानादित्यर्थः प्रसज्यप्रतिषेध इति युवप्रत्ययमात्रस्य लुक्कं विधाय ब्राह्मणगो
त्रात्परस्य स निषिध्यत इत्यर्थः मायूरीति मयूरस्यापत्यं स्त्रीति शिवादि गोत्रे इञ् तदंता यूनि यञ् इञः पञ्चेति फक् तस्य लुक्॥ ॥ ॥ ए४० ५१

सुचुकायनेरिति सुचुकस्यापत्यं गोत्रमिति प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलमिति फिन् । ततोयूनि अण् । तस्य लुक् यञोवभवति । अन्यथा हृद्धलाच्छः स्यात् कापिं

जलादेरिति कपिंजलादस्यापत्यमिति इञ् ततोयूनि कुर्वादिभ्योण्य इति ण्यः तस्य लुकी अश्चेस्यण् भवत्यन्यथाछः स्यात् प्राग्दीव्यत इति प्राग्दीव्यतो ये

र्थास्तेषु विवक्षितेष्वित्यर्थः हृद्धवदिति गोत्रवदित्यर्थः । अन्यथा गोत्रसंज्ञाया युवसंज्ञया बाधितत्वाद्गोत्राश्रयकार्याप्रसंगः गार्ग्यायणानामिति

एवं तत्स्थेण् लोपे सर्वत्र प्रयोजनं अण् सुचुकायनेरपत्यं माणवकः सौचुकायनः सौचुकायनस्य यूनः छात्राः सौचुकायनाः एव

मेव कापिंजलाद्यर्थे कापिंजलादेरपत्यं माणवकः कापिंजलाद्यः तस्य यूनः छात्राः कापिंजलादाः प्राग्दीव्यतोधिकारे यूनो हृद्धवदति

देशः । प्राग्दीव्यतोधिकारे यूनो वृद्धवदतिदेशः कर्तव्यः युवावृद्धवद्भवतीति वक्तव्यं किं प्रयोजनं गार्ग्यायणानां समूहः गार्ग्या

यणकं गार्ग्यायणानां किंचित् गार्ग्यायणकं । गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः गोत्राश्रयो वुञ् यथा स्यात् ॥ यदि वृद्धवदितिदेशः क्रि

यते औपगवेर्यूनः छात्रा औपगवीया इति । इञो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति यदि पुनर्युवावृद्धवदित्यनेनानुवृत्तिरतिदिश्येत कथं पु

नर्युवावृद्धवदित्यनेनानुवृत्तिः शक्याऽतिदेष्टुं वतिनिर्देशोयं कामचारश्च वतिनिर्देशवाक्यशेषं समर्थयितुं तद्यथा उशीनर

वन्मद्रेषु यवाः संतिन संतीति मातृवदस्याः कलाः संतिन संतीति एवमिहापि युवावृद्धवद्भवति । हृद्धवन्न भवतीति ॥ ॥

गर्गस्यापत्यं गोत्रं गर्गादिभ्यो यञ् । तदंताद्यूनि यञिञोश्चेति फक् । तदंतात्समूहे गोत्रोक्षोष्ट्रेत्यादिना वुञ् । इरमर्थे गोत्रचरणाद्वुञिति वुञ् । सास्य भक्तिरित्य

र्थे गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञिति वुञ् औपगवेरिति तस्येति देशे यूनिलुगिसस्यप्रसाख्यानादित्रोलुगभावाद्वृद्धवदतिदेशादित्र इत्येसत्यप्रसं

गः एतद्दोषपरिहारायाह यदि पुनरिति यथा गोत्रे युवप्रत्ययो नोत्पद्यते तथा यून्यपि प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायां युवप्रत्ययस्यानुत्पादादित्र भावा

भा०कै०४ ५२ एवंवाक्यशेषमिति उभयसंभवे न भवतीत्यध्याहरिष्यत इत्यर्थः एवमित्यनेनानन्तरप्रक्रान्तो न भवतीति वाक्यशेषः परामृश्यते तदुक्तमिति तत्र युवगोत्रयोः सादि
ति भावः अथ वैतर्हीति एवं सतीत्यर्थः एतेन गोत्रं परिहृतं कथमिति यूनि लुगित्यस्मिन्नकृते फक्फिञोरन्यतरस्यामित्येतद्विनष्टं विधेयकार्यानि दि
ष्टानां तत्र गार्ग्यायणस्य छात्रा गार्गीयाः गार्ग्यायणीया इति रूपद्वयं न सिध्यतीति भावः फक्फिञ्वर्जनीति वर्जनं वर्जनः फक्फिञोर्वर्जनः सविद्यते यस्मि

एवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे यथा गोत्रे युवप्रत्ययो न भवति एवं प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनस्यपि न भवतीति तदुक्तमं यद्यप्येत
दुच्यते अथ वैतर्हि यूनि लुगित्येतन्न क्रियते कथं तर्हि फक्फिञोरन्यतरस्यामिति फक्फिञ्वर्जनी युवावाह्रद्दव इवतीति वक्ष्यामि य
दा तर्हि न वृद्धवत्तदा गार्ग्यायणानां समूहः गार्ग्यायणकं गार्ग्यायणानां किंचिद् गार्ग्यायणकं गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः गो
त्राश्रयो वुञ्न प्राप्नोति यदि पुनर्युवा वृद्धवदिति नेनार्थोऽतिदिश्यते प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदर्थो भवतीति तत्र वक्तव्यं यद्यप्ये
त दुच्यते॥ अथ वैतर्हि यूनि लुगित्येतन्न करिष्यते कथं फक्फिञोरन्यतरस्यामिति। फक्फिञ्वर्जनी युवार्थो वा वृद्धवद्भवतीव क्ष्यामि यदा तर्हि
न वृद्धवत्तदा गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकं गार्ग्यायणानां किंचिद् गार्ग्यायणकं॥ श्री ॥ ॥

यूनि सवा वृद्धवत्। ततः पक्षे फक्फिञोरन्यतरस्यां पक्षेऽनुसन्निरिति द्वैरूप्यसिद्धिः यदा तर्हीति गार्ग्यायणानां समूह इति विवक्षायां यदा वृद्धवदतिदेशास्य
गोऽनुसन्निस्तदा गार्ग्यायणकमिति सिध्यति यस्मिंस्तु पक्षे वृद्धवदतिदेशाभावात्फक्श्रवणं तत्र गोत्रलक्षणो वुञ्न प्राप्नोति इदानीमर्थातिदेशपक्षे नाया राम० ५२
ह यदि पुनरिति यूनि लुगित्येतदिति यूनो गोत्रत्वातिदेशाद्युवप्रत्ययस्याभावाद्वुञ् विधेय इत्यर्थः॥ ॥ ॥

=गोत्रत्वातिदेशादिति· नत्वातिदेशेच गोत्रे एकएवेति नियमेन युवप्रत्ययानुसन्निरिति लुग्विधेयोऽतिदिश्यमानधर्म विरुद्धस्याश्रयाभावश्चातिदेशस्वभाव सिद्ध इति भावः॥१=

=ननु राजश्वशुराद्यत्स्मिन्गोत्र(?)... तरापत्ये पि प्रसज्येत ... ब्रुवन्नेव ज्ञापकत्वेन ... आह प्रागिति तथा चानन्तरापत्ये राजन्यः श्वशुर्य इत्यादयः ... इति भावः ।१=

यद्यमिति प्राक् गोत्रसंज्ञाया गोत्रे कुंजादिभ्य इत्यतो गोत्रग्रहणानुवर्त्तनाच्छास्त्रीयगोत्राभिधायिनौ राजन्यमनुष्यशब्दौ। ततश्च गोत्रग्रहणे नैव ताभ्यां वुञः सिद्ध-
त्वाल्लिंतयोर्ग्रहणेन गृह्येते नानुज्ञापयतो गोत्रग्रहणं लौकिकगोत्रपरमिति। राजन्यमनुष्यशब्दौ च लौकिके प्रयोगे जातिविशेषवाचित्वाल्लौकिकगोत्राभि-
धायिनौ न भवत इति कृत्वा तयोर्ग्रहणं। लौकिकं च गोत्रमपत्यमात्रं परमिति अपत्याधिकारादुत्तरमित्यर्थः। उपचर्यत इति व्यवह्रियत इत्यर्थः। शालं-
केरिति शालंकोरपत्यमिति बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ्। पैलादिषु शालंकिशब्दपाठान्निपातनाच्छालंकादेशः अत एव च निपातनाद्गोत्रेपि नञ्(?)ादि

गार्ग्यो यणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः गोत्राश्रयो वुञ् प्राप्नोति। एवं तर्हि राजन्यादुत्तरमनुष्याच्च ज्ञापकं लौकिकं परं यद्ययं वुञ्विधौ राजन्यमनुष्य-
योर्ग्रहणं करोति ततज्ज्ञापयत्याचार्यः लौकिकं परं गोत्रग्रहणमिति युवा च लोके गोत्रमित्युपचर्यते किं गोत्रोसिमाणवक गार्ग्यायणः॥
किं गोत्रोसि माणवक तात्स्यापनः यद्येतज्ज्ञाप्यते। औपगवेर्यूनः छात्रा औपगवीयाः गोत्राश्रय इञो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति सामूर्द्धिके
वुज्ज्ञापके यदि सामूर्द्धिके वुज्ज्ञापके गार्ग्यायणानां किंचित् गार्ग्यायणकं गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः गोत्राश्रयो वुञ् प्राप्नोति।
वुञ्विधौ ज्ञापकं यदि वुञ्विधौ ज्ञापकं शालंकेर्यूनश्छात्राः शालंका इञो गोत्र इत्यण् न प्राप्नोति अस्तु तर्ह्यविशेषेण कथमौपगवेर्यू-
नश्छात्रा औपगवीयाः गोत्रे लोञ्ञेविशेषयिष्यामः गो-
फ्रके ञ्न बाध्यते ततो यूनि फक् तस्य पैलादित्वाल्लुक् कृते इञन्तं तत्र निवर्त्तते इति गोत्राश्रय इञ-
स्यण् न प्राप्नोति गोत्रेलोञ्ञमिति कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यत्र गोत्रग्रहणेन पौत्रप्रभृतिगोत्रं गृह्यते गोत्रप्रत्ययानुवादेन त्वव्यापि विधीयते। कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्त-
दंतेभ्यो [redacted] ण भवतीति कण्वादयश्च गर्गादिषु पठितास्तत्र च गोत्र इति वर्त्तते अपत्याधिकारे च गोत्रग्रहणाद्दृशास्त्रीयं गोत्रं गृह्यते तदेव कण्वादिभ्यो गोत्र इ-
त्यत्रानूद्यते। तदेव वृद्धेत्यत्रानुवर्त्तते तेन गोत्रे य इञ् विहितस्तदंतादण् विधीयमानः शालंकेर्भविष्यति न त्वौपगवेरित्यर्थः नन्वौपगवि शब्देऽनेन सूत्रेणाणो लु-

भा० कौ० ४ तस्यापत्यं तस्येदमिति इदमितिसंबंधिसामान्येस्य विशेषांतर्भावादपत्यस्याप्यंतर्भूतत्वादित्यर्थः बाधका इति जातौ बहुवचनं। तस्येदमित्यनेन विधी
५३ यमानस्याणो बाधक इष्यते तस्य बाधनार्थमिदं सूत्रमित्यर्थः कथं पुनरिति एकस्मिन्नर्थे प्राप्तौ सत्यां बाध्यबाधकभावो भवति तत्र शेषेर्थे विधीयते इष्
: अपत्ये नेनापत्य इति भिन्नार्थत्वादनयोः कथं बाध्यबाधकभाव इति प्रश्नः उत्सर्ग इति यद्यपि योगविभागमकृत्वा तस्यापत्यमत इञ् इति सुच्येतत
वद दा प्रकृतिविशेषसंबंधस्येवापत्यार्थस्योपयोगात्प्रकृतिसामान्यसंबद्धो पत्यार्थः शेष एव स्यादिति स्यादेव तद्बाधः इष्यते। पृथग्योगेनापत्यार्थस्याण

तस्या तस्येदमित्यपत्येपि तस्येदमित्यपत्येप्यण् सिद्धः तस्येदं विशेषा ह्येते अपत्यं समूहो विकारो निवास इति। किमर्थं तर्हीदमुच्यते बाधनार्थं
कृतं भवेत् यतस्य बाधकास्तद्बाधनार्थं। कथं पुनरशैषिकः शैषिकं बाधेत उत्सर्गः शेष वासौ यो ह्युत्सर्गः सोपि शेष एव अपत्येतस्मिन्बाध
कबाधनार्थे सति किं प्रयोजनं। वृद्धान्यस्य प्रयोजनं वृद्धान्निप्रयोजयंति भानोरपत्यं भानवः श्यामगोरपत्यं श्यामगवः कथं पुनरिष्यता प्यप
वादः प्राप्नुवंछक्यो बाधितुं तस्यग्रहणसामर्थ्यात् किमिदं भवानध्याहृत्य तस्यग्रहणस्यैव प्रयोजनमाह। न पुनः सर्वस्यैव योगस्य। अवश्यं
तत्राप्यर्थनिर्देशः कर्तव्यः समर्थविभक्तिरपि तस्यैव पुनरायात निर्दिष्टव्या॥ " " "

रिविधावुपयोगाच्छेषताभावाच्छेषप्राप्तिरिति सैव बाधः कथ्यते उत्सर्ग इति प्रकृतिसामान्यसंबद्धः सामान्यभूतोपत्यार्थ उक्तः अपत्ये तस्येदमिति सामान्यभूतोर्थ उत्स
र्गस्तदंतर्भावात्तस्मिन्नपत्ययोगेपत्यार्थे उत्सर्गः शेष एव भवति अनुपयुक्तत्वादित्यर्थः कथं पुनरिति प्रकृतिसामान्याद्विधानादणो नोत्सर्गः। प्रकृतिविशेषा
नुविधानाच्छेषवाद इति मत्वा प्रश्नः तस्यग्रहणसामर्थ्यादिति एकदेशेन सूत्रं लक्ष्यते तेनापत्यसूत्रारंभादित्यर्थः पृथक्सूत्रे त्वपत्यार्थस्य शेषत्वाभावाच्छे एम०
षस्याभावः॥ इतरो ज्ञाताभिप्राय आह किमिदमिति अध्याहृत्येति तत्रैव तात्पर्यं कल्पयित्वेत्यर्थः॥ " ५३

=कामचारादिति एवं क्लीबनिशेस्त्रीपुंसयोर्न स्यादिति बोध्यं यद्यपि नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चैकशेषेणाप्येतत्सिध्यति तथापि विशेषवचनमेव समाधिं कुर्वतेत्याह तं =

सिद्धान्तवादी स्वाभिप्रायं दर्शयितुमाह एवं तर्हीति पुल्लिङ्गेनेति यद्यपि नपुंसकेऽपि तत्संभवति तथापि पुंनपुंसकयोर्युगपन्निर्देशस्य कर्तुमशक्यत्वात्काम

चाराद्देवमुक्तं स्त्रीनपुंसकलिङ्गादिति सुमातुपत्यं सौमात्रः क्षत्रस्यापत्यं क्षात्त्रिरित्यादौ विवक्षितार्थेन तद्धितार्थे निर्देश इति तद्धितप्रकरणादेवमुक्तं सर्वत्रैव हि शा

×नवकुवच२

एवं तर्हि योगविभागकरणसामर्थ्यात् इतरथा हि तस्यापत्यमित्यत्र मतुवतीत्येव ब्रूयात् पुल्लिङ्गेनायं निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च तेन पुं

ल्लिङ्गादेवोत्पत्तिः स्यात् एकवचनान्ताच्च स्त्रीनपुंसकलिङ्गाद्द्विवचनान्ताच्चेदं न स्यात्॥ तद्धितार्थे निर्देशे लिङ्गवचनमप्रमाणं तस्याविवक्षि

तत्वात् तद्धितार्थनिर्देशे लिङ्गवचनमप्रमाणं किं कारणं तस्याविवक्षितत्वात् नात्र निर्देशस्तन्त्रं कथं पुनस्तेनैव वचनाम निर्देशः क्रिय

ते तच्चातन्त्रं स्यात् तत्कारी च भवांस्तद्द्वेषी च नान्तरीयकत्वादत्र पुल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च अवश्यं कयाचिद्विभक्त्या केन

चिच्च वचनेन निर्देशः कर्तव्यः तद्यथा कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं सतुषं सपलालमाहरति नान्तरीयकत्वात्स यावदादेयं तावदादाय तु

षपलालान्युत्सृजति तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान्सशकलान्सकण्टकानाहरति नान्तरीयकत्वात्स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्

टकानुत्सृजति। एवमिहापि नान्तरीयकत्वात्पुल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च न त्वत्र निर्देशस्तन्त्रं सर्वेनाम निर्देशो वि

शेषात्संप्रत्ययः॥०॥

सेत्स्मिन्नान्तरीयकत्वादुपात्ते लिङ्गं संख्या च न विवक्ष्यते। क्वचित्संख्यातु विवक्ष्यते। यथा सुप्सुपेति अप्रमाणमिति तद्दृशत्कार्यस्य विधिनिषेधौ न भवतः

सर्वे भावसूत्रे विस्तरेण भाष्यमेतद्व्याख्यातमिति तत एवावधार्यं॥ ॥ श्री ॥

भा०कै०४ सामान्यनिर्देशादिति तस्येतिनिर्देशात्तच्छब्दादेव सामान्यवाचिनः प्रत्ययः स्यात् नोऽपत्यादिष्विदम् इत्यर्थः सामान्यचोदनाः इति विशेषाणामेव कार्ये सिध्यर्थं
५४ सामान्यमुपादीयते ननु स्वार्थमित्यर्थः इदमपीति अपत्यमित्यनेनैव संबंधिशब्दत्वादपत्यवन्मात्रस्याक्षेपात् सामान्येनापत्यस्य विशेषणाविशेषा

सामान्यनिर्देशात् सर्वनामनिर्देशे विशेषस्यासंप्रत्ययः किंकारणं सामान्यनिर्देशात् सर्वनाम्नाऽयं निर्देशः क्रियते सर्वनाम च सामा
न्यवाचि तेन सामान्यवाचिन एवोत्पत्तिः स्यात् विशेषवाचिनो न स्यात् सामान्यचोदनास्तु विशेषेषु सामान्यचोदनास्तु विशेषे वर्तिष्य
न्ते तद्यथा गौरनूबंध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति आकृतौ चोदितायां द्रव्ये आरंभणालंभनप्रोक्षणविशसनादीनि क्रियन्ते विषम
उपन्यासः अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति किं कारणं असंभवात् आकृतावारंभणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आ
रंभणादीनि क्रियन्ते इदमप्येवंजातीयकमेव असंभवात्सामान्यवाचिन उत्पत्तौ विशेषवाचिन उत्पत्तिर्भविष्यति। अपत्याभिधाने स्त्री
पुल्लिंगस्याप्रसिद्धिर्नपुंसकत्वात् अपत्याभिधाने स्त्रीपुल्लिंगस्याप्रसिद्धिः किंकारणं नपुंसकलिंगत्वात् अपत्यं नपुंसकलिंगं। तेन
नपुंसकलिंगस्यैवाभिधानं स्यात् स्त्रीपुल्लिंगस्य न स्यात् ननु चेदं पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च इह पुनरुत्सन्नेनाभिधानं चोद्यते सि
द्धं तु प्रजननस्याविवक्षितत्वात् सिद्धमेतत् कथं प्रजननस्याविवक्षितत्वात् प्रजननोऽत्र विवक्षितः ॥×ङसत्तिस्तत्र चोद्यते× ॥ ॥

मावायोगादिहापि सामान्येन विशेषाए वग्रस्यन्ते। यदा तु प्रकरणवशाद्विशेषे सर्वनामवर्तते तदा तस्मादपि प्रत्ययो भवतीति तदायनिरिति नपुंसकलिंगस्येति औ रा०मा०
पगवमित्यनेनैवापत्यस्याभिधानं स्यात् औपगवः औपगवी इत्येवं न स्यादित्यर्थः प्रजनन इति प्रसवमात्रं विवक्षितं ननु लिंगसंख्येऽपीत्यर्थः ॥ ॥ ५४

=इत्यनिरूक्तेतिभाष्येन त्र्यथापुंल्लिंगादेवोत्पत्तिः श्रोदितात्तथाप्रकृते नपुंसके वाच्य एवोत्पत्तिः स्यादिति न दोषः किं तु नपुंसकत्वं ये शिष्टे नैव सर्वापत्याभिधानं= =तदा निवेति स्वत्वादुदाचांदर्शितिकिरूप=
अनुपुंस्त्वादेव शिष्यमपीतिबोधनत्स्पर्य॥=

सचेति संततिरपत्यं प्रसव इति सर्वलिंगस्य शब्दैरभिधीयमानस्य दर्शनादित्यर्थः समानायामिति एकस्मिन्नर्थे इत्यर्थः अपत्यमिति अपत्यशब्दस्य प्रसाप्यमा
नमित्यर्थः प्रजन इति सर्वलिंगैः शब्दैः प्रसाप्यमानत्वात्सर्वलिंग इत्युच्यते एकार्थ इति एकोर्थः सर्वलिंगः स च केनचिच्छब्देन प्रसाप्यमानः केनचिदेव लिंगेन यु
क्तः प्रतीयते अवयवान्यत्वादिति स्वार्थिकस्यापि [redacted] प्रत्ययस्योत्पत्तौ भिन्नावय
वत्वाद्भिन्नशब्दप्रसाप्यमानत्वादेकस्येवार्थस्य लिंगभेदोवगम्यते किं पुनरत्यंतभिन्नशब्दप्रत्याप्यमानस्य लिंगभेदावगतिर्न स्यादित्यर्थः एको गोत्रे ए

स च सर्वलिंगः । किं पुनः कारणं समानायां प्रवृत्तौ अपत्यं नपुंसकलिंगं प्रजनः सर्वलिंगः एकार्थे शब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिंगान्यत्वं एकार्थेश
ब्दान्यत्वाल्लिंगान्यत्वं दृश्यते तद्यथा पुष्यस्तारकानक्षत्रं गेहं कुटी मठ इति अवयवान्यत्वाच्च अवयवान्यत्वाच्च लिंगान्यत्वं दृश्यते त
द्यथा कुटी कुटीरः शमी शमीरः शुंडा शुंडारः अवयवान्यत्वात्किल लिंगान्यत्वं स्यात् किं पुनर्यत्र शब्दान्यत्वमपि एको गोत्रे किमर्थ
मिदमुच्यते ॥ ॥ श्री ॥

कशब्दोयमन्यप्रधानासहायसंख्याप्रथमसमानवाची इह तु संख्यावाची प्रथमवाची वा गृह्यत इत्येव निर्णयो नं पर्यायेण संभवात् किमर्थमिति क्रियमाणे
पि सूत्रद्वये सर्वमिष्टं न सिध्यतीति प्रश्नः इह पौत्रप्रभृतेरपत्ये विवक्षिते मूलप्रकृतेरेव गार्ग्यादेः प्रत्यय इष्यते न त्वनंतरापत्यवाचिनो गार्ग्यप्रभृतेर्ना
पि गोत्रप्रत्ययांतात् गार्ग्यप्रभृतेः । यूनि तु गोत्रप्रत्ययांतादेवेष्यते न तु मूलप्रकृतेरनंतरस्य वा स्त्रियां तु युवकार्यं नेष्यते अपि तु गोत्रकार्यमेव एतत्सर्व
मेतस्मात्सूत्रद्वयाद्यथा न सिध्यति तथा क्रमेण वक्ष्यते ॥ श्री ॥७॥ ॥

-विवक्षितइति। किंतु शेषवतेनेत्यर्थः। तथा सत्युत्पन्नप्राप्ताविति नियमात्कर्तरि षष्ठी न स्यादितिभावः। ३ = सन्नयीति। यथा मातुः स्मरतीत्यादौ। ४ =

भा॰कै॰४ वार्तिककारः प्रयोजनं तावदाह स्म तत्र स्मरणप्रयितुमाह उत्सादयितारमिति प्रतिशब्दोल्लक्षणे वाक्यकारेण प्रयुक्तः उत्सादयितुः सामान्यविवक्षया च द्विर्वच
५५ नं नाकारि भाष्यकारेण तु भेदविवक्षया वीप्सामाश्रित्य द्विर्वचनं कृतं अपत्ययोगादिति अपत्यस्य योग इति कर्तरि षष्ठीसमासः उत्सादयिता चात्र नक
मेलेन विवक्षितः किं तर्हि प्रतिशब्दयोगविवक्षायां कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति द्वितीयया निर्दिष्टः। अपत्योपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बली
यसीति कर्मणि कृद्योगषष्ठी स्यात् तस्य चेति संबन्धे पष्ठी यदा लोके न विवक्ष्यते तदा नासौ शब्दसंस्कारनिमित्तं भवति अपत्येन योगस्तु लोके उत्सादयितुरेव विवक्षि
त

उत्सादयितारं प्रत्यपत्ययोगात्तस्य च विवक्षितत्वादेकवचनं गोत्रे उत्सादयितोत्सादयितापत्येन युज्यते तस्य चाविवक्षितत्वात् उत्सादयितुः स
चाभिसंबंधो विवक्षितः उत्सादयितारं प्रत्यपत्ययोगात् तस्य चाभिसंबंधस्य विवक्षितत्वात् उत्सादयितुरुत्सादयितुरपत्याभिधाने ने
कप्रत्ययः प्राप्नोति इष्यते चैकएव स्यादिति तच्चांतरेणापत्यं न सिध्यतीति एकवचनं गोत्रे एवमर्थमिदमुच्यते कथं पुनस्तायते उ
त्सादयितोत्सादयितापत्येन युज्यत इति एवं हि दृश्यते लोके पितामहस्तोत्संगे द्वारकमासीनं कश्चित्पृच्छति। कस्यायमिति। स त्वाह। देव
दत्तस्यापत्यदत्तस्येति। उत्सादयितारमपदिशति॥ नात्मानं॥ ॥

तइति तन्निमित्तानेकप्रत्ययप्रसंग इत्यर्थः एकवचनमिति एकस्य प्रत्ययस्य प्रतिपादनमित्यर्थः यावंत्यपत्यानि तावतां प्रत्ययानां प्रसंगे सत्येक एव प्रत्ययो य
थास्यादित्येवमर्थमित्यर्थः। गोत्र इति च जात्यपेक्षयैकवचनं तेन गोत्रसमुदाये प्रत्ययसमुदायो निवार्यते कथमिति एकमपत्यं पितृपितामहादीनां स
र्वेषां संबंधि भवति तथा चापत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रमिति सूत्रकारेण सामानाधिकरण्येन निर्दिष्टः कृत इति प्रश्नः एवं हि दृश्यत इति शब्दार्थसंबंधे लोकस्य व्यवहा
र एव प्रमाणं नान्यत् तत्र च प्रष्टृप्रतिवक्त्रोरुत्सादयितृविषये एव प्रश्नप्रतिवचने इति तत एतदवधार्यत इत्यर्थः अपत्यं पौत्रप्रभृतीति सामानाधिकरण्यं तु ग्र० ५५

=तत्रेत्यस्यार्थमाह-अनंतरेति-१०

तत्रेति उक्तं तेनोक्ते प्रयोजनेऽभिमते सूत्रस्यास्य मर्थान्नापत्यादिति वक्तव्यं अपत्यप्रत्ययांतादपत्येप्रत्ययाभावार्थं गोत्र इति यदेकोगोत्र इति गोत्रग्रहणोपादा
नेन नियमः कृतः तदायं प्रतिषेधो वक्तव्यः । यदि त्वेकोऽपत्य इत्युच्येत तदापत्यप्रत्ययांतादपत्येनैवापरः प्रत्ययः स्यात् अपत्यजातावेकस्यैव विधानात् एकोगो
त्र इति सूत्रमानेऽनेन तदापत्यप्रत्ययांताद्गोत्रे प्रत्ययः स्यादेव तुल्यजातीयापेक्षो हि नियमः तेन गोत्रप्रत्यय एवापरो निवार्यते ततश्च गोत्रप्रत्ययांतादपत्येगोत्र
[redacted] प्रत्ययो मा भूत् उक्तं तदापत्यप्रत्ययांतानु गोत्रे प्रत्ययः स्यादेवेति भावः अथवा यद्दोसाद्यपि नैवापत्येन युज्यते न तु पित्रामहादिः

अस्ति प्रयोजनमेतत् किं तर्हीति तत्रप्रत्ययांताद्गोत्रेप्रतिषेधो गोत्रे नियतत्वात् तत्रप्रत्ययांताद्गोत्रेप्रतिषेधो वक्तव्यः
औपगवस्यापत्यमिति किं कारणं गोत्रे नियतत्वात् गोत्रे ह्ययं नियमः क्रियते तेन पश्चात्सौयथाजातीयकस्तु गोत्रेप्र
त्ययः प्राप्नोति स एकः स्यात् कश्च प्राप्नोति यः प्रत्ययांतात् परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिः परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वक्तव्या [redacted]
[redacted] श्री ॥७॥

एकोगोत्र इत्येतच्च नियमार्थं तदाप्यतोऽनेकप्रत्ययप्रसंगो गोत्राकृतौ विवक्षितायां तस्मादेक एवेति नियम्यते । अपत्यप्रत्ययांतादेव चक्रमेणापत्यपरंपराविवक्षायामनेकप्रत्ययप्रसंगात् । तत एवैकाप्यनुज्ञानद्वारेणानेकनिवारणं स्यादिति भावः पश्चात्सौयथाजातीयकस्त्विति यत्प्रकृतिरित्यर्थः उभयोपादानं सद्वेति शेषयोगप्रतिपत्त्यर्थं परमप्रकृतेरिति गर्गादेरित्यर्थः ॥ ॥श्री ॥७॥ ॥ ॥

=गर्गादिभ्योयञित्यारो १०=

=उपग्वादिभिः तृतीयस्यापत्यापत्यवत्संबंधा ... प्रतिपादनात्तस्मादिध्यर्थमित्यर्थः ॥२॥ =विध्यर्थमिति एकशब्दः प्रथमवाची प्रथमः प्रकृतिभूतः शब्दो गोत्रप्रत्ययमुत्पादयतीत्यर्थः ॥३॥ =नन्वेवमेव प्रत्ययोपि वचनेन विना भविष्यतीत्यत आह सास्यादिति ४

मा० कै० ४ ५६

अप्रयोगादिति उत्पादयितर्येपत्ये युक्ते गर्गस्य पौत्रादिना अपत्यापत्यवत्संबंधाभावात्प्रत्ययो न प्राप्नोति यद्यपि गर्गादिभ्यो यञिति विधानसामर्थ्याद्गर्गा
दिभ्यो गोत्रप्रत्ययाः सिध्यंति तथापि येऽनादयो नंतरापत्ये साधकास्ते परमप्रकृतेरुपग्वादेर्गोत्रे न प्राप्नुवंतीति विवक्षितं अप्रयोच्यते एको गोत्र इत्येतत्प
रमप्रकृतेर्विध्यर्थं भविष्यतीति नियमस्तर्हि न प्रकल्प्येत नतत्राप्यसमालायां प्रत्ययमालाप्रसंगः ननु परमप्रकृतेः प्रत्ययोत्पत्तावुच्यमानायाम
मपि प्रकृतिप्रत्यययोः पारंपर्येण संबंधस्तु इत्येवेति प्रयोगो न स्यात् नैष दोषः पारंपर्येण संबंधसद्भावात्प्रयोगो भविष्यति साक्षात्संबंधे तु प्रत्य
यस्य चरितार्थत्वात्गोत्रेण संबंधाश्रयेण सन्निनेत्याद्रिति व्याख्या इदानीमेतद्दोषद्वयं वक्ष्यमाणेन दोषेण सह परिहर्तुमाह एतयोश्चेति च शब्दो वक्ष्य

अपयोगादिनप्राप्नोति एतयोश्चैव परिहारः पठिष्यति त्वाचार्यः यूनि चांतर्हिते प्राप्तिरिति तस्य च यथा तत्प्रत्ययांतं यथा तदेव विकार
वयव प्रत्ययांतं द्वितीयं च तृतीयं च विकारं संक्रामति एवमिहापि तदेवापत्यप्रत्ययांतं द्वितीयं च तृतीयं चापत्यं संक्रमिष्यति भवेत्सिद्धं
औपगवस्यापत्यं औपगविः यत्र सए वानंतर इष्यते स एव गोत्रे इदं तु खलु न सिध्यति गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्य इति ॥ ॥०॥

मायापेक्षया समुच्चयार्थः तत्प्रत्ययांतमिति त्रितस्त्वत्तत्प्रत्ययादिसेतत्सूत्रं प्रसाद्यायते यो हि कपोतस्तत्र व पवसतद्विकारस्यावयवो विकारो वासोऽभेदोप
वारात्कापोतस्याप्यवयवो विकारश्च भवतीति कापोत एव भविष्यतीति नार्थो मयड्भक्ष्यनार्थे त्रितस्तत्प्रत्ययादिस नेन सूत्रेण तत्र यथा कपोतस्य विकारावय
वाभ्यामभेदोपचारात्कापोतस्य चेत्पुभयथेष्टं सिध्यतितथेहाप्युपगवोपगवयोरौपगवतदपत्ययोर्वाऽभेदोपचारात्सौत्र प्रभृतिरौपगव शब्देनाभिधास्यते राम०
गार्ग्यायणापत्यं च गार्ग्यायण शब्देनेति दोषत्रयमपि परिहर्तुं अस्य परिहारस्याव्याप्तिं दर्शयितुमाह ॥ भवेदिति ॥ ०॥ ॥ ॥ ५६

=अनंतरापत्यस्यैकत्वात्तत्रानियमप्रसंगाभावः गोत्रस्त्रियां त्वेको गोत्र इति नियमादित्यर्थः।४= तथापीति । वचनसामर्थ्याद्भेदसंबंधाश्रयत्वेप्यनेकस्येपाग्यगार्गिरपि स्यादित्यर्थः।५= =बाध्ये स्त्रियां चेतिवार्त्तिकाद्युवसाभित्वधिको कोबीजमाह तत्रेति ।७=

अत्रत्याश्रय इति यदि गार्गो गर्गेत्वमारोप्यते तदा गार्गिरेव भेदसंबंध एव निरस्तत्वाद् गोत्रवृत्त्या च इति गर्गो रस्यं गार्गिरेव स्यात् । गार्ग्ये ष्वेष्यते अथ गार्गितदपत्ययोरभे दाध्यवसायस्तथापि गार्गे रपसं गार्गीः प्राप्नोति यद्यपि गर्गादिभ्यो यञिति वचनसामर्थ्याद् गार्ग्यः स्यात् तथापि गार्गिरपि स्यात् । अनन्तरापत्ये विषये दोषवानभे दोपचार इति भेदएवाश्रयणीयः तथा च प्रसयांतात्प्रतिषेधः परमप्रकृते श्चोत्सर्गिके ये तिष्ठिनमेतत् स्त्रियां चेति चशब्दो दोषसमुच्चयार्थः तेनानं तरापत्ये स्त्रियां गोत्रस्त्रियां चानियमप्रसंगाभावात् सामर्थ्यात् पौत्रप्रभृते रपसं स्त्रीत्वस्यते युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया एकसंज्ञाधिकारे वृद्धं युवेति यच ना

अत्रत्यान्यः अनंतर इष्यते अन्यो गोत्रे स्त्रियां चानियमः स्त्रियां च युवसां नियमो न प्राप्नो ति औपगवी माणविका । नियमाद्धि स्त्री पर्युदस्यते एको गोत्रे गोत्राद्यून स्त्रियामिति ॥ ०॥

ततु शब्दाद्धानियमार्थो द्भावितत्वात् स्त्रियाः पौत्रप्रभृतेरपत्यस्य गोत्रसंज्ञा नास्तीत्येको गोत्र इत्येष नियमो नास्ति अस्त्रियामिति निषेधाद् गोत्राद्यूनीत्यपि नास्ति नियम स्तथा च स्त्रियां विवक्षितायामनेकप्रत्ययप्रसंगः। औपगवस्यापत्यं स्त्रीत्य इञ्नितीत्याप्नोति । इतो मनुष्यजातेरिति ङीष् इत्यन्तात्प्राप्नो ति । गोत्रं च चरणैः सहेत्यत्र शाब्दीयस्य गोत्रस्य ग्रहणात् स्त्रियाश्चास्य गोत्रसंज्ञाया अभावात् एतच्च न उपसंख्यानमजात्यर्थमित्येतदनपेक्षैवो दाहृतं गोत्रलक्षणाश्चयमादिः पौत्रामेव स्यात् अजीवद्वृद्धपायां च स्त्रियां पौत्रप्रभृतेरपत्ये जीवद्वृद्धपायां तु नस्यादपत्यसामान्यलक्षणं एवं तु स्या

"तं नियमादिति सामान्यापेक्षमेकवचनं नियमद्वयादित्यर्थः ॥ ॥ ॥

=तथांतरमप्याह गोत्रेति ।९=

=पित्रैवापत्यमितिपक्षमुपक्षिप्य तत्रैवदोषमभिधाय तस्यैव प्रश्नो व्याहत इत्यर्थः।१= विध्यर्थमिति। उपयुक्तं चतुर्थ्यां गोत्रप्रत्ययप्राप्तेः पंचम्यां युवप्रत्ययप्राप्तेरिति भावः।२= किमुच्यत इति। नियमस्यैवाभावान्नियमप्रश्नस्यैवाभावादित्यर्थः।३= गोत्रेति युवसंज्ञया बाधनात्।४=

भा०कै०४ कतरस्मिन्निति यो नो ज्ञापितो दोषस्तदीयोऽयं न प्रश्नः। विधेर्धानात्। किं तर्हि पक्षप्रविभागदर्शनेन भाष्यकारेण तत एवमेवार्थः प्रश्नपूर्वकं विवृणोति उत्सादयितरि
५७ तावदिति अनियम इति यदुक्तं तत्र वाक्छलमुद्भावयति यदोत्सादयितुरेवापत्येन योगो नाम्नस्तस्मिंश्च विवक्षिते एकस्मादेव प्रकृतेरेक एव प्रत्ययः प्राप्नो
ति न त्वनेकस्तदा तत्र द्वयं नैव नियमार्थं किं तर्हि विध्यर्थमिति किमुच्यते स्त्रियां वा नियम इति प्रत्ययमाला प्रसंगदोषस्तु गोत्रलक्षणप्रत्ययाप्रसंगदोष
श्च स्थित एव सर्वेष्विति व्यपमाणेन न्यायेन सापत्येन युज्यत इति पक्षोपपत्तिः। इदानीं वाक्छलं परिहरति उत्सादयितरि चेति चशब्देन केवलं

कतरस्मिन्पक्षेऽयं दोषः उत्सादयितर्यपत्ययुक्ते उत्सादयितरि तावत् अपत्ययुक्तेन दोषः उत्सादयितरीत्यपत्ययुक्तेन सर्वत्रैवोत्सादयितव्याभ
वितव्यं तत्र नियमो नोपपद्यते असति नियमे नैष दोषः सर्वेषु तर्ह्यपत्ययुक्तेष्वयं दोषः। सर्वेषु तर्ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत्र उत्साभवितव्यं तत्र नि
यमः उपपन्नो भवति। असति नियमे एष दोषः उत्सादयितरि चापत्ययुक्ते स्त्रियां युवतायामभिधानेन न प्राप्नोति किं कारणं गोत्रसंज्ञा युवसंज्ञा
बाधते। गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति प्रत्ययो विधीयते यूनि चान्तर्हितेऽप्राप्तिः यूनि चान्तर्हिते नियमस्याप्राप्तिः गार्ग्यायणस्यापत्यमिति कतर
स्मिन्पक्षेऽयं दोषः सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु सर्वेष्वपत्ययुक्ते युतावन्न दोषः सर्वेषु हि अपत्ययुक्तेषु सर्वत्र उत्साभवितव्यं॥ ॥

पक्षान्तरे यावदस्मिन्नपीत्यस्यार्थस्य द्योतनार्थः अभिधानं न प्राप्नोतीति गोत्रविषयेणायञादिप्रत्ययेनेत्यर्थः अपमेवात्रानियमो विवक्षितः एको गोत्र
इत्येतन्नियमपूर्वकं स्त्रियां गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोतीत्येषोऽर्थोऽत्र विवक्षित इत्यर्थः यूनि चेति चतुर्थ्यादिना व्यवहिते पंचमादावित्यर्थः अत्रापि पू एम०
र्ववत्प्रश्नपूर्वकं पक्षप्रविभागेन विवरणं कर्तुमाह कतरस्मिन्निति॥ श्री ॥९॥ ॥ ५७

=परमप्रकृतेरनंतराः कौ गोत्राद्येसस्याविवरणमेतत्=

तत्र नियम इति गोत्राद्येवयूनीति भावः परमप्रकृतेरिति पञ्चमस्य त्रिभिरपत्यापत्यवत्संबंधाभावादिसमर्थः यूनश्चेति चतुर्थ्यादिसमर्थः गोत्रादिति चतुर्थस्ययु
वत्वात्कौत्रसंज्ञायाअभावः ननूत्पादयितपदेयस्य युक्ते नियंत्त व्यस्याभावाकौत्राद्यूनीति विध्यर्थमविष्यति तत्रानंतरे यूनि गोत्रात्सिद्धएवप्रत्यय इति व्यवहि
ते यूनि गोत्रेणतस्यायोगाद्प्राप्तः प्रत्ययोविधास्यते तत्किमुच्यते यूनि चांतर्हिते प्राप्तिः प्रत्ययस्येति उच्यते उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते गोत्रसमुदायेप्रत्य
यमालाप्रसंगनिवृत्त्यर्थमेकोगोत्रे इति सूत्रं यथानियमार्थमेवं युवसमुदाये युवसामान्ये वा युवशब्दे नोच्यमाने गोत्राद्गोत्राद्य प्रत्ययप्रसंगेगोत्राद्येव
यूनीति नियमे क्रियमाणे विध्यर्थत्वाभावाद्युक्तमुक्तं यूनि चांतर्हितइति संतुतर्हीति तेनव्यवहिते पियूनि गोत्राद्येवेति वचनात्कौत्रात्प्रत्ययाभवि

तत्र नियम उपपन्नोभवति सतिनियमेनैषदोषः उत्पादयितरितत्येपत्ययुक्ते अयंदोषः उत्पादयितरितत्येपत्ययुक्तेपरमप्रकृतेरनंतराः कौत्रा
द्यायोगान्नप्राप्नोति यूनश्चनप्राप्नोति किंकारणं गोत्रादिति नियमात् संतुतर्हिसर्वेपत्ययुक्ताइति कथंपुनर्ज्ञायते सर्वेपत्ययुक्ताइति एवं
ह्यान्तिकाः पठंति दशपुरुषानूकं यस्य गृहे सूद्रान्नविद्येरन्न सतोमं पिबेदिति यदिसर्वेपत्ययुक्ताभवंतितत एतदुपपन्नंभवति [redacted]
कथं युक्तं पितामहस्योत्संगेदारकमासीनंकश्चित्पृच्छतिकस्यायमिति॥ सच्चाह॥ ॥ ॥ ॥

व्यंतीतिनास्यंदोषो यूनि चांतर्हितइति दशपुरुषानूकमिति अनुपूर्वोत्कायतेरनुकानमनूकइति घञर्थेकविधानमिति कः अन्येषामपीतिदीर्घत्वंदशपु
रुषा अस्मिन्ननूकइतिबहुव्रीहिः दशपुरुषोनूकोस्मिन्निति पुनर्बहुव्रीहिः दशपुरुषानुसंप्राप्तनंदशपुरुषेष्वितियावत् सूद्राइतिविवाहिताः सूद्रा वेरीपत
त्स्थइतिवचनात्सात्ततः ननुः सूद्रांएकस्मिन्नपतितेसर्वेषांपातइत्येतत्दशपुरुषानूकशब्दे नोक्तंभवति ततश्चार्थादेकस्यैवसर्वोन्यस्यपातहेतुत्वादपत्यत्वमित्युक्तं
भवति नन्वेकस्येवापत्यस्यान्यापाराल्लक्ष्यंतेनान्येषांसंबंधः क्रियागर्भोहि संबंधः संबंधोनान्यस्येतिउच्यते नैषदोषः पुत्रोत्पादनमेव पौत्राद्युत्पत्तौ व्या
पारः तदंतरेणतस्या असंभवात् अपत्यंपौत्रप्रभृतीतिचमुख्यंसामानाधिकरण्यमस्तिन्यस्यउपपद्यते पूर्वं तत्तुपक्षे गोणं सामानाधिकरण्यंस्यादपत्याप

=ननु सामान्यशब्देन प्रश्नात् कथमुत्पत्तिर्विवक्षिता तत्राह सामान्येति। १=

भा० कै० ४ उत्पत्तिस्तस्येति सामान्यशब्दस्यापि क्वचिद्विशेषे वृत्तिदर्शनात् यथा गोमण्डलेऽवस्थितं गोपालकं कश्चित्पृच्छति गाः पश्यसीति सर्वेषामिति यदा गर्गस्य पौत्रप्रभृ
५८ ति सर्वेषां गर्गगार्गिगार्ग्यायणानामपत्यं भवति तदा गार्गिगार्ग्यायणाभ्यां प्रत्ययो मा भूत् गर्गशब्दादेव यथा स्यादिति एवमर्थमेको गोत्र इत्येतदित्यर्थः नन्वत्रायत
इति एक इति सामान्येनोपादानाद्विशेषस्यानवगम इत्यप्रतिपादकत्वात् संदेहलक्षणमप्रामाण्यं प्रसक्तमित्यर्थः उत्सारयितरित्यपत्यमुक्ते क्रमेण संबन्ध

देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य वेति। उत्सारयितारं व्यपदिशन्तीत्यात्मानमिति उत्पत्तिस्तस्याविवक्षिता सर्वेषां न इदमपत्यं देवदत्तस्य सोत्सारयिते
ति अथ सर्वेषामपत्ययुक्ते पुंसि किमनेन क्रियते एको गोत्र इति [redacted] सर्वेषामपत्यप्रत्ययो गोत्रप्रत्ययान्ता ङ्गोत्रे प्रतिषेधार्थमेको गोत्रे सर्वेषा
मप्यपत्यप्रत्ययो गोत्रप्रत्ययान्ता ङ्गोत्रे प्रतिषेधार्थमेको गोत्र इत्युच्यते अस्ति प्रयोजनमेतत् किं तर्हीति ननु ज्ञायते क एको भवतीति यो वाप
रमप्रकृतेर्यो वाऽनन्तरादिति नियमानुपपत्तिश्च नियमश्चनोपपद्यते किं कारणं न ह्येकस्मिन्नपत्ये अनेकप्रत्ययप्राप्तिः न ह्येकस्मि
न्नपत्येऽनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति किं तर्हि अपत्यान्तरे शब्दान्तरात् प्रत्ययान्तरप्राप्तिः अपत्यान्तरे अपत्यान्तरे शब्दान्तराच्छब्दान्तरात् प्रत्ययान्त
रं प्रत्ययान्तरं प्राप्नोति फगन्तादिञ् इञन्तात्फक् णितिति। फक्णिञोः॥ श्री ॥ ॥

विवक्षायां गोत्रसमुदाये प्रत्ययमालाप्रसंगे एक एव भवतीत्युच्यमाने यथैव परमप्रकृतेः प्राप्नोति स एव भवतीति नास्ति तत्रैकविशेषाज्ञानलक्षणो दोषः न ह्येक
स्मिन्निति एकेनैवतत्साध्यस्योक्तत्वात् तस्मिन्नपत्य एकः प्रत्ययः क्रियते तस्मिन्नेव नान्यस्य परस्य प्रत्ययस्य प्रसंग इति तन्निवारणमनर्थकमेवेत्यर्थः अ प्र०
पत्यान्तर इति सामान्यापेक्षं वार्त्तिक एकवचनं भाष्यकारस्तु भेदं वीप्सां च साकल्यप्रतिपादनायाश्रित्य विवृणोतीति॥ ॥ ॥ ५८

दाशतयीति दशावयवापस्य संघस्य दशतयः संघस्तत्र भवा दाशतयी। अनेकप्रत्ययप्रसंगप्रतिपादनपरं चैतत् न त्वत्र दशावयवो विवक्षितः। अतोऽनंतरमेव क्वचित्सु
सत्केऽपत्यसमुदायस्थे इति पठ्यते। अन्यत्र तु प्रत्ययमालाप्रसंगं ग्रंथानंतरं कतरस्मिन्निति सादि सर्वे प्रश्नौकं पठ्यते तेन त्सु नहि कृत्वा दंग्रंथत्वादस्मैरपेक्षितं अन्ये त्वेवं प
ठंति कतरस्मिन्पक्षेऽयं दोषः। सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः सर्वेषु त्वपत्ययुक्तेषु सर्वेत उत्सत्ता भवितव्यं तत्र नियम उपपन्नो भवति। सति
तरि नियमे नैष दोषः। उत्सादयितॄन् हि अपत्ययुक्ते अयं दोषः उत्सादयितरि तस्यापत्ययुक्तेन सर्वेत उत्पत्ता भवितव्यं तत्र नियमो नोपपद्यते असति नियम एष दोषः उत्साद
यितरि चापत्ययुक्ते न दोषः कथं अपत्यसमुदायस्थे इति अयं ग्रंथ एव पक्षप्रविभागेन दोषपरिहार एतत्। अस्यायमर्थः यदा सर्वे अपत्येन युज्यंते तदैकस्मि

दाशतयीप्रत्ययमाला प्राप्नोति कतरस्मिन्पक्षेऽयं दोषः सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु सर्वेष्वपत्येषु तावन्न दोषः सर्वेषु ह्यपत्ययुक्तेषु स
र्वेत उत्सत्ता भवितव्यं तत्र नियम उपपन्नो भवति सति नियमे नैष दोषः उत्सादयितरि तस्य अपत्ययुक्तेऽयं दोषः उत्सादयितरि तस्यापत्य
युक्ते न सर्वेत उत्सत्ता भवितव्यं। तत्र नियमो नोपपद्यते असति नियम एष दोषः॥ ॥ ॥ ॥

तेषां गोत्रापत्ये गर्गे गार्ग्ये गार्ग्यायणः पर्यायेणापत्यापत्यवत्संबंधविवक्षायां प्रत्ययप्रसंगः। तत्र यदा गर्गशब्दादपत्यप्रत्यय उत्पद्यते तदैक एव गोत्रापत्ये प्रत्ययो भवति यदि
तु गार्ग्यो गार्ग्यशब्दादप्युत्पद्येतेत दा एवं स्मिं स्थिते परस्मात्सादनादनेकः प्रत्ययः स्यात् तस्मादनेकप्रत्ययनिवारणायैको गोत्र इति नियमः क्रिय
ते तेन गर्गशब्दादेवोत्पत्तिरनुज्ञाता भवति यदा तूत्सादयितैवापत्येन युज्यत इति पक्षो गोत्रशब्देन चैकमेवापत्यमुच्यते तदोत्सादयितुरेवैक एव प्रत्य
यः प्राप्नोतीति नियंतव्याभावान्नियमो नोपपद्यत इत्यपत्यपरंपराविवक्षायां प्रत्ययमालाप्रसंगदोष आपतत्येव॥ ॥ ॥

=गोत्रेयुगपन्नीयते·१=इत्युक्तं भवतीति·तथा चास्मिन्पक्षे प्रत्ययमालाप्रसंगदोषवारणार्थं एको गोत्र इति सूत्रं·सर्वेषु पत्ययोग इति पक्षे तु गार्गिगार्ग्यादिभ्योऽपि प्राप्तस्य प्रत्ययस्याभावायेति बोध्यं·५=

मा०कै०४ अत्रापि पक्षे परिहारोऽभिधीयते अपत्यं समुदायश्चेदिति अपत्यशब्देनापत्यसामान्यवाचिनापि प्रकरणवशाद्गोत्रापत्यमेवोच्यते। तेनायमर्थो गोत्रशब्देन गोत्रस-
५९ मुदायोऽभिधीयते अवयवधर्मेण समुदायस्य गोत्रव्यपदेशात् अन्ये त्वाहुः अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रमित्यत्रापत्यशब्देन समुदायोऽभिधीयत इति न त्वेवं गोत्रसं-
ज्ञा क्रियते क्वचित्त्ववयवमात्रेऽपि गोत्रशब्दो वर्तते समुदायेषु चरणाः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति न्यायात् तत्रैको गोत्र इत्यस्यायमर्थः पौत्रप्रभृत्यपत्यपरंप-
राविवक्षायां प्रत्ययमालाप्रसंगे एक एव कर्तव्यो नानेक इति परमप्रकृतेर्वंशसंबंधाश्रयेणापत्यापत्यवत्संबंधविवक्षायां प्रत्ययः कर्तव्य इत्युक्तं भवति न

संबंधि०

उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते न दोषः कथं अपत्यं समुदायश्चेन्नियमोऽस्य समीक्षितः तस्मिंस्तु बहवः प्राप्ता नियमोऽस्य भविष्यति अपत्यमपि
त्वनेन सर्वेषु पुत्रादिषु विक्रमपत्यं समीक्षितं तस्मिंस्तु बहवः प्रत्ययाः प्राप्ता नियमोऽस्य भविष्यति एको गोत्र इति यदप्युच्यते स्त्रियां
चानियम इति एवं वक्ष्यामि गोत्राद्यूनि प्रत्ययो भवति स्त्रियां नेति एवमपि स्त्रिया युवसंज्ञाभिधानं न प्राप्नोति एवं तर्हि एवं वक्ष्या-
म्यि गोत्राद्यूनि प्रत्ययो भवति॥ श्री ॥७॥

स्मिन्निति समुदाय इत्यर्थः एवमपीति अस्त्रियामिति योगविभागेऽपि कृते यदि नाम गोत्राद्देव यूनीत्यस्य नियमस्य निषेधो न भवति तथापि प्राधान्याद्युवप्रत्ययस्यै-
व निषेधः प्राप्नोतीति न तु युवसंज्ञायाः। ततश्च गोत्रलक्षणः प्रत्ययो न प्राप्नोति अपत्यसामान्यलक्षण एव तु प्रत्ययः स्यादित्यर्थः तत्र च गार्ग्यस्यापत्यं स्त्रीति गर्गश- एम०
ब्दाद्यञ्न स्यात् तदभावाद्यञश्च प्राचां ष्फ तद्धित इति ङीष्फौ न स्यातां गार्ग्यायणीति॥ श्री ॥७॥ ॥ ५९

गार्गी०

स्त्रियां लुगिति गार्ग्ये ष्णाद्युत्पन्नस्य कौलुकिकृते यञाश्रयं रूपद्वयं सिध्यति एवमपीति औपगवस्यापत्यं स्त्रीत्यत्र ञ्णो लुकि कृते अनुपसर्जनाधिकारादण्चार्थे द्वा
रेणोपसर्जनत्वान्न ऽर्थस्य प्रत्ययार्थे प्रतिविशेषणत्वादणलक्षण ईकारो न प्राप्नोतीत्यर्थः अणन्तादिति प्रत्यये लुप्ते प्रकृतिरेव प्रत्ययार्थमाहेत्यणन्तस्यानु
पसर्जनत्वमिति भावः काशकृत्स्निनेति इञ् स्थेत्यणन्तं दन्तादध्येत्राम णान्तस्य प्रोक्ताद्युगिति लुक् लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् न त्वाणन्तस्या
ध्येत्र्यां संक्रान्तत्वादनुपसर्जनत्वादीकारप्रसङ्गः पुनर्न भविष्यतीति शाब्दस्य स्वकृतप्रवृत्साचरितार्थत्वादिति भावः टाप्तु पूर्वमनुत्पन्नत्वात् तस्य घ
ते। अपवादस्याप्रवृत्तावुत्सर्गस्यानिवारणात् नन्वेवमपि शालिनाम्नोऽकमापि प्रणलं तदधीते आपिशलाश्री स्वात्तीति ङी प्राप्नोति तस्मादणा

ततः स्त्रियां लुक्। एवमपि औपगवी माणविका अनुपसर्जनादिति ङीकारेण न प्राप्नोति माभूदेवं अणयः अनुपसर्जनमिति अणन्तादनुपसर्जना
दित्येवं भविष्यति नैवं शक्यं इह हि दोषः स्यात् काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी तामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी अणन्तादितीकारः
प्रसज्येत नैष दोषः अध्येत्र्यामभिधेयायां अणा ईकारेण भवितव्यं यस्त्वात्राध्येत्र्यामभिधेयायामणो लुक् सः पश्चाच्छ्रूयते उत्पन्नस्तस्मादीका
र इति कृत्वा पुनर्न भविष्यति इह तर्हि औपगवी माणविका भार्या अस्य औपगवीभार्यः जातिलक्षणं पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोति माभूदे
वं वृद्धिनिमित्तस्येत्येवं भविष्यति यस्तर्हि न वृद्धिनिमित्तः ग्लुचुकायनी माणविका भार्या अस्य ग्लुचुकायनीभार्यः॥ ॥ ॥

वानुपसर्जनग्रहणं विशेषणमित्यौपगवी माणविकेति न सिध्यति एवं तर्हि वक्ष्यमाणाद्दोषादिष्टसिद्ध्यभावादेतद्भाष्यकारेण न सम्यङ्निरूपितं जातिलक्षण इति
गोत्रसंज्ञायाश्च भावे जातिरूपाभावात् यदाह गोत्रं च चरणैः सहेत्यत्र गोत्रशब्देनापत्यमात्रं गृह्यते तदौपगवीभार्य इत्यत्र जातिलक्षणङीष् पुंवद्भावप्रतिषेधो
सिध्यत एवं ग्लुचुकायनीति ग्लुचुकस्यापत्यमिति प्राचामवृद्धादिति फिञ् प्रत्ययः। तदन्तादणो लुकि क्रियमाणे जातित्वाभावादितो मनुष्यजातेरिति ङी न प्रा
प्नोति। अथापि सर्वेऽगोत्रा नेत्यादिति ङीष् क्रियते तथापि पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोति लुक्ताधिको विधेयः॥ ॥ ॥

भा० कै० ४ तस्मादिति अस्त्रियामिति योगविभागे सति यूनीति वर्त्तते। परिभाषा चेयं। तेन युवसंज्ञायामप्युपतिष्ठते तत उपस्थाने न स्त्रियां युवसंज्ञा निवार्यते इति गोत्रसं
६० ज्ञा प्रवर्त्तते यूनि वर्त्तत इति युवसंज्ञाया अभावे ऽपि युवत्वेन पौत्रप्रभृतेरपत्यमुपलक्ष्यत इति यूनीत्युक्तं इदानीं पक्षद्वयोक्तदोषपरिहारायतत्सं कीर्त्त
नं करोति इहेति सर्वेष्विति ननु नायं दोषः पूर्वमुक्तः नैतदस्ति ननु स्त्रायतेक एको भवतीत्यभिधानादर्थेन उक्त एवायं दोषः तस्मादिति नापत्यादिसे

तस्मात्स्त्रियां युवसायुवसंज्ञैव पपत्युदस्तितव्या तस्यां च पयुदस्तायां गोत्रप्रत्ययान्तमेतत् यूनि वर्त्तते इहेत्यादयितर्थपत्ययुक्ते प्रत्य
यान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः परमप्रकृतेरष्टोत्सन्निवेक्तव्या सर्वेषु पत्ययुक्तेषु प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः तस्मात्प्रतिषेधः तस्मात्प्रतिषे
धो वक्तव्यः संज्ञाकारिभ्यो वा प्रत्ययोत्पत्तिः अथवा संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिर्वक्तव्या यदि संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिरुच्यते कथं गार्ग्या
यणः वात्स्यायन इति गोत्राद्यूनीति च गोत्राद्यूनीत्येतदुक्तं तच्च जात्यादिनिवृत्त्यर्थं॥ तच्चावश्यं संज्ञाकारिग्रहणं कर्त्तव्यं किं प्रयो
जनं जात्यादिनिवृत्त्यर्थं जात्यादिभ्य उत्पत्तिर्माभूदिति जातिर्न वर्त्तते संख्या न वर्त्तते सर्वनाम न वर्त्तते जातिर्न वर्त्ततेका कस्यापत्यं कुररं

॥स्यापत्यमिति॥ ॥श्री ॥७॥ ॥

वक्तव्या तेनापत्यप्रत्ययान्तादपत्ये प्रत्ययो न भवतीत्ययमर्थः संपद्यते संज्ञाकारिभ्य इति कुलव्यपदेशहेतव आदिपुरुषाः संज्ञाकारिण उच्यन्ते जातिर्न्नेति एप्र०
प्रत्ययं नोत्पादयतीत्यर्थः परार्थाभिधाने हि वृत्तिः स्पति च प्रत्यये प्रकृतिः प्रत्ययार्थे वर्त्तते तत्र जात्यादिवृत्तिः संज्ञाकारिग्रहणेन निवार्यते॥ ॥ ६०

=न वर्त्तते इत्यनेन प्रत्ययानुत्पत्तिः कथं लभ्येत आह परार्थेति-१=

=निरधारस्येति नवादीनां संख्येयपरत्वेपि संख्येयविशेषापेक्षया सामर्थ्यं २= सर्वेति च्छत्तुपलक्षणं प्रसिद्धानुवृत्तये ।।२=

येनैवेति अपत्यविशेषप्रतिपत्तये प्रकृत्यर्थो विशेषणमुपादीयते स च विशेषो जातिसंबंधावगमेनैवावगम्यत इत्यपत्यापत्यवत्संबंधविवक्षायामेवात्राभाव इत्य
र्थः संख्येयमिति ब्राह्मणादिकमवश्यापेक्षणीयं निर्धारणगुणस्याभावादित्यर्थः निर्देश्यमिति पूर्वप्रकृतमित्यर्थः वृत्तिरपीति यदा जात्यपत्यं जनानि नाभि

संख्यानवर्त्तते नवानामपत्यं दशानामपत्यमिति सर्वनामनवर्त्तते सर्वेषामपत्यं विश्वेषामपत्यमिति यत्तावदुच्यते जातिर्निवर्त्तते। काक
स्यापत्यं कुररस्यापत्यमिति येनैव हेतुनाएकः काकः तेनैव हेतुना द्वितीयस्तृतीयश्च काको भविष्यति यदप्युच्यते संख्यानवर्त्तते। नवाना
मपत्यं दशानामपत्यमिति। संख्येयमपेक्ष्य संख्याप्रवर्त्तते तत्सापेक्षं सापेक्षं चासमर्थं भवतीति असामर्थ्यान्न भविष्यति यत्तावदुच्य
ते सर्वनामनवर्त्तते सर्वेषामपत्यं विश्वेषामपत्यमिति। निर्देश्यमपेक्ष्य निर्देशः प्रवर्त्तते तत्सापेक्षं सापेक्षमसमर्थं भवतीति अ
समर्थत्वान्न भविष्यति यत्तावदुच्यते येनैव हेतुनाएकः काकः तेनैव हेतुना द्वितीयस्तृतीयश्च काको भविष्यतीति नैतद्विव
दामहे काकेन काक इति किं तर्हि येनैव हेतुना एतद्वाक्यं भवति काकस्यापत्यं कुररस्यापत्यमिति तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति
यदप्युच्यते संख्येयमपेक्ष्य संख्याप्रवर्त्तते। तत्सापेक्षं सापेक्षं चासमर्थं भवतीति भवति वै कस्यचिदर्थात्प्रकरणाद्वापेक्ष्यं निर्ज्ञातं

=सर्वेषामित्युक्ते केषामिति नि= =यतो काकोस्यानिर्देश्यविशे= =षमपेक्ष्य सर्वनाम्नां निर्देशः= =प्रवर्त्तत इत्यर्थः।१४=

॥ यदानिर्ज्ञातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति॥ ॥ ॥

यत्रानि तदापि तत्संबंधएव विशेषावगमायोपादीयते तत्र वाक्यवद्वृत्तिप्रसंग इष्टः भवतीति तत्र च संख्याशब्द एव विशिष्टसंख्येयवाचीति सापेक्षत्वा
भावाद्वृत्तेनतएवेत्यर्थः॥ ॥श्री ॥७॥ श्री ॥

भा० कै० ४ आह्वेयेनेति अहेरपत्यमिति आग्निन इति ठक् पाञ्चिरिति वा बाह्वादित्वादिञ् नाडायनिरिति उदीचां वृद्धादिति फिञ् एका प्रकृतिरिति एकशब्दः संख्यावाची
६१ ति केचिदाहुः प्रथमातिक्रमे चकारणाभावात्परमप्रकृतिरेवैकशब्देन ग्रहणते शब्दापेक्षया चैक इति पुल्लिङ्गेन निर्देशः ॥ अन्ये तु साधारण एक इत्याहुः

यदप्युच्यते सर्वेषामपत्यं विवक्षेषामपत्यमिति निर्दिश्यमपेक्ष्य निर्देशः प्रवर्तते। तत्सापेक्षं सापेक्षमसमर्थं भवतीति भवन्निवैकस्य चिदर्थो
त्र करणाद्वापेक्ष्यं निर्ज्ञातं यदा निर्ज्ञातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति एवं तर्ह्यनभिधानाज्जात्यादिष्वप्युत्पत्तिर्न भविष्यति तच्चावश्यमनभिधानमाश्र
यितव्यं क्रियमाणेपि हि संज्ञाकारिग्रहणे यत्र जात्यादिष्वप्युत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं भवति भवति तत्रोत्पत्तिः तद्यथा। कुतश्चर
तिमायूरिः केन कापिञ्जलिः कुशाः आह्वेयेन नदस्थस्य पाञ्चिः प्लुतसमो मतः नैडायनिः यारायनिः कैमायनिरिति तदेतदनन्यार्थं संज्ञाका
वा४ रिग्रहणं कर्तव्यं प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः उभयं न कर्तव्यं गोत्रग्रहणं न करिष्यते एकोऽपत्ये प्रत्ययो भवतीत्येव यदि चेदानीं प्रत्ययान्ताद
पि प्रत्ययः स्यात् नैकोऽपत्ये प्रत्ययः कृतः स्यात् यदि गोत्रग्रहणं न क्रियते कथं गार्ग्यायणः वात्स्यायन इति वक्तव्यमेवैतत् गोत्राद्यून्यस्त्रिया
मिति अथापि गोत्रग्रहणं क्रियते एवमपि न दोषः न एकग्रहणेन प्रत्ययोऽभिसंबध्यते एको गोत्रे प्रत्ययो भवतीति किं तर्हि प्रकृतिरभिसं
बध्यते एका प्रकृतिर्गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयतीति यदि चेदानीं प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्यात् नैका प्रकृतिर्गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयेत् अथवा अच्छा
११ नेच्छयं यत्नः क्रियते॥ ॥ ॥ ॥

परमप्रकृतिश्च सर्वेषामपत्यप्रत्ययसाधारणीति तेन न एकोत्पत्तिर्भवति सर्वैः परैर्न युज्यते इत्ययं चपक्षः प्रमाणोपपन्नत्वात्स्थितः ॥ ॥ ॥ एप०
६१

नहीदमिति लोके योर्थे एकशब्दस्य दृश्यते स एवेहाश्रीयते लोके च प्रथमशब्दसमानार्थ एकशब्दो दृश्यते इतीहापि प्रथमवाच्येवाश्रीयते शास्त्रेपि प्र-
थमार्थ एकशब्दो दृश्यते । एकेऽस्य प्राणा इत्यत्र प्रथमेऽस्य प्राणा इति गम्यते उपाचरन्तीति मवहरन्तीत्यर्थः अस्यां पंक्तौ वर्तमानयेत्सा द्वैल नियतत्वेक-
स्यावगमात्संख्यावाच्येकशब्देन प्रथमवाची ॥ ॥ इतिउपाध्यायजय्यटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्नि-

नहीदं लोकाद्भिद्यते । लोके हि संख्यां प्रवर्त्तमानामुपचरन्ति एक इति वा प्रथम इति वा यावद्ब्रूयात्प्रथमो गोत्रे प्रसज्यमुसारयति तावदेको
गोत्र इति ॥ ॥ इति श्रीमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमपादे तृतीयमाह्निकं ॥ ॥ अत इञ् इञो वृद्धावृद्धाभ्यां फिञ्फिञौ विप्रतिषे-
धेन इञो वृद्धावृद्धाभ्यां फिञ् फिञौ भवतः विप्रतिषेधेन इञोवकाशः दाक्षिः प्लाक्षिः फिञोवकाशः तादायनिः इहोभयं प्राप्नोति यस्कि॰याहा॰
तापसायनिः सामितिकायनिः फिनोवकाशः त्वचायनिः स्रुवायनिः इञः स एव इहोभयं प्राप्नोति ग्लुचुकायनिः फिञ्फिञौ भ-
वतो विप्रतिषेधेन इह कस्मान्न भवति दाक्षिः प्लाक्षिः बहुलवचनात् तद्राजश्च तद्राजश्च इञो भवति विप्रतिषेधेन । तद्राजस्या-
ऽवकाशः ऐक्ष्वाकः इञः स एव इहोभयं प्राप्नोति पांचालः वैदेहः वैदर्भः ॥ ॥

कं ॥ ॥ अत दाक्षिरिति वा नामधेयस्येति यदा वृद्धसंज्ञा नास्ति तदा यमिञोवकाशः इञः स एवेति प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलमिति प्राचां मते न फिनो विधाना-
दुदीचां मते न तदभावादिञोऽवकाश इति भावः इह कस्मादिति प्राचां मते नाबहुला फिन्प्राप्नोतीति भावः ऐक्ष्वाक इति इक्ष्वाकोरपत्यमिति जनपदशब्दात्
क्षत्रियादञित्यञ् दाण्डिनायनादिसूत्रेणोकारलोपो निपात्यते पांचाल इति पांचालविदेहविदर्भेभ्योञ् ॥ ॥ ॥ ॥

=ननु दक्षस्याबहुलत्वात्फिन्प्राप्तेः कथमिञः सावकाशत्वमतआह प्राचामिति इ॰=

मा०कौ०४ बाह्वा बाह्वादिप्रभृतिष्विति प्रभृतिग्रहणेन वक्ष्यमाणानां कुंजादिनडादीनां ग्रहणं लौकिक इति लोके विदित इत्यर्थः गोत्रभाव इति संज्ञाकारित्वेऽप्यादिपुरुष
६२ त्व इत्यर्थः एतच्च स्मृतिशास्त्रस्यार्थेनोऽनादित्वादनाद्यर्थाभिधायिबाह्वादिग्रहणस्यान्याप्यत्वाल्लभ्यते यत्तु कार्यविशिष्टशब्दस्वरूपोपादानेनेन विधीयते किं
तु प्रकारान्तरेण यथा तद्दिष्णिति तद्विदानीं तन्नार्थाभिधायिनोऽपि भवतिरेव ह्नि इति संबंधिशब्दैरिति अयमपि न्यायानुवादः आदिमत्वात्संज्ञा स्वसुरस्य संबं
धोपाधिकस्य त्वनादित्वाच्च ग्रहणस्यैवं व्याप्यत्वात् मातृष्वसेति मातृशब्दोऽत्र क्रियावाचीनजननीवाचीति मातृपितृभ्यां स्वसेति षत्वं न भवति यद्यपि कि

तद्राजो भवतीति विप्रतिषेधेन बाह्वादिभ्यश्च बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेधः बाह्वादिप्रभृतिषु येषां
दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः बाहोरपत्यं बाहविः यो हि बाहुर्नाम वाहवस्तस्य भवति नडस्यापत्यं नाडायनः यो हि न
डो नाम नादिस्तस्य भवति संबंधिशब्दप्रत्ययानां च ततस्तदृशात्प्रतिषेधः संबंधिशब्दप्रत्ययानां च ततस्तदृशात्प्रतिषेधो वक्तव्यः श्वश्रुरस्या
पत्यं श्वाशुर्यः यो हि श्वशुरो नाम श्वाशुरिस्तस्य भवति प्रत्ययग्रहणेनार्थः संबंधिशब्दानां तत्सदृशात्प्रतिषेध इत्येवं इदमपि सि
द्धं भवति। मातृपितृभ्यां स्वसा मातृष्वसा पितृष्वसा अन्या तु मातृस्वसेति सुधातुरकङ् सुधातृव्यासयोरिति वक्तव्यं सौधातकिः वैयासकिः
शुकः। अत्र सत्यमिदमुच्यते सुधातृव्यासवरुडनिषादचंडालबिंबानामिति वक्तव्यं सौधातकिः वैयासकिः शुकः वारुडकिः नैषादकिः
चांडालकिः बैंबकिः तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यं प्रकृत्संततण्लोपेवैतानि॥ ॥

पाशब्दार्थोऽपि निःस्यः तथापि प्रसिद्धतरं संबंधिलक्षणोऽर्थ इति तस्यैव ग्रहणं युक्तं उक्तं च हरिणा अभियुक्तपदार्थाये स्वतंत्रालोकवि श्रुताः शास्त्रार्थस्तेषु पाम०
कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिष्विति सुधा प्रकृत्संततण्लोपेति स्वार्थिककन्प्रत्ययांततादिति भावः अव्यविकन्यायेन च न्यहि तेनोक्वमेव भवति व्यासक शब्दाच्च ६२
कन्नंतादपि वाचिनोऽपि बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ् भवति ननु कपोतिति भावः॥ ॥ ॥ ॥

=स्वार्थिकेति-अत एव व्यासकशब्दात् संतानेऽपि वैयासकांसंहितायामिति प्रयुज्यते वैयासिकामिति तत्रापिमेव-२=

गोत्रे। अथापि फञ् इति सर्वे यथासामान्यग्रहणं प्राप्नोतीत्येवं परमेतत् फञिति क्रियमाणे कौंजायना इति ञित्स्वरप्रसंगः स्वरभेद इति च्फञ् क्रियते स्वर

गोत्रे कुंजादिभ्यश्च्फञ्। किमर्थश्चकारः। स्वरार्थः। चितोन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। अथ ञकारः किमर्थः। ञकारो वृद्ध्यर्थः। ञ्णितीति वृद्धिर्यथा स्यात्।
एकेन ककारेणोभयं सिद्धं। स्वरूपमत्र विशेषणार्थोन्योनुबंधः कर्तव्यः। कविशेषणार्थेनार्थः। व्रातच्फञोरस्त्रियामिति फञि क्रियमाणेना-
ऽयनः। अत्रापि प्रसज्येत। अथापि फञ् इत्युच्यते एवमप्यायनः अत्रापि प्रसज्येत। तस्माच्चकार एव कर्तव्यः। अन्तोदात्तत्वमपि यथा स्यात्। चका- चक्
रे चेदानीं विशेषणार्थे क्रियमाणे स्वरूपग्रहणार्थोन्योऽनुबंधः कर्तव्यः। स च ञकार एव कर्तव्यः स्वरभेदो मा भूदिति। अथ क्रियमाणेपि वै चकारे
अन्तोदात्तत्वं न प्राप्नोति। किं कारणं। परत्वात् ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति। चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति। ञित्करणसामर्थ्यादा-
द्युदात्तत्वं प्राप्नोति। अस्त्यन्यञ्ञित्करणे प्रयोजनं। किं। वृद्ध्यर्थो ञकारः। चित्करणेपि तर्हि अन्यत्प्रयोजनमस्ति। किं। विशेषणार्थश्चकारः। श-
क्योऽत्र विशेषणार्थोन्योनुबंधः आसंक्तुं। तत्र चकारानुरोधादन्तोदात्तत्वं भवति। वृद्ध्यर्थोप्यन्यः शक्योऽनुबंध आसंक्तुं। तत्र ञकारानुरोधादाद्यु- रुक्
दात्तत्वं प्राप्नोति। एवं तर्हि स्वरे योगविभागः करिष्यते। इदमस्ति चितः। चित अन्त उदात्तो भवति। ततस्तद्धितस्य। तद्धितस्य चितः अन्त उदात्तो
भवतीति। किमर्थमिदं। परत्वाञ्नित्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति। तद्बाधनार्थं। ततः कितः। कितः तद्धितस्यान्त उदात्तो भवतीति। किं पुनरत्रस्व-
ऽरार्थेन चकारेणानुबंधेन यावता च्फञन्तात् ञ्यो विधीयते॥ ॥ ॥

भेदस्तु स्यादिति भावः। एवं तर्हीति चकारस्य विशेषणे चरितार्थत्वात् इत्यादिवञ्ञकारस्य परत्वाञ्ञित्स्वरप्राप्ताविसर्थः॥ ॥ ॥७॥ ॥

भा०कै०४
६३

तत्रात्रितीति सतिशिष्टस्वरस्य बलीयस्त्वादिति भावः इहेति पूर्वे वैयाकरणाः केनयशब्द इति यथा वृत्तस्य बहुत्वे प्रयोगाभावात् यदा तु स्मः क्रियते तदा गोत्रे लुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे यञ्शब्दः श्रूयते कौञ्जायन्यस्यापत्यानि बहूनीत्यत इञो ऽपत्ये स्त्रियां षेति लुकि तद्राजां तस्य बहुषु वर्जने नात्र्य सत्य लुग्भवति

=तद्राजत्वात् १८=

तत्रात्रितीत्यादि यदा शाघुद्रात्त्वेन भवितव्यं नैतदस्ति बहुषु लोपे कृते ञन्तो द्यन्तत्वं यथा स्यात् कौञ्जायना इति इह केचित् छ्यकयोः फ्यञ्जं विदधति बहुषु च फकं केचित् च्फञं तान्त्रं। किमत्र न्याय्यं ज्यवचनमेव न्याय्यं छ्यकयोर्हि फ्यञ्जि सति बहुषु च फकि कौञ्जायना नामपत्यं समाणवकः कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्यौ केनयशब्दः श्रूयेत छ्यकयोरिष्यमानो न प्राप्नोति इह कौञ्जायन्यस्यापत्यं बहवो माणवकाः कौञ्जायनाः केनयशब्दो न श्रूयेत छ्यकयोरिष्यमानः प्राप्नोति तदेतत्कथं कृत्वा ज्यवचने न्याय्यो भवति यदि तन्नास्ति आपत्यं वा गोत्रं परमप्रकृते स्त्र्यापत्यः ज्ञापत्यज्ञो वृद्धं शयात्वार्थे द्वितीये युवसंज्ञः स चास्त्रियां एको गोत्रग्रहणानर्थक्यं च बहुवचनलोपे पिष्टचेति द्वमिति सति हि तस्मिन् छ्यकयोरपि फ्यञ्जि सति बहुषु च फकि सति न दोषो भवति। तत्र कौञ्जायना नाम पत्यं समाणवकः इति विग्रहे स्वकुञ्जशब्दाच्छ्यकयोः सत्यन्निर्भविष्यति कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्यौ कौञ्जायना नानाम पत्यं समाणवकाः इति विग्रहे स्वकुञ्जशब्दाद्बहुषु सत्यन्निर्भविष्यति कौञ्जायना इति ञ्यन् ञ्यन् ष्यान्ते तदर्थे इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति कौशिको विश्वामित्र इति किं कारणं विश्वामित्रस्तपस्तेनानृषिः स्यामिति तत्र भवानृषिः संपन्नः स पुनस्तपस्तेपे नानृषेः पुत्रः स्यामिति तत्र भवान्गाधिरपि

ऋाप्यन्यं वेति गोत्रे लुगचीति अत्रैव व्याख्यातं कुञ्जशब्दादेव यूनि फ्यञ्जि किंच कृते स्वार्थिकस्य चेत्रोलुकि कृते सर्वेष्टसिद्धिः ञ्यन् ष्या ञ्यन् ष्यान्ते तदर्थे इत्यस्यायेदृष्यं संभवति ऋषीणामान्ते तदर्थे ञ्य मवधाने न भवति यद्यानन्तर्येतेन ऋषिम्पोऽनन्तरापत्ये प्रत्ययो न भवतीति उभयत्राप्यसमर्थसमासः भवति नानन्तः
तदर्थेवा नं "संबंधात् तत्राद्यपक्षाश्रयेणापूर्वः पक्षो द्वितीयपक्षाश्रयेणोत्तरं ॥ ॥

रामः
६३

=विशेषविषयस्येति ऋषिभ्योऽनंतरे न भवतीति प्रतिषेधेनानृषिभ्योऽनंतरे भवतीति विशेषोऽनुमीयते स्ववतक्कौंडिन्यन्यायादत्रेऽणोबाधक इति भावः ॥ २८

संज्ञागोत्राधिकारादिति संज्ञया यञ्ञोऽत्र पौत्रप्रभृति तदेवाधिकृतं तेन तत्प्रत्ययमात्रमित्यर्थः तेषामनंतर इति अन्यथा प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् तत्र ऋषिभ्यो गोत्र एव
प्रत्ययः । अनृषिभ्यस्त्वनंतरापत्य एवेत्येष विषयविभागः नन्वस्माज्ज्ञापकादृषिभ्योऽपत्यमात्रे प्रत्ययः प्राप्नोति नैष दोषः विशेषविषयस्यानुमानस्याश्र
यणात् वक्तं लुक्स्त्रियामिति वक्ष्यामीति तत्र च वक्तंडशाह्ानुवृत्त्यर्थं एतदित्यर्थः यदीति गणादेव वक्तंडशाह्ानंतरं लुक्स्त्रियामिति पठितव्यमिति भावः अंगि

स पुनस्तपस्तेपेनानृषेः पौत्रः स्यामिति तत्रभवान्कुशिकोऽषिः संपन्नः तदेतदृष्यानंतर्यं भवति तत्रानृष्यानंतर्य इति प्रतिषेधः संप्राप्नो
ति नैष दोषः नैवं विज्ञायते ऋष्यानंतर्येण भवतीति कथं तर्हि ऋषावनंतरेणेति यद्येवं अनृष्यानंतर्यवचनमनर्थकं संज्ञागोत्राधिकारा
त् अनृष्यानंतर्यवचनमनर्थकं किं कारणं संज्ञागोत्राधिकारात् संज्ञागोत्र इति वर्तते कः प्रसंगो यदनंतरे स्यात् नैव प्राप्नोति नार्थः प्रति
षेधेन एवं तर्हि सिद्धे सति यदनृष्यानंतर्य इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः विदादिषु येऽनृषयः पठ्यंते । तेषामनंतरेऽपि वृत्ति
र्भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं । नानांद्रः पौत्रः दौहित्र इत्येतत्सिद्धं भवति वक्तं किमर्थमिदमुच्यते न गर्गादिभ्यो यञ्मित्येव सिद्धं लुक्
स्त्रियामिति वक्ष्यामीति यदि पुनस्तत्रैवोच्येत नैवं शक्यं अंगिरसग्रहणं हि विच्छिद्येत ॥ ॥ ॥ ॥

रसग्रहणमिति तथा च सर्वत्र लुक्स्मात् योगविभागस्तर्हि किमर्थो न वक्तंडशाह्ल्लुक्स्त्रियामित्येकयोग एवोच्येत अंगिरसे शिवाद्यणबाधनार्थो योगविभागः
वक्तंडो नाम ऋषिः तत ऋषित्वादेवाणि सिद्धे शिवादिषु तस्य पाठो गोत्रे गर्गादियञा समावेशार्थः अनेन तु योगेनांगिरसेऽण्प्रसंगे यञ्विधानादणबाध्यते
(अन्यत्र तु गोत्रे यञणौ द्वावपि भवतः ऋषित्वादेव च वाक्तंडीयस्त्र च वाक्तंड्य भवति ॥ ॥ श्री०

=ननु शिवादिभ्यो गोत्र एवेष्यते अन्यत्रेति नियमेन बाधितत्वात्कथमत्र ग्रहणं विनापि विधिः स्यात् गोत्र इति.१=

भा०कै०४ ६५ शिवादिभ्यो गोत्र इति निवृत्तं तच्च प्रकृतिसैवानुवर्तते ऽणत इति ननु मातृशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वात्कथं ऽण् विहितः एवं तर्हि परीहारान्तरमभिधानान्नविचारितमेतद्

शिवादिभ्यः किमर्थं शिवादिभ्योऽण् विधीयते न यथाविहितमित्येव सिध्येत शिवादिभ्यो यथाविहितमितीयत्युच्यमाने इञ्प्रसज्येत इञन्तो यथावि
हितः पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् येनास्य बाधकास्तद्बाधनार्थं सर्वेनास्ति यस्तं बाधेत तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति स भवि =प्राचामवृद्धादिति तु बहुलवचनात् =दीर्घादेविषये न प्रवर्तते इत्याशयः॥२
ष्यति कस्मादसावणेव उत्तरार्थं तर्हि वृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्य इत्यत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने ढक् प्रसज्येत ढगन्तो यथा
विहितः पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् येनास्य बाधकस्तद्बाधनार्थं सर्वेनास्ति यस्तं बाधेत तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितो न च प्राप्नो
ति स भविष्यति कः पुनरसावणेव उत्तरार्थमेव हि तर्हि ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्चेत्यत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने इञ् प्रसज्येत इ
ञन्तो यथाविहितः पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् येनास्य बाधकास्तद्बाधनार्थं सर्वेनास्ति यस्तं बाधेत तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो वि
हितो न च प्राप्नोति स भविष्यति कस्मादसावणेव उत्तरार्थमेव तर्हि मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः कन्यायाः कनीन चेति अत्र यथाविहित
मितीयत्युच्यमाने ढक् प्रसज्येत ढगन्तो यथाविहितः पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् मातुरुकारं वक्ष्यामि कन्यायाः कनीनभावमि
ति यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् तत्रैव ब्रूयात् स्त्रीभ्यो ढक् मातुरुत्कारः कन्यायाश्च कनीन इति इदं तर्हि प्रयोजनं अयमपि शिष्टेणशब्दः शि
वादिषूपपद्येत अत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने इञ् प्रसज्येत तं परत्वात्स्त्रैणं तासयो बाधेत॥ ॥ ॥

व्याकरणात्तं परत्वादिति परत्वग्रहणेन बाधकत्वं लक्ष्यते तेनापवादत्वादित्यर्थः॥ श्री श्री ॥ॐ॥ श्री राम० ६५

ऋष्यं ऋषिभ्यश्चाणा इति ऋवस्त्राभ्यो नदीमानुषीभ्य इति मानुषीलक्षणोण्सूत्राण शब्देनोक्तः स्त्रत्र च यथासंख्यसंबंधः दौलेय इति दुलेरनृषित्वाढ्कोयमवका
शः कालिकेर इति कालेयकालिकापौलिकेर इति पुलिकातन्नामिकाश्च ढ्राच जांबेय इति चतुष्पाल्लक्षणो ढञ् ढे लोपोकद्र्वा इति उकारलोपः जंबूशब्दस्य

तत्रारंभसामर्थ्यादिन्यासस्येतापुनरण्ग्रहणादणेव भवति ऋष्यं ऋषिभ्यश्चाणो ढक् ढ्कौ विप्रतिषेधेन ऋष्यणः शिवाद्यणश्च ढक् ढ्कौ भवतो वि
प्रतिषेधेन ऋष्यणोवकाशः वाशिष्ठः वैश्वामित्रः ढकोवकाशः दुलि दौलेयः बलि बालेयः इहोभयं प्राप्नोति अत्रि आत्रेयः शिवाद्यणोवका
शः मर्कंडिका मार्कंडिकः । ढ्कोऽवकाशः कालिकेरः इहोभयं प्राप्नोति पैलिकेरः मौद्गलिकेरः ढक् ढ्कौ भवतो विप्रतिषेधेन द्व्यचो ढको
ढ्क् ढञौ द्व्यचो ढक् भवतीत्येतस्माद् ढक् ढञौ भवतो विप्रतिषेधेन द्व्यचो ढक् भवतीत्यस्यावकाशः दात्रेयः गौप्तेयः ढ्कः स एव । इहोभयं
प्राप्नोति नदीनाटेरं दासीदासेरः ढञोऽवकाशः कामंडलेयः माद्रवाहेयः ढकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति जंबू जांबेयः ढक् ढञौ भवतो विप्रति
पं३ षेधेन नवर्ष्यणः पुनर्वचनमन्यनिरसनं वा एष युक्तो विप्रतिषेधः यो यमृष्यणो ढक् स्वविकारणं ऋष्यणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्य
र्थं सिद्धो ह्यणुत्सर्गेणैव । तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयोजनं ये मे तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थं सपयथैव तदपवादानिमान् बाधते एवं ढकमपि
बाधेत तस्माद् ऋषिभ्योऽणिविधाने आदिप्रतिषेधः तस्माद् ऋषिभ्योऽणिविधाने आदिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः नवक्तव्यः ॥ ॥ ॥ ॥

स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाड्ढक्प्राप्तिः शिष्टैः सा । न वेति प्राप्तिमात्रं बाध्यं मन्यते ॥ श्री श्री श्री ॥७॥ ॥७॥

मध्येऽपवादाः इति एवं सनि ज्ञातस्वरूपत्वाद्बाध्यत्वं न तूत्तरस्या निर्ज्ञातस्वरूपस्येति भावः अथात्राह कथं पुनर्नित्यानां शत्रूणां नामनित्यां धकारादिवृंशत्यन्यायेणान्वाख्या

मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधंते इति एवमयमपरथ्यण् इत्येतदपवादं बाधिष्यते ढकं न बाधिष्यते अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधः यो यं ठकः द्व्यचः ठञोऽस्य।
किं कारणं ढकः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थं सिद्धो ऽत्र ठक् स्त्रीभ्यो ढगित्येव। तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयोजनं। ये न्येतदपवादाः प्राप्नुवंति तद्बाधनार्थं म
१२ यथैव तदपवादं तन्नामिकाणं बाधते एवं द्व्यचं भावयिवाधेत तस्मात्तन्नामिकाणप्यच्चः तस्मात तन्नामिकाणित्यचश्चेति वक्तव्यं नवक्तव्यं मध्येऽप
वादाः पूर्वान्विधीन्बाधंत इति एवमयं ठक् तन्नामिकाणं तदपवादं बाधिष्यते द्व्यचष्ठञं न बाधिष्यते कथं धकवृष्णिकुर्वणाः सेनांतास्य? अस्य
धकवृष्णिकुर्वणाः सेनांतायेणो भवति विप्रतिषेधेन अस्यणः वकाशः वासिष्ठः वैश्वामित्रः एतस्यावकाशः पाणिखिरेयः वाणिखेरेयः जातसेनो ना
मऋषिः तस्मा उभयं प्राप्नोति एणोभवति विप्रतिषेधेन जातसेन्यः अधकाणोः वकाशः श्वाफल्कः चैत्रकः एतस्य सस्य उग्रसेनो नामांधकः त
स्मा उभयं प्राप्नोति एणो भवति विप्रतिषेधेन [redacted] औग्रसेन्यः वृष्ण्यणः वकाशः वासुदेवः बालदेवः एतस्य स एव वि
श्वक्सेनो नाम वृष्णिः तस्मा उभयं प्राप्नोति एणो भवति विप्रतिषेधेन वैश्वक्सेन्यः। कुर्वणोः काशः नाकुलः साहदेवः एतस्य स एव भीमसेनो नाम कुरुः त
स्मा उभयं प्राप्नोति एणो भवति विप्रतिषेधेन भैमसेन्यः। सेनांता एणो भवति विप्रतिषेधे न जातोग्रविश्वक् भीमेभ्य इति वक्तव्यं॥ ॥

नंथु जते अत्र समाधिः त्रिपुरुषानूकं नाम कुर्यादिति न्यायेनांधकादिवंशानापि निसाएत्व अपवाद निसोपापाक्षायेणापि निसस्यान्वाख्यानं दृश्यते यथा शक
१९ अथ योन कालस्य॥ श्री ॥

=तन्नामिकाणि एवं द्व्यचो दि
=स्त्रीभ्यो ढगित्येव ठक् किमिदं
=कायत्रिनिपयवक्तव्यं तक
=र्न्नमिति भावः ॥२॥

मातु अप्रसिद्धत्वं नियोगे नोक्तायं वचनं स्त्रीलिंग इति अर्थधर्मे स्त्रीत्वं शब्दे समारोप्य क्रियाशब्दनिर्देशः स्त्रीलिंगनिर्देशः कृतः। न्यायानुसारस्त्वयं निर्देशः संबंधिशब्दस्याप्रसिद्धत्वात्तत्स्वैव ग्रहणं स्याविद्धत्वात् एतच्चावाक्यादिभिस्त्रीत्वेनोक्तं कन्या यदीति अक्षतयोनिः कन्या सा कथमपत्येन संबध्येतेति भावः अभिसंबंधपूर्वक इति शास्त्रोक्तो विवाहाभिसंबंधस्तत्पूर्वके पुरुषसंयोगे कन्याशब्दो निवर्तते या तु शास्त्रोक्तेन विवाहसंस्कारेण विना पुरुषं युनक्ति सा कन्यात्वं न जहातीति कन्योक्ताया इति कन्यैवासावुक्ता तदेव व्याचष्टे कन्याभिमताया इति कन्यैवासावभिमतास्य तिकारणमित्यर्थः सुदर्शनाया इति प्रकृत

मातुः किमर्थं स्त्रीलिंगेन निर्देशः क्रियते न संख्यासंभद्रपूर्वे से से वाच्ये तत् स्त्रीलिंगोयं मातृशब्दस्तस्माद्यथा स्यात् इह मा भूत् संमिमीते संमाता संमातुरपत्यं सांमातुरः कन्या इदं विप्रतिषिद्धं को विप्रतिषेधः अपत्यमिति वर्तते यदि च कन्या नापत्यं अथापत्यं न कन्या। कन्या चापत्यं चेति विप्रतिषिद्धं। नैतद्विप्रतिषिद्धं कथं कन्याशब्दोयं पुंसाभिसंबंधपूर्वके संप्रयोगे निवर्तते। या चेदानीं प्रागभिसंबंधात्पुंसा सह संप्रयोगं गच्छति तस्यां कन्याशब्दो वर्तत एव कन्यायाः कन्योक्तायाः कन्याभिमताया सुदर्शनाया यदपत्यं स कानीनः 'स्त्रीभ्यो' इदं सर्वं चैव स्त्रीग्रहणे
''पुंविचार्यते स्त्रीग्रहणे स्त्रीप्रत्ययग्रहणं स्यात् स्त्रीशब्दग्रहणं वा ॥ ॰ ॥

दर्शनाया अगुप्तत्वादित्यर्थः अन्ये त्वाहुः मुनिर्देवतामाह तस्याद्यापुंयोगेप्यक्षतयोनिर्भवति। यथा कुंती मन्त्राकृतदिनकरोत्पादितकर्णा एवं पुत्रापि पुनः कन्यैव भूत् तदपत्यं कानीनशब्दाभिधेयं 'स्त्रीभ्यो' बहुवचननिर्देशात् स्वरूपग्रहणं निरस्तं पक्षत्रयसंभावनापूर्वकं प्रत्ययग्रहणमेव व्यवस्थापयते इदं सर्वं स्थिति न त्वेकं विकल्पे सिसृक्षन्नाश्रीयते इह तु स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्स्वरितेनाधिकार इत्यस्य स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीत्यस्याप्यर्थस्याश्रयणात् द्वावपि प्रत्ययग्रहणं स्त्रियां किं निर्दिष्टं तत्प्रकरणविहितास्तत्प्रत्यया अवधानान्न गृह्यते स्त्रीशब्दग्रहणमिति स्त्रीलिंगानां शब्दानां ग्रहणमित्यर्थः ॥ ॥ ॥

से २

भा०कै०४
६६

स्त्र्यर्थग्रहणमिति अर्थैकार्यो सम्भवेत्तु तदभिधायि शब्दग्रहणमेव संबध्यते इडविडादयं शब्दाद्वीहृत्त्रयो न तु स्त्रीप्रत्ययांता इति [redacted] तेभ्योऽणेव भवति दरद्वाया इति हृषो वी जाश्वः तेन चार्थेन त्रिशेषु द्विहिते नापत्यं ल क्षणो येौढ कोबाध्यते ते नापत्येवाड्वइतिभवति क्रौंचेइति अपत्य एवायं ठगपवादः चटपुल्लिं

स्त्र्यर्थग्रहणं वेति किंचातः यदि शब्दग्रहणं अर्थग्रहणं वा इडविड् ऐडविडः दृषद्वार्षद्यः उशिक् औशिजः दरत् दारदः अत्रापि प्राप्नोति अर्थप्र
त्ययग्रहणेऽले रवाश्रेयः वैमात्रेय इति न सिध्यति अस्तु प्रत्ययग्रहणं कथं ले खाश्रेयो वैमात्रेय इति शुभ्रादिषु पाठः करिष्यते वडवायाः वृषे
वाच्येठगवक्तव्यः वडवायावृषः वाडवेयः अण् क्रुंचा कोकिला तस्मात् क्रौंचः कौकिलः आरकं पुंसि तत्तो मत्रं तत्तो मत्रं पुंसि आरगवक्तव्यः
मूषिकायाः पुमान् मौषिकारः मृग्याः पुमान् मार्गारः गोधाया द्रग्विधौ स्मृतः गोधायाः पुमान् गौधेरः चटका ऐरक् चटकायाः पुल्लिंगनि
र्देशः चटकायाः पुल्लिंगेन निर्देशः कर्तव्यः इहापि यथा स्यात् चटकस्यापत्यं चाटकैरः यदि पुल्लिंगनिर्देशः क्रियते चटकायाः अपत्यं चा
टकैरः इति न सिध्यति प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येवं भविष्यति स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः चटकस्यापत्यं चटका
आरगुदीचां आरग्वचनमनर्थकं रकास्ति हुलात् आरक्वचनमनर्थकं किंकारणं रकासिद्धत्वात् गोधायाश्चाकाणं तारक् च प्रत्ययः एवं तर्हि
सिद्धे सति यदारकं शास्ति तत् ज्ञापयत्याचार्यः अन्येभ्योऽपि भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं जारारः पांडारः इत्येतत्सिद्धं भवति क्षुद्राभ्यो
वा क्षुद्राभ्य इत्युच्यते काः क्षुद्रा नाम अनियतपुंस्का अंगहीना वा ढकि लोपः केन विहितः पितृष्वसुः ढकि लोप इत्युच्यते एतदेव ज्ञापयति॥
गेनेति अस्यापुल्लिंगात्स्त्रप्रसज्येत क्षुद्राभ्यो अंगहीना वेति॥ वा शब्द आर्यं ॥ श्री ॥७॥ श्री ॥ ११५०
६६

= ननु चशब्दसहितपाठस्य तत्रे सूपलंभादेवं वक्ष्यामीत्ययुक्तमत आह॥ आख्यास्यामीति। भावः स्त्रे चशब्दरहितः पाठ इति भाष्यस्वरसः॥ १८ =

मातृष्वसुः तत्रेदमिति अनेन तस्य विधिं मन्यते एवं वक्ष्यामीति आख्यास्यामीत्यर्थः चकारेण पितृष्वसुरिस नुक्त इति कार्ये द्वयलाभः राजश्वसुराद्यत् राज शब्दः क्षत्रियशब्दपर्यायः जातिग्रहणमिति यदा प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातिर्गम्यते तदा प्रत्ययो नान्यदा तेन क्षत्रियजातौ प्रतिपिपादयिषितायां राजन्य शब्दप्रयोगो वैश्ये शूद्रे वा राजापत्ये राजनशब्दप्रयोगः॥ अन्तःपत्ने प्रत्ययार्थाभावादिति भ्रातृव्यशब्दः सर्वस्मिन्सपत्ने इष्यते॥ नहि सर्वैः सपत्नो भ्रातुर

पितृष्वसुर्ढगिति यदयं ढकि लोपं शास्ति मातृष्वसुः ढकि लोप इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति मातृष्वस्रीयः नैष दोषः एवं वक्ष्यामि पितृष्वसुश्छण् ढकि लोपः ततो मातृष्वसुश्च। पितृष्वसुर्यदुक्तं तत् मातृष्वसुर्भवतीति किं पुनस्तत् छण् ढकि लोपाविति राजश्वसुराद्यत् राज्ञोपत्ये जातिग्रह णं राज्ञः अपत्ये जातिग्रहणं कर्तव्यं राजन्यो नाम जातिः क्व मा भूत् राजन इति व्यन् सपत्ने अन्वचनमनर्थकं प्रत्ययार्थाभावात् अनवचनमन र्थकं किं कारणं प्रत्ययार्थाभावात् किमिदं प्रत्ययार्थाभावादिति अपत्यार्थाभावात् अपत्यमिति वर्तते अनपत्ये चापि सपत्ने भ्रातृव्यशब्दो वर्तते पाप्मना भ्रातृव्येण अस्त्वतावदपत्यं सपत्नस्य तत्र भ्रातृव्य इति कथं पाप्मना भ्रातृव्येणेति उपमानात्सिद्धं भ्रातृव्य इव भ्रातृव्य इति गोत्रस्त्रि यां कुत्सने णच किमर्थो णकारः वृद्ध्यर्थः ञ्णितीति वृद्धिर्यथा स्यात् गार्गी जाल्मः [redacted]
[redacted] गोत्रस्त्रियाः प्रत्ययस्य णित्करणानर्थक्यं वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य गोत्रस्त्रियाः प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थकं॥ ॥ ॥

प्रत्ययार्थस्याभाव इत्यर्थः अस्तु तावदिति विरोधाभावात्सपत्नेनापत्यार्थो न बाध्यते न च समुदायार्थः सपत्नः प्रकृतिप्रत्ययार्थयो रुपसमित्यपत्यलक्षणस्य प्रत्ययार्थस्याभाव इत्यर्थः
स्याग प्रसंगात् न च गसंतरसंभवे तस्यागो युक्त इति भावः गोत्र बहूनां गोत्रप्रत्ययानां वृद्धिमलदर्शनाद्विचारः गोत्रस्त्रिया इति॥ ॥ ॥

भा०कै०४ वातंड इति वतंडस्यापत्यं गोत्रं स्त्री वतंडाच्चेति यञ् तस्य लुक् स्त्रियामिति लुक् शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् वतंडी आङ्गिरसी अपत्यमिति णः अव्यवहितत्वादिति अचीति परसप्तमीम
६७ न्यते विषयसप्तम्यां तु न दोषः अयवायतो गोत्रप्रत्ययाद् व्यवहितो जादिः लुग्घेते तस्य लुगिति विज्ञानाद्विषयसप्तम्यामपि दोषाय व्यवधानं पुंवद्भावादिति पुं
वद्भावेन ङ्याप निवृत्तेः शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् तन्निवृत्तेर्णप्रत्ययस्य इति भावः स्रौचुकायन इति स्रुचुकस्यापत्यं स्त्री प्राचामिति ष्फिन् प्रत्ययः इतो मनुष्यजातेरिति ङीः

किंकारणं प्राप्ताः वृद्धत्वात् प्राप्ता तिपरिकल्पनं वृद्धमेवैतत् प्रातिपदिकं। लुगर्थे तर्हि णकारः कर्त्तव्यः यस्य लुगन्तं अवृद्धं तत्र वृद्धिर्यथा स्यात् वातंडो जाल्मः लुगर्थे
मिति चेन्न लुक्प्रतिषेधात् लुगर्थमिति चेन्न किं कारणं लुक्प्रतिषेधात्। प्रतिषिध्यते तत्र लुक् गोत्रेऽलुगचीति अव्यवहितत्वादप्रतिषेधः ईकारे
णाव्यवहितत्वात् प्रतिषेधो न प्राप्नोति। व्यवहितत्वादप्रतिषेध इति चेत्तन्न पुंवद्भावात् अव्यवहितत्वादप्रतिषेध इति चेत्तन्न किं कारणं पुंवद्भावात्
पुंवद्भावोऽत्र भवति भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवतीति फिनर्थे तु णकारः कर्त्तव्यः यत् फिन्नन्तमवृद्धं तत्र वृद्धिर्यथा स्यात् स्रौचुकायनो जाल्म
इति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च णकारः कर्त्तव्यः गार्गीभार्यः अस्य गार्गीभार्यः वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात् गोत्राद्यून्यस्त्रि
यामिति वचनात् प्रयोजनं गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति वचनात् प्रयोजनमेतद्भवति नास्ति गार्गी इति अवंश्यत्वाद् स्त्रियाः प्रयोजनं अवंश्य
त्वाद् स्त्रियाः प्रयोजनमेतद्भवति॥ ॥

षु पुंवद्भावे कृते णः नास्ति गार्गेति गार्ग्या अपत्यं स्त्री तत्रार्थे नास्ति प्रत्ययः अस्त्रियामिति युवसंज्ञानिषेधात् गोत्रसंज्ञा वक्ष्यमाणादेको गोत्र इति नियमाद्गोत्रप्र
त्ययान्तात् परगोत्रप्रत्ययानुत्पत्तेः अवंश्यत्वादिति गार्ग्या अपत्यं पाक्षी तस्या न युवसंज्ञा नापि गोत्रसंज्ञा न हि सा गार्गस्यापत्यं। पौत्रप्रभृतेरपत्यस्य गोत्र एम०
संज्ञा विधीयते तदभावादेको गोत्र इति नियमाभावात् स्यात् प्रसङ्ग इति गार्गेस्यर्थः॥ श्री ॥ ॥ ६७

=स्त्रियाः कुलपुरुषापतनहेतुत्वाभावात्.१=

=मनुपोत्रप्रभृतीनत्र पुंस्त्वस्य विवक्षितत्वात् गोत्रत्वमत आह। पौत्रे ति।१२=

न च स्त्रीवृंशेपेति। पितृपितामहादिवंशेन मातृमातामहादिरिति यथेः तस्मात्पुंवद्भावप्रतिषेधार्थे णकारः। न च जातेश्चेति प्रतिषेधः सिध्यति गोत्रत्वाभावे जातित्वाभा
वात् यस्य चेगोत्रे चचरणैः सहेत्यत्रापत्यमात्रं गोत्रं ग्रह्यते तेन तदा जातित्वमस्त्येव फिन्नर्थक्यं कर्त्तव्य एव णकारो गृह्ये मातृवंश इति गार्ग्या अपत्यं या स्त्री सा मा
तृवंशेन गार्गी कुलाभवस्येवेति गर्गापेक्षया तस्या गोत्रत्वादेको गोत्र इति नियमात् प्रत्ययान्तराभावात् नास्ति गार्गी। पौत्रप्रभृतिग्रहणं तु व्यवहितापत्यस्योपलक्ष

=द्वावपीत्यर्थः।१९=

न च स्त्रीवंशेणा अस्ति गार्गो स्त्री। अपरआह। द्वावेव वंशौ मातृवंशः पितृवंशश्च। यावता मातृवंशोस्ति नास्ति गार्गो। वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलं गो
त्रस्त्रियाः। वृद्धाट्ठक्। फेः छ च। फाण्टाहृति। इमे चत्वारो योगाः। एषां त्रयः कुत्सने। त्रयः सौवीरगोत्रे। आद्यो योगः कुत्सन एव। अन्ये सौवीरगोत्र एव।
फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ। किमर्थो णकारः। वृद्ध्यर्थः। निती ति वृद्धिर्यथा स्यात्। फाण्टाहृतः। फाण्टाहृतेः प्रत्ययस्य सातिशयकरणार्थं कस्य वृद्ध
त्वात् प्रातिपदिकस्य फाण्टाहृतेः प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थकं किं कारणं वृद्धत्वात् प्रातिपदिकस्य वृद्धमेवैतत् प्रातिपदिकं पुंवद्भावप्रतिषेधा
र्थं णकारः कर्तव्यः। फाण्टाहृता भार्या अस्य फाण्टाहृताभार्यः। वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात् उक्तं वाक्किमुक्तं गोत्राद्यूनस्त्रियाः
एमिति वचनात् प्रयोजनमिति अत्र वंशपत्वाद्गोत्रस्त्रियाः प्रयोजनमिति [redacted] ॥

णात्तस्मात् फिन्नर्थ एव णकारः। वृद्धाच्च सौवीरगोत्रस्त्रियाः इति विषयविभागकल्पनार्थो त्रोपक्षेपः। कुत्सनग्रहणं सौवीरग्रहणं च सूत्रद्वयस्यानुवर्तनाद्यथो
क्तविषयविभागलाभः। फाण्टा फाण्टाहृतेरिति यथासंख्यसंबन्धस्येष्टत्वान्न मिमत शब्दार्थेति लक्ष्यैव निपातनवलाच्छात्तु शास्त्रेनाव श्यं सर्वो न्याय्यीयत इति तद
नाश्रयणमपि न यथासंख्याभावं सूचयितुमलं शिष्टं भाष्यं पूर्ववद्व्याख्येयं [redacted] श्री ॥७॥ ॥ ॥

=नत्वस्याक्षरत्वान्मिमतस्य पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये तदकरणं यथासंख्याभावबोधनद्वारा मिमतास्यार्थमिति=

[redacted]

कुर्वा०

भा०कै०४ वामरथस्येति। ककारान्तस्य प्रत्ययान्तस्येति विज्ञेयं कण्वादीनां यञन्तानां यत्कार्यं तदतिदेशः केवलानां तेषां कार्यस्य कस्यचिद् विधानात् वामरथ्या इति छे प्राप्ते तिवि
६८ धिः आपत्यस्येति यलोपः यस्येति कण्वादिवदिति वचनात् कण्वादीनामाहृत्य यत्कार्यं विहितं कण्वादिभ्यो गोत्र इति तस्यैवातिदेशः प्राप्नोति ननु यञन्तमात्र निबं
धनस्येति भावः एवमपीतिसामान्यातिदेशात् यदयमिति लिंगाद्याहृत्यानाहृत्य च कण्वादीनां यञन्तानां यत्कार्यं विधीयते तदतिदिश्यते उदीचां उदीचामिति।

कुर्वादिभ्यो ण्यः॥

वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जं वामरथस्य कण्वादिवद्भावो वक्तव्यः किमविशेषेण नेत्याह स्वरवर्जं स्वरं वर्जयित्वा। किं प्रयोजनं वामर
थ्यस्य छात्राः वामरथाः कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण् यथा स्यात् यदि कण्वादिवदित्युच्यते प्रत्ययाश्रयमनतिदिष्टं भवति तत्र को दोषः वामर
थ्याः बहुषु लोपो न प्राप्नोति वामरथ्यानां संघः वामरथ्यः संघोऽङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् इत्यण् न प्राप्नोति यदि पुनः प्रत्ययवदित्युच्य
ते। एवमपि प्रकृत्याश्रितमनतिदिष्टं भवति तत्र को दोषः वामरथ्यस्य छात्रा वामरथाः कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण् न प्राप्नोति उच्य
ते तर्हि कण्वादिवदित्येव कथं वामरथ्याः वामरथ्यानां संघ इति च यदयं स्वरवर्जमित्याह तत् ज्ञापयत्याचार्यः प्रत्ययाश्रयमप्यतिदिष्टं भ
वतीति उदीचामिञ् उदीचामिञ्विधौ तक्षणोऽण्वचनं उदीचामिञ्विधौ तक्षण एव वक्तव्यः ताक्ष्ण्यः यदि पुनरयं तक्षन् शब्दः शिवादिषु
पठ्येत। शिवादिरिति चेत् अण्विधिः शिवादिरिति चेत् अण्वो विधेयः ताक्षण्यः॥ ॥

इञ्बाधनार्थत्वात् विधेयं वचनं ताक्षण इति षपूर्वहन्धृतराज्ञामणीत्यल्लोपः यस्येति विशेषविहितेन अणा बाधितत्वादिञ्न भविष्यतीति भावः अण्वि राम०
धिरिति यद्यण्कार्यमात्रं बाध्यते तदा द्वयोरपि अणोर्बाधः स्यात् अथ विशेषचिन्ता तदा पुरस्तादपवादा इति न्यायात् अणस्यैव बाधा प्राप्नोतीत्यर्थः॥ ६८

=ननु भावां मते यदि नार्थः शिवादिपाठो तत्राह दिशा इति कार्यमात्रस्य बाधनात्=

सिद्धं त्विति द्विकल्पितण्यपुक्ते पक्षे तस्य न्याय्यात् प्राग्दीव्यतोऽणित्यण् भवति ननु जातस्य सेनोग्रसेनविष्वक्सेनभीमसेनेभ्यो ण्येन मुक्ते पक्षे स्त्रियाम् अत इञादि
त्व क्षणः प्राप्नोति। यथा न्यासेनु तेभ्यो ण्ये औ भवतः। एवं तर्हि बाह्वादेराकृतिगणत्वादेतेभ्यो ण्येन मुक्ते इञ् भविष्यतीत्यदोषः। कौसल्य। किमिदमिति कौ

मिदं तूदीचांवा ण्यवचनात्। यदि इदमेतत् कथं उदीचांवा ण्यवचनात् उदीचां वा ण्यो भवतीति वक्तव्यं ण्येन मुक्ते यो यतः प्राप्नोति स ततो भविष्यति
कौसल्यकार्मार्याभ्यां च। किमिदं कौसल्यकार्मार्याभ्यां विकृतयोर्ग्रहणं क्रियते एवं विकृताभ्यां यथा स्यात् अकौसल्यमिदमुच्यते कौसल्यकार्मार्या
भ्यां चेति। किमन्यप्रकरणेऽगुकौसल लकर्मारछागवृषाणां तु युक्तिस्त्रकाणोऽगुकौसलकर्मारछागवृषाणां युट्चेति वक्तव्यं द्गु। छागस्यायनिः
कौसलकौसल्यायनिः कर्मारकार्मार्यायणिः छागं छाग्यायनिः वृष वार्ष्यायणिः यदि युट् क्रियते युटि कृते नादिवृद्धाद्देशो न प्राप्नोति
इदमिह संप्रधार्यं आदेशः क्रियतां युडिति किमत्र कर्तव्यं परत्वादादेशः नित्यो युट् कृते प्यादेशो प्राप्नोति अकृतेपि युट् प्राप्नोति नित्यः अन्यस्य
कृते आदेशो प्राप्नोति अन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति अन्तरंगस्तर्हि युट् कांतरंगता उत्सर्गे निमित्ते प्रियो येन युड् उच्यते उ
सर्गेप्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्य संगस्यादेशः आदेशोऽप्यंतरंगः कथं वक्ष्यसे तत्र आपन्नादिषु पदेशिवद्वचनं स्वाभ्यां सिद्ध्यर्थमिति अत्र
नवकाशस्तर्हि युट् एवं तर्हि सर्वोत्तरं क्रियते। छागस्यादि आदेशो गुणे न प्राप्नोति अस्तु तर्हि पादिरेवा ननु चोक्तं युटि कृते अनादिवृद्धादेशो
४:करिष्यते यदिसर्वोत्तः४१
१९ न प्राप्नोतीति॥ ० ॥

सत्यमापसंहृदे कौसलाजारक्षुद्रिः। तिस्पइ।। कर्मारस्यापसंकारिलक्षणोऽण् इत्येवं कौसल्यकार्मार्य्यशब्दौ तयोर्ग्रहणं नेष्यत इति प्रश्नः। उत्तरं तु प्रस
प्रसक्तियोगेनैवं भूतप्रकृत्यादेशविधानार्थं एवं निर्देशः अगस्यादेश इति अगनिमित्तप्रत्ययावयवस्येत्यर्थः॥ ॥ श्री॥

=किंतु परमप्रकृतेः कौसलशब्दात् कर्मारशब्दाद्वेष्यत इति भावः।१९=

भा० कै० ४ चेनेति तेन युगपदागमादेशौ भवतः वार्त्तिकं क्रियत इति गणसूत्रमेवैवं पठ्यत इत्यर्थः यद्यपि वार्त्तिकनारीनां कुडेति सूत्रपाठे लाघवं भवति नलोपश्चेति गण
६९

नैष दोषः सिद्धं तादिष्टस्य युडुच्चनात् सिद्धमेतत् कथं आदिष्टस्य युडुच्चनात् युड्डादिष्टस्येति वक्ष्यामि तन्नार्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं चेन संनियोगः करिष्यते युडुं किंच यच्चान्यत्प्राप्नोति किं चान्यत्प्राप्नोति आदेश इति वार्त्तिकनार्यादि पुनरयं कुट् प्रत्यादिः क्रियते कुटि प्रत्ययादेरादेशानुप पत्तिरनादित्वात् कुटि सति प्रत्ययादेरादेशो नोपपद्यते किं कारणं अनादित्वात् कुटि कृते अनादित्वादादेशो न प्राप्नोति एवं तर्हि परत्वान्तः करिष्यते परत्वान्ते नलोपवचनं यदि परत्वान्तः करिष्यते नलोपो वक्तव्यः चार्मिकायणिः वार्मिकायणिः नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपेन प्राप्नोति पदादौ पुनः सति नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः सिध्यति अस्तु तर्हि पदादिरेव ननु चोक्तं कुटि कृते अनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति सिद्धं तादिष्टस्य कुडुच्चनात् सिद्धमेतत् कथं कुड्डादिष्टस्येति वक्ष्यामि तन्नार्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं चेन सन्नियोगः करिष्यते कुडुं किंच यच्चान्यत्प्राप्नोति किं चान्यत्प्राप्नोति आदेशः सिध्यति सूत्रं तर्हि भिद्यते यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तं परत्वान्ते नलोपवचनमिति नैष दोषः क्रियते एतन्न्यास एव चर्मिन्वर्मिणोर्नलोपश्चेति कारिम्य इञोऽणो वासिक् छ्विप्रतिषेधेन कारिम्य इञ्भवती सेत स्मादगो वासिक् ञ्भव तिविप्रतिषेधेन कारिम्य इञ्भवतीसस्माव काशः आयस्कारिः लौहकारिः फिञोऽवकाशः तापसापनिःसा मितिकायनिः इहोभयं प्रा ''प्नोति नापितायनिः फिञ्भवति विप्रतिषेधेन॥ ॥ ॥

सूत्रैकदेशस्याकरणात्तथापि गणपाठस्य पश्चात्त्वात्तत्रपाठस्य नात्तुगणपाठदर्शनात्कुडेत्युक्तमिति भावः लिंगविशिष्टपरिभाषया चर्मिणी वर्मिणीभ्यामप्रत्ययविधा एम०
''नादृस्यादिति पुंवद्भावः सिध्यति कुटि तु भत्वाभावात्पुंवद्भावो न स्यात्॥ ॥ ॥ ६९

कहे तकु को उवश्यकर्त्तव्य तामाह ९१=

मनोऽपत्य इति। णत्वविधानार्थमिदं सूत्रणः सिद्धत्वात् नचनन्दंरमाणवां तेवा सिद्धिरिति निपातनात्णत्वस्य सिद्धत्वात् वचनमनारंभणीयं निपातनादर्थविशेषे
स्यानिश्चयात् अनधीनविद्यत्वान्मूढत्वं। विहिताकरणान्निषिद्धाचरणाच्च कुत्सितत्वं मानुषा इति अपत्याधिकारादपत्ये प्रत्ययो विधीयते जातिग्रहणं तु प्रकृ-
तिप्रत्ययविशेषणं ननु जातिः प्रत्ययार्थ इति यत्र भो भवति लुक्प्रसंगः। परादेरेतु ष अप्रभवति न त्वत्रेति लुगभावः ननु तदुक्तस्त ग्रहणेन ग्रहणं तद इति पणादव

मनोर्जातावञ्यतौ षुक्च अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः नकारस्य च मूर्द्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः। यदि षुक्परवोन्तः क्रियते मानुषाः बहुषु
लोपः प्राप्नोति मानुषाणां संघः संघांकलक्षणेष्वञ्यञिञामणिति अण्प्राप्नोति अस्तु तर्हि परादिः यदि परादिः मानुषी अञ्यन्तादिति ईकारो
न प्राप्नोति अस्तु तर्हि पूर्वान्त एव। कथं मानुषाः मानुषाणां संघ इति च उभयत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणं नचैतल्लौकिकं गोत्रं किं तर्हि जा-
तिः इह तर्हि मानुष्यकमिति। हलस्तद्धितस्येति यलोपः प्राप्नोति परादावप्येष दोषः यद्धितद्धलस्तद्धितस्येति हल्ग्रहणं न तदंगविशेषणं किं वि-
शेषणं तु इह हि दोषः स्यात्। वकारेण वार्केणी इति तस्मादुभाभ्यामेव तत्तद्वक्तव्यं ॥ मत्कसाकेण जन्य मनुष्ययुवान इति॥ ॥ ॥

ने॰
प्यत्र प्रसक्तप्रसंगः एवं तर्ह्येकारप्रश्लेषादकारमात्रस्याणोऽत्र ग्रहणमणादावन्कार्याभावः ईकार इति शार्ङ्गरवाद्यञो ङीनित्यनेनेति भावः नचैतदिति अपत्ये
कुत्सादितस्यापि मानुषशब्दस्य ब्राह्मणशब्दस्येव जातिवाचित्वादपत्यवाचित्वाभावादिस्यर्थः इह नहीति हलेनांतंगास्य तद्धितयकारस्य लोप इति मन्यते हल
स्तद्धितस्येति वृत्तमाने आपत्यस्य च तद्धितेनातीति लोपोऽत्र प्राप्नोति हलस्तद्धितस्येत्यत्रवर्तिनीति विवर्ततेने वार्केणीति हक प्राग्वाहादासुधजीविसंघविशेषव
चनात्तार्थे टेण्यण प्रत्ययः॥ ॥ ॥०॥

=हिस्वादिपदागं·२= अवयवानामितिममशक्तिसंकोचलक्षणः।३= यथा गुणद्रव्ययोर्गुणे विशेषणत्वं द्रव्ये विशेष्यत्वं एवं संज्ञासंज्ञिसंबंधो ऽकृत्रिमएवेत्यर्थः।४=

भा॰कै॰४ अपत्यं पौत्रप्रभृतेरिति नन्वपत्यमात्रस्य लोके गोत्रत्वादपत्यविशेषे गोत्रशब्दस्य नियमार्थमिभाषेयं स्याद् व्याख्यानतु संज्ञा नैष दोषः लिंगवतीयं परिभाषा भवतीति विध्येन न
७० रशेषभूता वा नचैवं तथा यथा च वृद्धाध्यायस्य वार्थ्यस्यापनयोग्या अपि संज्ञिविशेषमात्रस्य वच्छेदकरणात्संज्ञा उच्यते तेनेयमपि उक्तं च हरिणा व्यवहाराय नि
यमः संज्ञानां संज्ञिनि क्वचित् नित्य एव तु संबंधो डित्थादिषु गवादिवन्नेह द्याद्यादीनां च शास्त्रे स्मिं छक्तेरवच्छेदलक्षणः अकृत्रिमो हि संबंधो विशेषणविशेष्यवदिति
गर्गो यो इति वस्तुस्थितिः सा तस्यापि पौत्रत्वमवश्यंभावि तस्यां च गोत्रसंज्ञायां गोत्राद्यूनीति वचनाद्यूनि प्रत्ययप्रसंगो गार्ग्याद्देवच यूनीष्यते समर्थानामिति यद्य

अप पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायां यस्यापत्यं तस्य पौत्रप्रभृतिसंज्ञाकरणं पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायां यस्यापत्यं विवक्ष्यते तस्य पौत्रप्रभृति गोत्रसंज्ञा भ
वतीति वक्तव्यं गर्गोपि हि कंचित्प्रति पौत्रः कुशिकोपि तत्र मा भूदिति तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं समर्थानां प्रथमाद्वेति वर्तते समर्थानां प्रथम
स्य पदस्य यत्पौत्रप्रभृतीति विज्ञायते जीवद्वंश्यं च कुत्सितं जीवद्वंश्यं च कुत्सितं गोत्रसंज्ञं भवतीति वक्तव्यं गार्ग्यस्त्वमसि जाल्म। वात्स्यस्त्वमसि
जाल्म। का पुनरिह कुत्सा पितरि लोके व्यपदेशवता अस्वतंत्रेण भवितव्यं यद्दृशं नीपितमान् स्वतंत्रो भवति स उच्यते गार्ग्यस्त्वमसि जाल्मं न
त्वं पितरं नो व्यपदेष्टुमर्हसीति जीव जीवति तु वंश्ये युवेति पौत्रप्रभृत्यपेक्षं च जीवति तु वंश्ये युवेति पौत्रप्रभृत्यपेक्षं चेति वक्तव्यं तत्तर्हि वक्तव्यं पौ
=वस्तुस्थितिस्ता सत्यस्त्वेन गर्गशब्दस्यार्थ इत्यन्वयः। सत्रे अपत्यशब्देनापत्यत्वेन बोधविषयउच्यते।९= ९त्रप्रभृतीति वर्तते एवं तर्हि अन्वाचष्टे॥ ॥यं॰नवक्तं॰१॥

प्यपत्यस्य वृद्धस्य संबंधिशब्दत्वेन चोद्यमेतत्सरिद्रूपतेनन हि गर्गो शब्दस्यापत्यत्वं सदपि वस्तुस्थितिसाध्ये इति तथापि परिहारान्तरमुद्भाव्य कोसेनेत नोक्तं जीवद्वंश्यमिति सूत्र
न स्व कुत्सायामिति सूत्रमनार्षमितिवचनं न तं पितरत इति पितृव्यपदेशो हि गार्ग्यायण इति भाव्ये जीवति अभिजनप्रबंधो वंशः तत्र भवो वंश्यः पित्रादिस्तस्मिञ्जी
वति यस्य संज्ञेष्यते न सन्निदिष्ट इत्यपत्यमात्रस्य युवसंज्ञाप्राप्नोतीति मत्वाह पौत्रप्रभृत्यपेक्षं चेति इदं संज्ञाविधानमित्यशेषः पौत्रप्रभृतीत्यधिकारं वि गा॰म॰
९९शेषणमपत्यस्यापत्यस्य युवसंज्ञाविधौ यतेः पौत्रप्रभृतेरपत्यं तद्युवसंज्ञमित्यर्थः॥ ॥ ॥ ७०

अनंतरमिति अनंतरस्य च युवसंज्ञायां पण्स्त्रियार्षे इति लुक्प्रसंगः इतरः पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति सामानाधिकरण्येन संबंधं मन्यमानः देवदत्तस्येति आचार्यदे
शीयमाह न पौत्रप्रभृतीति चोदकमाह एवमपीति भ्रातरीति भ्रातरीत्यनेन वंश्यस्य निवृत्तिः तेन तद्विशेषणस्यापि पौत्रप्रभृतिग्रहणस्य निवृत्तौ ज्यायसि
भ्रातरि जीवति अनंतरापत्यस्यापि कनीयसो युवसंज्ञाप्रसंग इत्यर्थः कथं तर्हीति एतच्चेहार्थादपत्यग्रहणाल्लभ्यते अन्यथा पौत्रप्रभृतेरपत्यस्यापि

६
पौत्रप्रभृतीति वर्ततइति किमेतस्यान्वाख्याने प्रयोजनं तच्चैवमर्थं देवदत्तस्यापत्यं दैवदत्तिः इति अनंतरं यदपत्यं तत्र युवसंज्ञा मा भूदिति देवदत्तस्य त
र्हि पौत्रे युवसंज्ञा प्राप्नोति। एतदपि पौत्रप्रभृति भवति न पौत्रप्रभृतीत्यनेनापत्यमभिसंबध्यते पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति किं तर्हि वंश्योभिसंबध्यते
पौत्रप्रभृति वंश्ये जीवति यदपत्यमिति एवमपि देवदत्तस्य द्वौ पुत्रौ तयोः कनीयसि युवसंज्ञा प्राप्नोति भ्रातरि च ज्यायसीति एवं तर्ह्यपत्यमेवा
भिसंबध्यते न तु पौत्रप्रभृतिसमानाधिकरणमपत्यं नैवं विज्ञायते पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति कथं तर्हि पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति वृद्धस्य च पूजा
यां वृद्धस्य च पूजायां युवसंज्ञा वक्तव्या। तत्रभवंतो गार्ग्यायणाः तत्रभवंतो वात्स्यायनाः का पुनरिह पूजा युवत्वं लोके ईप्सितं पूजेत्युपचर्यते तेन तत्र
भवंतो युवत्वेनोपचर्यमाणाः पूजिता भवंति आपत्यो वा गोत्रं ॥ अथ वा आपत्यो गोत्रसंज्ञो भवतीति वक्तव्यं परमप्रकृतेरपत्यं परमप्रकृते
आपत्यो भवतीति वक्तव्यं। आपत्याज्जीवद्वंश्यापत्यार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः। आपत्याज्जीवद्वंश्यापत्यार्थे द्वितीयः प्रत्ययो वक्तव्यः युवसंज्ञा भवतीति
वक्तव्यं सत्यास्त्रियां सत्यास्त्रियां भवतीति वक्तव्यं एको गोत्रग्रहणमनर्थकं च एवं च कृत्वा एको गोत्रग्रहणमनर्थकं भवति बहुवचनलोपि
१८ युवत्वमिति कुंभे वतितत्र विदानामपत्यम्याणवक इति विगृह्य विदशब्दाद्घकयोर्हसन्निर्भविष्यति।
चार्थादनर्थकमेवापत्यग्रहणं स्यात् वृद्धस्येति सत्येषु तु वृद्धस्य च पूजायामिति कैश्चिद्दूर्तिकरणे नात्राक्षिप्तं गार्ग्यायणा इति युवसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्स्वार्थे युव
प्रत्ययः युवत्वमिति ननु युवशब्दो न प्रेक्षितप्रवृत्तिनिमित्त एव संज्ञेति कथमेतदुच्यते प्रायेणाल्पवयसो जीवद्वंश्यत्वं संभवतीति तदध्यारोपः पूजेत्यर्थे आपत्यो

=कृत्सार्वधातुकानां समावेशः सार्वधातुकार्धधातुकयोश्च समावेशः ॥३=

भा०कै०४ ७१

वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति । अन्यथा पूर्वेणानिसायां युवसंज्ञायां प्राप्तायामियं विभाषा स्यात् । उभयत इति ज्यायसी सत्तु वसावयः प्रकर्षेण लब्धे स्थविरतर इति वच नसामर्थ्यादुभयनिमित्तः प्रकर्ष आश्रीयते जीवत इति जीवती सा ख्यात पदं संज्ञिविशेषणार्थमिहोपात्तमित्यर्थः मृते हीति संज्ञिनि सपिण्डे चेति भावः । अथेति ए कसंज्ञाधिकारादन्यत्र तसमावेशस्य दर्शनादेशो नाम्नो प्रश्नः या स्कायनय इति यस्कस्यापत्यं गोत्रमिति शिवाद्यण् । तदन्ताद्यूनि अण् च इति फिञ् । एकदेश

वैदः वैदो वैदस्यापत्यं वहवोमाणवकाः इति विदशब्दाद्दृष्टत्वनिमित्तं भविष्यति विदा इति वान्य अन्यग्रहणं किमर्थं भ्रातरीति वर्तते सपिण्डमात्रे यथा स्यात् । अथ स्थविरतरग्रहणं किमर्थं उभयतो विशिष्टे यथा स्यात् स्थानतो वयस्तश्च अथ जीवतीति वर्तमाने पुनर्जीवतिग्रहणं किमर्थं जीवतो जीवति यथा स्यात् मृते हि माभूत् न्यतेहि गार्ग्यो मतः इत्येव भवितव्यं । अथ गोत्रयूनोः समावेशो भवति उताहो न । किं चेतः प्राप्नोति वा । इ । प्राप्नो ति न ह्ययमेकसंज्ञाधिकारः । किं चातः गोत्रयूनोः समावेशको दोषस्तत्र कृतं भवेत् गोत्रयूनोः समा [redacted] वेशे को दोषः । तत्रह

यू४ तं प्राप्नोति गोत्राश्रया विधयो न्यपि प्राप्नुवं तिया स्कायनयः यस्कादिभ्यो गोत्र इति लुक् प्राप्नोति । यस्कादिषु न दोषोस्ति न यूनीत्यनुवर्तनात् । यस्का दिषु न दोषः । न यूनीत्यनुवर्तनात् । न यूनीति तत्रानुवर्तते । कथं कृत्वा । न तौल्वलिभ्य इति ॥ दोषो ऽत्रि विद पंचाला न यूनीत्यनुवर्तनात् यदि न यूनीत्य नुवर्तते अत्रयः विदाः पंचाला माणवका इति न सिध्यति नैष दोषः संबंधमनुवर्तिष्यते न तौल्वलिभ्यस्तत्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियां लुग्भवति तौल्व लिभ्यो यूनि न यस्कादिभ्यो गोत्रे लुग्भवति तौल्वलिभ्य इति निवृत्तं । यत्र जो ऽस्त्री अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च लुग्भवति यूनि नेत्यपि निवृत्तं ॥

×यूनिन० ४×

विकृतस्यानन्तरादत्रेयस्येति लोपे च यास्केतिशब्दोयस्क एवेति लुक् प्राप्नोति न यूनीति तत्र वाक्यभेदेन संबंधोयस्कादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्भवति यूनि तु न भवतीति अत्रय इति अत्रेर्गोत्रे इतश्चानिञ इति ढक् विदा अंपंचाला जनपदशब्दादित्यञ् तेनो बहुषु युवसु तद्राजतस्य एव क्षत्रियाद्येति लुक् किं लेत्यागतो लुगि ष्यते स न यूनीत्यनुवर्तनान्न प्राप्नोति संबंधमिति तेन यस्कादिभ्यो गोत्र इत्यत्रैव न यूनीति संबध्यते नान्यत्रेत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥ राम० ७१

६१

इह तर्हीति यद्यपि हितेऽपि पराधान्यात्प्रकृतिः स्वत्वे नाल्पएव प्राधान्यात्परः प्रकृभवतीति गोत्रसंज्ञाया मप्रसंगः। विहितविशेषणा पक्षाश्रयेणपरिहारमाह कण्वादिभ्य इति क-
ण्वादिभ्यो गोत्रेयः प्रत्ययो विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकाच्छैषिकेर्थेण् प्रत्यय इति सूत्रार्थाश्रयेण दोषाभाव इति प्रतिपदमिति एको गोत्र इति नियमादप्राप्नोति यून्यपरः प्रत्ययो
विधीयत इत्यर्थः तदन्तात्त हीति यद्येको गोत्र इति नियमो बाध्यते तदौपगवेर्यूनोऽपत्यमित्यत्रापि यूनो गोत्रत्वे सति नियमेनोत्पद्येतिफ़ प्रसंग इत्यर्थः गोत्रादिति

इह तर्हि कार्ण्यायनस्य छात्राः कार्ण्यायनीयाः कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति कण्वादिषु न दोषोऽस्ति न यून्यस्ति ततः परं क-
ण्वादिषु दोषो नास्ति किं कारणं न यून्यस्ति ततः परं कण्वादिभ्यो यो विहितः तदन्तात्प्रातिपदिकादित्युच्यते यस्मात्र कण्वादि-
भ्यो विहितः न तदन्तं प्रातिपदिकं यदन्तं च प्रातिपदिकं नासौ कण्वादिभ्यः परः। इह तर्ह्यौपगवस्यापत्यमौपगविरिति एको गोत्र इत्येत-
स्मान्नियमात्प्रत्ययो न प्राप्नोति एको गोत्र इति परं प्रतिपदमत्र प्रत्यया विधीयन्ते गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति तदन्तान्न स्यादनेकः
प्रत्ययः प्राप्नोति गोत्राद्यूनि च तत्स्मरेत्॥ गोत्राद्यून्यस्त्रियामितिति स्मरेत् किं एक इत्येव गोत्रे न स्यात्तु गुण्कः स यून्यपि
प्राप्नोति उपस्तु पुनर्यूनि लुग्भविष्यति नैवं शक्यं एकस्मिन्नो दोषः स्यात्॥ श्री ॥७॥

गोत्राद्यूनीत्यत्रैकग्रहणमनुवर्तते। तेनैकस्मैवयुवप्रत्ययस्यानुज्ञानादनेकः प्रत्ययो न भविष्यतीत्यर्थः। यद्यप्याद्यस्य युवप्रत्ययस्य यूनि लुगिति लुकि कृते इ-
ष्टं सिध्यति तथापि परिहारान्तरसंभवादेतन्नाश्रितं यूनस्यपीति औत्रीणां यूनां छात्रा इत्यादावितिप्रयोजनार्थः पुनरिति पाठात्तलुकं वाधित्वा लुग्भविष्यतीत्यर्थः॥

=अत्रीणामिति॰ अत्रिशब्दादपत्यादिति ढक्रि तदन्ताद्युवबहुत्वे तद्राजितस्याण्यप्रत्यये इति लुकि एकवचनद्विवचनान्तस्य अहत्वो बहुषु लोपो यूनीत्यत्रिभृगुकुत्सेति ढको लुकि अत्रीणामिति भवति॰ अत्र प्रागदीव्यतो ऽचा=
=ादिप्रसपविवक्षायामलुग्भिः प्रसज्येत एवं च ढगंतस्य बहुत्वे वर्तमानाद्गोत्रापवादे बहुत्वेप्याणि आत्रेयाद्रितिस्यात् इगोलु ढितुक कोपिलुकि प्रत्ययलक्षणेनेञन्तत्वात्फणि आत्राइतिभवति॰१=

भा०कै०४ शालङ्केरिति शालङ्केरपत्यं गोत्रमिति वा ह्वादेराकृतिगणत्वादिञ् पैलादिषु शालङ्किशब्दपाठान्निपातनाद्वेत्रप्रत्ययश्च शालङ्कादेशश्च । ततः शालङ्केरपत्यं युवेति यञि

७२ ञोऽश्चेति फक्रस्य पैलादिभ्यश्चेति लुक् ततः शालङ्केर्यूनश्छात्रा इति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायां यूनो गोत्रसंज्ञायां सत्यां पैलादिषु लुको गोत्रे लुगचीत्यलुग्बाधकं

स्यात् तस्यापि यूनि लुगिति प्रबलालुक्‌बाधकस्तस्यापि फक्‌फिञोरन्यतरस्यामिति विकल्प इति पक्षे तु फकः श्रवणप्रसंगः यदा तु यूनो गोत्रसंज्ञा नास्ति

शालङ्केर्यूनः छात्राः शालङ्काः पैलस्य पैलीयाः फक्‌फिञोरन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यां श्रवणं प्रसज्येत तस्मात् युवसंज्ञायां गोत्रसंज्ञायाः प्रतिषेधो व
क्तव्यः न वक्तव्यः तुल्ल्यामकं तु क्रियते स नियामको भविष्यति जीवति तु वंश्येऽपत्ये युवसंज्ञमेव भवतीति यदि तर्हि युवसंज्ञायां गोत्रसंज्ञा न भ
वति यद्येवं ते यूनि गोत्राश्रया विधयस्ते न सिध्यंति गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकं गार्ग्यायणानां किंचिद्गार्ग्यायणकं गार्ग्यायणो भक्ति
रस्य गार्ग्यायणकः गोत्राश्रयो वुञ् न प्राप्नोति एवं तर्हि राजन्याद्युन्मनुष्याद्वुञ्ज्ञापकं लौकिकं परं यदयं वुञ्विधौ राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणं करोति
तत् ज्ञापयत्याचार्यः लौकिकं परं गोत्रग्रहणमिति यथा च लोके गोत्रमित्युपचर्यते किंगोत्रोऽसि माणवक गार्ग्यायणः किंगोत्रोऽसि माणवक वात्स्या
यनः यद्येतज्ज्ञाप्यते औपगवे यूनः छात्रा औपगवीयाः इञो गोत्रे इत्यण् प्राप्नोति सामूहिके गुरुतापकं परिसामूहिके गुरुतापकं गार्ग्यायणानां किं
चिद्गार्ग्यायणकं गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः गोत्राश्रयो वुञ् न प्राप्नोति वुञ्विधौ ज्ञापकं वुञ्विधावेव तत् ज्ञापकं परिवुञ्विधौ शालङ्के

तरां गोत्रेऽलुगचीत्यस्य प्रवृत्तौ पैलादिभ्यश्चेति लुग्भवत्येव ततः कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यण्प्रसज्येत इति शालङ्का इति भवति फक्‌फिञोरन्यतरस्यामित्यपि च विकल्पो
ने तस्य यूनि लुगित्यस्यैव बाधकः ननु पैलादिलुको व्यवहितत्वात् अंगस्य च पैलीया इति पीलाया अपत्यं गोत्रं पीलाया वेत्यण् ततो यून्यपत्ये इञश्चेति फिञ् तस्य पै एम०
लादिभ्यश्चेति लुक् ततो वृद्धाच्छः तुल्ल्यामक इति अनेकार्थत्वान्निपातानामवधारणार्थत्वात् त्रावृत्त ॥ ॥ श्री ॥ ७२

जनपद एकराजादिति एकस्मात्सौराजात्क्षत्रियएकराजः ते नैकक्षत्रियवाचिन एव प्रत्ययो भवति ननु बहुलसंख्यायुक्तक्षत्रियवाचिन इत्यर्थः यथैवैकः क्षत्रियः पंचालस्तथैव बहवः क्षत्रियाः पंचाला इति प्रत्ययप्रसंगे वचनमिदं न ह्यंतरेणेति पंचालाः प्रत्येषु योगिकः पंचालशब्दस्तद्राजस्याञो बहुषु लुक्प्रत्यात् तस्य लुगेति एषक्षत्रियार्थेऽञित इत्यनेन तस्मिंश्चेति गोत्रे लुगचीत्यनेन यद्येवं पांचाल इति सद्वचनाभावान्मिति किं वार्तिकारंभेण तत्र वार्तिककारस्याभिप्रायमाह अस्ति वार्तिकारंभे बहुवचनान्तादेव प्रत्ययः स्यात् नैकवचनान्तात् जनपदे हि बहुवचनांतः पञ्चालशब्दो वर्तत इति तस्यैव ज

इञो गोत्र इत्यण् न प्राप्नोति अस्त्येतस्य विशेषेण कथमौपगवे यूनः छात्राः औपगवीयाः इञो गोत्र इत्यण् न प्राप्नोति नैष दोषः गोत्रेणाजेऽविशेषयिष्यामः गोत्रे य इञ् विहित इति 'जनपद' क्षत्रियादेकराजात्संघप्रतिषेधार्थं क्षत्रियादेकराजादिति वक्तव्यं किं प्रयोजनं संघप्रतिषेधार्थं संघान्माभूत् पंचाला नाम प्रत्यं विदेहा नाम प्रत्यमिति तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं न ह्यंतरेण बहुषु लुक् पंचाला इत्येतत् भवति यस्तस्मादुत्पद्यते युवप्रत्ययः स स्मात् युवप्रत्ययश्चेत् तस्य लुक् तस्मिंश्च लुग्भविष्यति इदं तर्हि क्षौद्रकाणामपत्यं मालवानामपत्यमिति अत्रापि क्षौद्रक्यो मालव्य इति नैतत्तेषां दासे वा भवति कर्मकरे वा किं तर्हि तेषामेव कस्मिंश्चित् पावतातेषामेव कस्मिंश्चित् यस्तस्मादुत्पद्यते युवप्रत्ययः स स्मात् युवप्रत्ययश्चेत् तस्य लुक् तस्मिंश्च लुग्भविष्यति अथ क्षत्रियग्रहणं किमर्थं इह माभूत् विदेहो नाम ब्राह्म

नपद समानशब्दत्वं क्षत्रियवृत्तित्वं च 'भाष्यकारस्य मन्यते प्रातिपदिकस्य जनपदसमानशब्दत्वं याद्यं न सुबंतस्येत्येकवचनान्तात्प्रत्ययः केन निवार्यत इति इदं तर्हीति क्षौद्रकस्य राज्ञो भ्रातापि क्षत्रियाः क्षौद्रका उच्यंते तत्र स्वार्थापत्यसंबंधाभावाद्गोत्रयुवप्रत्ययकार्याभावादनिष्पन्नमेतत्पिति तद्राजोऽन्य उच्यते प्रोनीत्यर्थः नैतदिति मुख्यापत्यदासादिषु समावारोपवरितार्थान्प्रत्ययाद्दर्शनान्नात्रेदोष इत्यर्थः॥ ॥ श्री ॥

भा०कौ०४
७२

प्रत्येोरिति सिद्धेप्राग्दीव्यतीयेणिति द्व्राजसंज्ञार्थमिदं वचनं पूरुशब्दो नजनपदवाची अन्यपाद्य म्गधे त्वणः सिद्धत्वाद्वचनमनर्थकं स्यात्पाण्डोरीरिति वा

क्षत्रियग्रहणानर्थक्यं चोक्तं किमुक्तं एकं तावदुक्तं बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोन्यत्र तेषां प्रतिषेध इति अपरमुक्तं
अनभिधानादिति क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत् क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात् तस्य राजन्यपत्यवत् प्रत्यया भवंतीतिव
क्तव्यं पंचालानां राजा पांचालः पूरोरण्वक्तव्यः पौरवः पांडोर्ड्यण्वक्तव्यः पांड्यः द्व्यञ्मगध अणो ञ्यङ् ण्येञो विप्रतिषेधेन अणः
ञ्यङ् ण्य इञ् इत्येते भवंति विप्रतिषेधेन अणोऽवकाशः आंगः वांगः ञ्यङोऽवकाशः आंबष्ठ्यः सौवीर्यः इहोभयं प्राप्नोति दार्व्यः
ण्यस्यावकाशः नैचक्यः नैचक्यः अणः स एव इहोभयं प्राप्नोति नीपा नैप्यः इञोऽवकाशः आजमीढिः आजक्रंदिः अणः स ए
व इहोभयं प्राप्नोति बुधे बौधिः ञ्यङ् ण्येञो भवंति विप्रतिषेधेन ञ्यङः कुरुणादिभ्यो ण्यः ञ्यङः कुरुणादिभ्यो ण्यो भवति विप्रति
षेधेन ञ्यङोऽवकाशः आवंत्यः कौंत्यः ण्यस्य स एव वैशो नाम जनपदः तस्मादुभयं प्राप्नोति ण्यो भवति विप्रतिषेधेन वैश्यः कं
बोजाः कंबोजादिभ्यो लुग्वचने चोलाद्यर्थं कंबोजादिभ्यो लुग्वक्तव्यः किं प्रयोजनं चोलाद्यर्थं चोलः कडेरः केरलः अतश्च इ
हकस्मान्न भवति आंबष्ठ्या सौवीर्या॥ अत इत्युच्यते न चैषोऽकारः तदंतविधिना प्राप्नोति अत उत्तरं पठति अत इति तदंताग्र
हणमवंत्यादिभ्यो लुग्वचनात् [redacted] ॥ ॥

ह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं लौकिके गोत्रभाव इति वचनात् युधिष्ठिरादिपितुः पांडोरग्रहणात्तद्वाचिनः पांडव इत्येव भवति द्व्यञ्मग दार्वेइति दार्व्यस्यापत्य

एम०
७३

पर्श्वीरिति पर्शोरपत्यं स्त्री द्व्यञ्मगधेत्यणतस्यात श्चेति लुक् पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञाविति स्वार्थे ऽण् । तस्मिंश्च मकाराणाल्लुगप्राप्नो वचनेन विधीयते ततऊङ् । तर्
क्षूङ् रक्षाङ् इति रक्षसः क्षत्रियविशेषस्यापत्यं स्त्री निःशूर्वेवदस्य लुकि कृते स्त्रियाः अभिधायकात्तु लोपे दीर्घत्वे च रक्षा इति भवति रक्षश्स युक्तः पाठः असुरीति असुरश
ई स्त्रियामपत्ये ऽण् लुक् ततो ऽण् जातिलक्षणो ङीष् यौधेयादिप्रतिषेध इति यदि पांचमिकस्यापि तद्राजस्यात श्चेति लुक् न स्यात् तदा यौधेयादिभ्यो विहितस्याणो
ओ२

अत इतिनदं तस्याग्रहणं किंकारणं अवंत्यादिभ्यो लुग्वचनात् यदयमवंत्यादिभ्यो लुकं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः नात्र तदंतविधि भ
वति पर्श्वादिभ्यो लुग्वक्तव्यः पर्शूः रक्षाः असुरी यौधेयादिप्रतिषेधो ज्ञापकः पर्श्वादिलुकः यदयं न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्य इति
प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवति पर्श्वादिभ्यो लुगिति ॥ ॥ इति भगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थ
स्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ ॥ पादश्च समाप्तः ॥ ॥

लुक्प्रतिषेधविधान[redacted]मनपेक्षमेवस्यादिस्यर्थः पृथाया अपत्यं स्त्री द्व्यच इति ठक् ततः स्वार्थे ऽञ् तस्य लुकि प्रतिषिद्धे ऽञंतलक्षणो ङीन्निवृत्ते यौधेयीति
भवति यदि लञो लुक् स्यात् तदा ठगंतलक्षणो ङीप् स्यात् उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पा
दे चतुर्थमाह्निकम् ॥ ॥ श्री ॥९॥

= ननु रक्तादीनामर्थाभिधाने प्रत्यर्थेन समासो नुपपन्नः सविशेषणत्वेनासामर्थ्यादिति अत आह रक्तेति शब्दपरत्वे तु नित्यसापेक्षत्वात्समासः प्रतिभावः ॥१ =

भा°

भा° कै° ४ ॐ तेन रक्तं रागात् रक्तादीनामिति रक्तादीनां शब्दानां योर्थः स एव परित्यौकिके प्रयोगे प्रत्ययेनाभिधीयते तेन तदा प्रत्ययो भवति नान्यथा अप्रयुक्तानां शब्दानां साध्व

७४ साधुविवेकाय शास्त्रारंभः देवदत्तेन रक्तं वस्त्रमिति वाक्याद्यो र्थोवगम्यते नासौ दैवदत्तं वस्त्रमित्यतो वगम्यते स्वस्वामिसंबंधस्यैवातः संप्रत्ययात् न च वा न

भिधानात् को येन रक्तं मुखं कपोलकांतायां रक्तः इत्यादौ वर्णाभिधा ॥ ३ यो न भविष्यति मत्वर्थः लाक्षा ठक् प्रकरणे इति शकलकर्दमयोः सूत्रे पाठो नार्थः

तेन रक्तं रागात् रागादिति किमर्थम् देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् रक्तादीनामर्थाभिधाने प्रत्ययविधानादुपाध्यानर्थकम् रक्तादीनामर्थाभि

धाने प्रत्ययविधानादुपाधिग्रहणमनर्थकम् न ह्य रागाद्युत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं स्यात् अनभिधानात्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति

लाक्षारोचनाट्ठक् ठक्प्रकरणे शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम् ठक्प्रकरणे शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानं कर्तव्यं शाकलिकं कार्दमिकं नी

ल्या अन् नील्या अन्वक्तव्यः नील्या रक्तं नीलम् पीतात्कन् पीतात्कन्वक्तव्यः पीतेन रक्तं पीतकम् पीतकशब्दो वा प्रकृत्यंतरं तस्मात्स्व

र्थे कः हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्वक्तव्यः हारिद्रं माहारजनं रागादित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति हारिद्रौ

कुक्कुटस्य पादौ काषायौ गर्दभस्य कर्णाविति उपमानात्सिद्धम् हरिद्रे इव हारिद्रौ काषाया इव काषायौ ॥ ० ॥ ॥

नील्या इति ओषधिविशेषो नीली अणेवाधानार्थं वचनं नीलशब्दस्तु गुणगुणिनोरभेदोपचारान्मतुब्लोपाद्वा नीसारक्तेव वस्त्रे सिध्यति पीतादिति एम°

रागविशेषवाची पीतशब्दः प्रकृत्यंतरमिति स्वार्थिककप्रत्ययान्तमित्यर्थः उपमानादिति रूपसादृश्यनिमित्तादित्यर्थः ॥ ॥ ७४

= पूर्वमते तेनादनभिधानान्न प्रत्ययः अत्र मते पीतशब्दस्याभिधानं बोध्यं ॥१ =

= एवं सतीति । सर्वस्य कालस्य पुष्यसंबद्धत्वात् कालविशेषावगतावसत्यां तदवगमार्थः प्रयोगो न स्यादिति भावः ॥२=

नक्षत्रे योगो हीति । प्राप्तिपूर्विका प्राप्तिर्योगः स कालनक्षत्रयोर्नास्ति द्वयोरपि नित्यत्वात् न च चंद्रमसैव योगः पुष्यादीनां नक्षत्राणां सर्वदा तेषां लोके नक्षत्रे व्यवहारदर्शनात् अथापि संबंधमात्रं योगः स च नित्यानामपि प्रधानपुरुषवदविरुद्धः तथापि कालविशेषावगमार्थः पौषादिशब्दप्रयोगः एवं सत्यसत्यां कालविशेषावगतौ न स्यात् तद्युक्तादिति नक्षत्रयुक्तचंद्रवाचिनः काले ऽभिधेये प्रत्ययो विधेय इत्यर्थः चंद्रनक्षत्रयोस्त्वविमुक्तत्वादस्ति कादाचित्को योगः । काल

नक्षत्रेण युक्तः कालः । अयुक्तोयं निर्देशः योगो हि नाम भवति ययोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः न च कालनक्षत्रयोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः [redacted] नित्ये हि कालनक्षत्रे । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः नक्षत्रेण चंद्रमसो योगात् तद्युक्तात्काले प्रत्ययविधानं । नक्षत्रेण चंद्रमसो योगात् तद्युक्तात्काले प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् पुष्येण युक्तः पुष्ययुक्तश्चंद्रमा अस्मिन् काले पौषमहः पौषी रात्रिः तत्रोत्तरपदलोपः तत्रैवं सति उत्तरपदलोपो वक्तव्यः पुष्ययुक्तशब्दाद्धि प्रत्ययो विधीयते लिंगवचनानुपपत्तिश्च लिंगवचनयोश्चानुपपत्तिः चंद्रमसो यल्लिंगवचने तद्युक्तवद्भावेन प्राप्नोति कालयोगात्सिद्धं अस्तु नक्षत्रेण युक्तः काल इत्येव । ननु चोक्तमयुक्तोयं निर्देशः योगो हि नाम भवति ययोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः न च कालनक्षत्रयोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः नित्ये हि कालनक्षत्रे इति नैष दोषः पुष्यसमीपगते चंद्रमसि पुष्यशब्दो वर्तते । तेन तत्संबंधेन कालो विशेष्यते तथा च संप्रत्ययः एवं च कृत्वा लोके संप्रत्ययो भवति पुष्यसमीपगते चंद्रमसि वक्तारो भवंति पुष्येण द्य

=भाष्यमिति शेषः ॥१=

स्तनि सोमापी चेति योगाभावः लिंगेति मघायुक्तशब्दात् प्रत्यये क्रियमाणे तस्य च लुपि सति मघा इति स्त्रीत्वबहुत्वे न सिध्यत इत्यर्थः कालयोगादिति कालस्यैव पुष्यादिसमीपस्थेन चंद्रमसा योगः आश्रीयत इत्यर्थः पुष्यसमीपगत इति मुख्यार्थासंभवे गौण्यास्याश्रयणादिति भावः मघादयः शब्दा अपरिसमाप्तलिंगसंख्या एव चंद्रमसि वर्तन्ते । यथा मंचारयो मंचौ ह्रियः पश्येति तेन युक्तवद्भावेपि दोषाभावः ॥ ॥

= आश्रीयत इति । एवं चानित्यसंबंधेन नक्षत्रयुक्तचंद्रेण कालस्य संबंधो ऽनित्य एवेति नित्येन चंद्रमसा [illegible] कालविशेषावगतिरिति द्रष्टव्यं निरसनीयं ॥२=

लव अविशेषस्वरूपदर्शनाय प्रश्नप्रतिवचने इहेति पौषमहरिसहविशेषानवगमादस्य विशेष इति लुप्प्रसंगः 'अहोरात्र इति तेनाहोरात्रस्य दर्वात
रात्र्याद्यवयवविशेषाविवक्षा तदा लुप् विशेषविवक्षायां तु श्रवणं पौषोहोरात्र इत्यत्रापि विशेषस्य शब्देनाश्रितत्वाल्लुबभावः 'दृष्टं' कलिना दृष्टमि

×दिवेत्युक्ते नज्ञायते कदेति××

लुबविशेषे इह कस्मान्न भवति पौषी रात्रिः पौषमहः अविशेष इत्युच्यते विशेषश्चात्र गम्यते रात्रिरित्युक्तेऽहर्नेति गम्यते अहरित्युक्ते
रात्रिर्नेति गम्यते इहापि तर्हि न प्राप्नोति अद्य पुष्य इति अत्रापि हि विशेषो गम्यते अद्येत्युक्ते न ज्ञायते न श्व इति यद्यप्यत्र विशेषोग
म्यते अविशेषोपि गम्यते अद्येत्युक्ते न ज्ञायते रात्रौ वा दिवा वेति यतोऽविशेषस्तदाश्रयो लुब्भविष्यति इहापि तर्हि यद्यपि विशेषो गम्य
ते अविशेषोपि तु गम्यते। रात्रिरित्युक्ते न ज्ञायते कदेति यतो विशेषस्तदाश्रयो लुप् प्राप्नोति एवं तर्हि नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यनु
वर्तते नक्षत्रेण युक्तस्य कालस्याविशेषः कः पुनः कालो नक्षत्रेण युज्यते अहोरात्रः। संज्ञायां श्रवणाश्वत्थ' इह कस्मान्न युक्तवद्भावो
भवति श्रवणा रात्रिः निपातनादेतत्सिद्धं किं निपातनं विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्य इति' दृष्टं साम' दृष्टं साम कलेठक्
दृष्टं सामेत्यत्र कलेर्ढग्वक्तव्यः [redacted] कलिना दृष्टं साम कालेयं साम गीयते अपर आह सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढक् सर्वत्राग्निकलिभ्यां
ढग्वक्तव्यः अग्निना दृष्टं साम आग्नेयं अग्नेरागतं आग्नेयं अग्नेः स्वम् आग्नेयं अग्निर्देवतास्य आग्नेयः कलिना दृष्टं साम कालेयं कालेरागतं कालेयं कलेः
स्वं कालेयं कलिर्देवतास्य कालेयश्चरुः॥ ॥ ॥ ॥

ति यस्य सामनादि। शिष्टकार्ये विषयो विनियोगो ज्ञानातिशयसंपत्साकलिना ज्ञापितं तेन दृष्टमित्युच्यते सर्वत्रेति सर्वेषु प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वित्यर्थः
१ ॥ श्री ॥

जातेचेति जातेर्थेयोद्विरणिविधीयते पूर्वविप्रतिषेधेनबाधकेननिवर्त्तितः पुनर्विधीयत इत्यर्थः सर्वादिद्वृति शातभिषजीति शातभिषजायुक्तः कालइत्यण् तस्मिन्नुपतन्नो
सर जातेर्थे प्राग्दीव्यतोऽणित्यविहितः कालाट्ठञिति ठञा बाधितः पुनः सन्धिवेलादिसूत्रेणविधीयते तीयादीकगिति स्वार्थे निर्दिष्टस्तस्मात्स्वार्थ एवेति तेयं नविद्याया इति
विद्यावाचिनोनभवतीत्यर्थः गोत्रादिति यथांकेगोत्रप्रत्ययांतात्प्रत्ययः एवं दृष्टे साम्नीत्यर्थः औपगवकमिति गोत्रचरणाद्वुञिति वुञ् वाम। वाम

दृष्टे साम्नि जाते चाप्यणिड् द्विर्वा विधीयते दृष्टे साम्नि जाते च अणिड्द्विर्वा वक्तव्यः उशनसा दृष्टं साम औशनसं औशनं। शातभिषजि जातः शातभिषजः शातभिषः तीयादीकक् तीयादीकक् वक्तव्यः द्वैतीयकः तार्तीयकः नविद्यायाः विद्यायां न भवतीति वक्तव्यं द्वितीया विद्येत्येव गोत्रादंकवदिष्यते औपगवकं। दृष्टे साम्नि जाते चाप्यणिड् द्विर्वा विधीयते तीयादीकक् नविद्याया गोत्रादंकवदिष्यते वामदेवात् ड्यड्ड्यौ किमर्थो डकार इति नीतिलोपो यथा स्यात् नैतदस्ति प्रयोजनं यस्येति लोपेनाप्येतत्सिद्धं एवं तर्हि सिद्धे यत्नौ डितौ करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत एते परिभाषे अननुबंधकग्रहणे न सानुबंधकस्य तदनुबंधकग्रहणे नातदनुबंधकस्य ग्रहणमिति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं वामदेव्यमित्येतत्सिद्धं भवति सिद्धे यस्येति लोपे न किमर्थं ययतौ डितौ ग्रहणं मा भूत् वामदेव्यस्य नञ्स्वरे परिहृतोरथ्यः परिहृतो रथ इति तदेकांतग्रहणं परिहृतोरथ्य इत्यत्र तदेकांतग्रहणं कर्त्तव्यं येन परिवृतो रथः इत्यैकांतत्वं तस्मिन् भवतीति वक्तव्यं इह मा भूत् पुत्रैः परिवृतो रथश्छात्रैः परीवृतो रथ इति। तन्नर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं कस्मान्न भवति पुत्रैः परिहृतो रथ इति॥ ॥

देवमिति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमित्यर्थः अव्ययायतोऽनुदात्तदर्थे इत्यनेनांतोदात्तत्वं स्यात् ग्रहणमिति अत इत्ययं ग्रहणेन सूत्रे लक्ष्यते। नञ्स्वर इति नञाश्रयेणांतोदात्तत्वे विधीयमाने इत्यर्थः परि तदेकांतग्रहणमिति रथस्य चर्मवस्त्राद्यवयवा इति तद्व्याप्य एव प्रत्ययो भवतीत्यर्थः॥ ॥

मा०कौ०४ ७६ अनभिधानादिति पैत्रो रथइत्यादौ अभिधानस्याभावादित्यर्थः पांडुइतिनैनतइति आचानभिधानान्नभवतीति तदुक्तं नार्थमपीदं नवाच्यमित्यर्थः कौ
मा उभयतइति उभयस्मिन्नुभयतः यदि कौमारीति स्त्रियाम प्रयोगोऽथ कौमारः पतिरिति पुंसुभयत्रापि स्त्रियाः पा ग्रहणस्यापूर्वत्वे प्रयोगः कार्य इ णि२
त्यर्थः एतच्च निपातनसामर्थ्याल्लभ्यमेव वार्त्तिककृता प्रकाशितं अपूर्वपतिमिति अविद्यमानः पूर्वः पतिर्यस्यास्तां प्राप्त इत्यर्थः द्वितीयासमर्था त्कुमा

अनभिधानात् पांडुकं अयंयोगप्रत्याख्येयो वक्तुं कथं पाण्डुकं वली पांडुकंबलिनो पांडुकंबलिन इति इनिनैवतमत्वर्थीयेन सिद्धं पाण्डुकंब
लोऽस्यास्तीति पांडुकंबली कौमार कौमारापूर्ववचन इत्युभयत स्त्रियाः अपूर्वत्वे कौमारापूर्ववचन इत्यत्रोभयतः स्त्रियाः अपूर्वत्व इति वक्तव्यं
अपूर्वपतिं कुमारीमुपपन्नः कौमारो भर्त्ता कुमारी अपूर्वपतिः पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या कौमारापूर्ववचने कुमार्या अप्रत्यभिधीयते अपूर्व =कौमारापूर्ववचनइतिसूत्रेकुमा=
त्वेपदार्थत्वस्याः कुमार्य्या भवतीति वा अथवा कुमार्य्या भवः कौमारः यद्येवं कौमारी भार्य्येति न सिध्यति पुंयोगात् अभिधानं पुंयोगस्याभि =मार्यापोपयमेऽणिधीयतेसर्वत्वस्या=
धाने भविष्यति कौमारस्य भार्या कौमारी सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञाग्रहणं सास्मिन्पौर्णमासीत्यत्र संज्ञाग्रहणं कर्त्तव्यं असंज्ञा =अपूर्वत्वंतनपुंसकत्वात् कुमार्यामि=
यां हि गरीयानुपसंयोगः अश्विपमाणेऽपि संज्ञाग्रहणे गरीयानुपसंयोगः कर्त्तव्यः स्यात् मासाद्वैमासयोरितिवक्तव्यं स्यात् इहमाभूत पौषी =वतीत्येनेनसूत्रप्रत्याख्यानं पो=
=उपयमनविशिष्टेस्वार्थेइत्यर्थः।१= पौर्णमासी अस्मिन्पंचदशरात्रेइति॥ ॥ ॥ =इकुमारीमुपपन्नस्तस्याप्यामसौ=
=भवतिनदापनतानज्ञर्मा चरण=
=देसनत्रतअभवइत्येवसिद्धं३=
रीशहा उपयन्तरयेपत्त्ययः स्त्रियां तु स्वार्थेप्रत्ययः कुमार्य्यां भव इति गोणादिषु तु यद्यभिधानं नास्ति तदानभिधानात्प्रत्ययाभावः कौमारस्य भार्येति प्रत्ययप्रत्ययैव
तस्य कौमारव्यपदेशनिबंधनं सैवाभिधीयते नान्या सास्मिन् संज्ञाग्रहणं सूत्रेऽनार्थमिति वार्त्तिकमाद्यं उपसंयोग इति उपसंयुज्यत इत्युपसंयोग उपाधिरिति राम०
त्युच्यते अनेक उपाधिर्निर्दिश्यः स्यादित्यर्थः॥ ॥ श्री ॥ ॥ ७६

= ततके नि० अ तकाः कर्मकरास्तेषां यो मासः कर्मकरणकारस्य त्रिंशद्दिनलक्षणः स यदा पौष्यां पौर्णमास्यां भवति वस्तुतस्तु न पौषादिमासस्य व्यपदेश आकस्मिक इति समुदायार्थः ।१=

संवत्सरपर्वणीति संवत्सरस्य द्वादशपर्वाणि मासा नामानि तत्र पर्वे विशिष्टे मासे यथा स्यात् । ग्रन्थे नक मासे पौष्यां पौर्णमास्यां निवृत्तिर्मासादित्यपदेशभाजि पौषशब्दो माभू-
दित्येवमर्थमित्यर्थः कसेन्नं इकारोच्चारणसामर्थ्यादिति यदा कशब्दस्य कारस्तदायं परिहारः । यदा तु किमो मसे कारस्तदा लोपे पिकायमिति सिध्यति य-
द्यपि कशब्दस्ये त्वेवं ते परत्वाद् ध्याल्लोपो वा ध्यते यथा श्री देवता ऽस्य स्यायमिति तथापि परिहारान्तरं सङ्ग्रहाद्देत इद्राष्य कृता नोक्तं अपेति कस्य कारं विप्रतिपत्ता संशयः
अध्वर्युणा होतुः संप्रैषः क्रियते यदि तावदिति किमो विभक्तौ कादेशं कृत्वा कस्येति यदि निर्देशः कृतं इत्यर्थः । किं शब्दस्य प्रश्नाक्षेपयोरिव प्रजापतौ वर्तते अ

=ततश्चेदि दि० अन्यथांतादौ दृश्यर्थविवक्षा चेत्तदा प्रश्नपद्धत्यर्थः ।१=

संवत्सरपर्वणीति च वक्तव्यं स्यात् मत्तकमासे मा भूदिति तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं इतिकरणः क्रियते ततश्चेद्विवक्षा कसेत्यं यसेति लोपः कस्मा-
न्न भवति इकारोच्चारणसामर्थ्यात् अपयत्कायं हविः कथं तस्य संप्रैषः कर्तव्यः यदि तावत् किमः कादेशः कस्मायं नु ब्रूहीति वक्तव्यं अथ न कि-
मः काया नु ब्रूहीति भवितव्यं यद्यपि किमः अथापि न किमः उभयथा कस्मायानु ब्रूहीति भवितव्यं सर्वस्य हि सर्वनामसंज्ञा क्रियते सर्वश्च
प्रजापतिः प्रजापतिश्च कः । अपर आह । यद्येव किमः अथापि न किमः उभयथा कायानु ब्रूहीति भवितव्यं संज्ञोपसर्जनयोर्हि सर्वनामसं-
ज्ञा प्रतिषिध्यते संज्ञा चैषा तत्रभवतः अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः ॥ ॥ ॥

यनेति यदा कशब्दस्यैव कस्येति निर्देश इत्यर्थः सर्वस्येति सर्वार्थवाचिन इत्यर्थः सर्वश्चेति कार्यकारणयोरभेदादिति भावः प्रजापतिश्च क इति सर्वादिषु
कशब्दस्य पाठेऽप्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्सर्वनामसंज्ञा भवति गणपाठस्य प्रपञ्चार्थः येषां तु सकलं कृत्स्नमित्यादीनां सर्वनामसंज्ञा नेष्यते तेषां न बहुव्रीहा-
विति सत्रे नेति योगविभागानन्तरभावः । यागसंप्रदाने देवतामन्त्रस्य स स्वार्थः संज्ञा चैषेति यद्येवं कारे शाभावात्कायेति किमो न सिध्यति एवं तर्हि कस्येत्तत ए-
वनिपातनात्कादेशो भविष्यतीत्यदोषः अपो ॥ ॥

भा०कै०४
७७

अथेति वैदेऽक्वचिदपोनप्त्रीस्वाहेति अकारांततः प्रयोगो दृश्यते क्वचिदपोनपादपांनपादितितकारांतः प्रयोग इति प्रश्नः प्रत्ययसन्नियोगेनेति वेदे तु छांदस
त्वात्क्वचिदकारांतप्रयोगः कालेभ्यः कथमिति कालेभ्य इति सकृच्छ्रूवणाद्भवेनवाभिसंबंधः स्यात् सास्य देवेत्यनेन वेति प्रश्नः प्रत्ययमात्रमिति दिगादिभ्यो यदिति

अथ यदपोनप्त्रियं अपांनप्त्रियं वा हविः कथं तस्य प्रैषः अन्नेमं अपोनपातेः नुब्रूहि अपांनपातेः नुब्रूहि० अपोनप्त्रपांनप्तृभावः कस्मान्न भवति
प्रत्ययसन्नियोगे न अकारांतत्वमुच्यते तेनासति प्रत्ययेन भवितव्यं छ च छप्रकरणे पैंगाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानं छप्रकरणे पैंगाक्षीपुत्रा
दिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यं पैंगाक्षीपुत्रीयं तार्णविंदवीयं शतरुद्राद्धश्च शतरुद्रात् घप्रत्ययो वक्तव्यः छश्च वक्तव्यः शतरुद्रीयं शतरुद्रियं कालेभ्यो भवत् कथमिदं विज्ञायते भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भवंति कालेभ्यः सास्य देवते त्यस्मिन्नर्थ इति आहोस्वित्कालेभ्यो भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भ
वंति सास्य देवते त्यस्मिन्नर्थ इति कश्चात्र विशेषः कालेभ्यो भवे चेत्प्रत्ययमात्रप्रसंगः यदि विज्ञायते भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भवंति कालेभ्यः सा
स्य देवते त्यस्मिन्नर्थ इति प्रत्ययमात्रं प्राप्नोति यः कालेभ्यो भवे तस्य विधाने प्रातिपदिकमात्रात् प्रसंगः अथ विज्ञायते कालेभ्यो भवे ये प्रत्ययास्ते भवंति
सास्य देवते त्यस्मिन्नर्थ इति प्रातिपदिकमात्रात्प्राप्नुवंति सिद्धं तूभयनिर्देशात् सिद्धमेतत् कथं उभयनिर्देशः कर्तव्यः कालेभ्यो भववत् कालेभ्य इति ×यनिर्देशात् तु उभ××
एतत् ह्युभयनिर्देशः कर्तव्यः भववदिति दत्तिर्देशोयं यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन भवे प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेन विशेषणेन
कर्तव्यः। न १ १ न सास्य देवते त्यस्मिन्नर्थे भवंति ततो ऽमी भववल्लताः स्युः अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः ॥ ॥

यत्प्रत्ययो भवे विहितः स कालवाचिभ्यः प्राप्नोतीत्यर्थः प्रातिपदिकमात्रादिति कालाट्ठञिति ठञि अन्वादेरपि प्राप्नोति सिद्धं त्विति वत्तिरति दिष्टमात्रे च रितार्थे इति
न सर्वसादृश्यं पलभ्यत इति वार्तिककारो मन्यते ॥ वतिनिर्देशोयमिति कालेभ्यो भवदित्येवार्थे विहितां प्रत्ययाः सिध्यंतीति वतिनिर्देशः सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थः एम० ७७
भि १ वम १ १ हतः ॥ ॥ ॥

पितृ महोवेति पितृशब्दस्यानङादेशो निपात्यते महच्च प्रत्ययः तेन पदसंज्ञायां सत्यां पितृ स्ववग्रहो भवति ड्यामह इति तु न स्यात् अविसोढमिति ष्टुत्वं [illegible] सकारेच्चा

प्रत्ययमात्रं वा स्यात् नामी भवन्तु नताः स्युः महाराजप्रोष्ठपदा ठञ् ठञ्प्रकरणे तदस्मिन्वर्तते इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानं ठञ्प्रकरणे तद
स्मिन्वर्तते इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यं नवयज्ञो वर्ततेऽस्मिन्काले नावयज्ञिकः पाकयज्ञिकः पूर्णमासादण्च पूर्णमासादण्व
क्तव्यः पूर्णमासो वर्ततेऽस्मिन्काले पौर्णमासी तिथिः पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः पितृव्यमातुलेति किं निपात्यते पितृमातृभ्यां भ्रा
तरि व्यडुलचौ पितृमातृभ्यां भ्रातरि व्यडुलचौ प्रत्ययौ निपात्येते पितुर्भ्राता पितृव्यः मातुर्भ्राता मातुलः मातामहपितामहेति किं नि
पात्यते मातृपितृभ्यां डामहच् मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् प्रत्ययो निपात्यते मातुः पिता मातामहः पितुः पिता पितामहः मातरि
षिच्च षिच्च वक्तव्यः मातामही पितामही महोवा छंदस्यानङो वग्रहदर्शनात् महोवा पुनरेव भविष्यति छंदस्यानङो वग्रहदर्शनात् छं
दस्यानङोऽवग्रहो दृश्यते मातामहः पितामह इति अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचः अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसच इत्येते प्रत्यया वक्तव्याः अ
विसोढं अविदूसं अविमरीसं तिलान्निष्फलात् पिंजपेजौ तिलान्निष्फलात् पिंजपेजौ वक्तव्यौ तिलपिंजः तिलपेजः पिंजश्छंदसि

पितृरि ४   १ डिच्च पिंजश्छंदसि डिच्च वक्तव्यः तिल्पिंजं दंडानतं ॥ ० ॥ ॥

णत्वमप्यर्थान्न भवति अन्यथा षोढप्रत्ययं प्रक्रियालाघवार्थं कुर्यात् एवं दूसमरीसयोः षत्वाभावः सकारस्य तिलपिंज इति तिलो धान्यविशेषस्तत्फ
१ लरहित इत्यर्थः ॥ श्री ॥७॥ ॥

=आपुस्त्तेति॰ कन्तिसुरथीतिकनिनंतोपुवन्शब्द आयुरान्तः।युवतिशब्दस्तुमलयांतत्वाद्‌ंतोदात्त इत्यर्थः॥१८=

भा०कै०४ भिक्षा पुंवद्भावोत्रेति पुंवद्भावे सत्या द्युदात्तत्वादिति सिद्ध इस यथेः सिद्ध त्वेति शंखे पुंवद्भावः पश्चात्प्रत्ययः इत्यथेः गोत्रो कापोतमिति लघावंते द्वयोश्च बहूषो गुरुरिति
७८

वक्तव्यं॥ ६४

भिक्षादिभ्योऽण् किमर्थे भिक्षादिषु युवतिशब्दः पठ्यते ननतस्य समूह इत्येव सिद्धं न सिध्यति अनुदात्तादिलक्षणोत्र प्राप्नस्तद्बाधनार्थं
अत उत्तरं पठति भिक्षादिषु युवतिग्रहणमनर्थकं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्प्रत्ययविधौ भिक्षादिषु युवतिग्रहणमनर्थकं किं कारणं पुंवद्भा
वस्य सिद्धत्वात् प्रत्ययविधौ पुंवद्भावो वक्ष्यति भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवतीति सिद्धश्च प्रत्ययविधौ स च सिद्धः प्रत्ययविधौ गोत्रो
क्षो ष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ्वक्तव्य इत्यत्र गोत्रसमूहो वा कं अञोवुञ् विप्रतिषिद्धं अञो वुञ् भवति पूर्वविप्र
प्रतिषेधेन अञोवकाशः कपोत कापोतं वुञोवकाशः ग्लुचुकायनि ग्लौचुकायनकं इहोभयं प्राप्नोति॥ औपगवकं वुञ् भवति विप्रति
नवक्तव्यः।५ षेधेन [redacted] सत हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः वृद्धस्य सेनत पूर्वो विवृञ् परमत्रं बाधत इति अथवा इष्टवाचीपरशब्दः विप्रति
षेधे यदिष्टं तद्भवतीति ठक्ञुविप्रतिषेधात् ठक् भवति अञो विप्रतिषेधात् ठको वकाशः सक्तु साक्तुकं अञः स एव इहोभयं प्राप्नोति आ
पूपिकं शाष्कुलिकं ठञ्भवति विप्रतिषेधेन केदाराघञ्च गणिका याञ्च गणिकाया अश्वेति वक्तव्यं गणिकानां समूहो गाणिक्यं ब्राह्मणमाण
ववाडवाद्यन् किमर्थं ब्राह्मणादिभ्यो यन्विधीयते न यत्र प्रकृतस्यानुवर्तिष्यते नह्यस्ति विशेषो ब्राह्मणादिभ्यो यनो वा यञो वा तदे
व रूपं स एव स्वरः एवं तर्हि सिद्धे सति यत् ब्राह्मणादिभ्यो यनं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्येभ्योप्ययं भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं य
१ नप्रकरणे मष्टादुपसंख्यानं चोरपिष्यतितन्न कर्तव्यं॥ ॥ ॥ राम०

मध्योदात्तत्वादनुदात्तादिः कपोतशब्दः। सक्तुशब्दस्त प्रत्ययांतत्वादाद्युदात्तः। शाष्कुलीशब्दोङीषंतोदात्तत्वादनुदात्तादिः॥ ॥श्री ॥७॥ ७८

ग्राम आन्हायेति खंडिकादिषु दृष्टो नाद्दहः ग्रामादन्नत दंनाच्चतुर्थी [redacted] खंडि तत्रैतावितिचापशब्दश्चापेरपेनाद्द्यंतो दान्नः उलूकशब्दो लघावंते द्वयो
श्च बहू षोगुरुरिति मध्यो दान्नः औलूकपशब्दो गर्गादियंतः बहुवचनांतानामिति द्वयोस्तु समूहव्यवहारो लोके प्रायो नास्तीति भावः बहुषु चेति यत्र

यत्प्रकरणेप्रष्टा उपसंख्यानं यत्प्रकरणेप्रष्टा उपसंख्यानं कर्तव्यं प्रष्टानां समूहः प्राष्ठः षड्दहः ग्रामजनबंधु [redacted] म्पसहाय् गज
सहायाभ्यां चेतिवक्तव्यं गजतासहायता अहूः खः अहूः खोवक्तव्यः अन्हां समूहः अहीनः क्रतौ ० क्रतावितिवक्तव्यं दहमाभूत् आ
न्हाय धूतपाप्मानो भास्कराजिनमस्तवः पर्श्वाः सण पर्श्वाः सणवक्तव्यः पर्श्वनां समूहः पार्श्वं म यदिसणिक्रियते दत्वंज्ञानमा
मोति एवंतर्हिणस् खंडिकादिभ्यश्च खंडिकाश्चकोलूक किमर्थं खंडिकादिषुउलूकशब्दः पठ्यते नानुदात्तादेरणेव सिद्धं न
सिध्यति चापोलूकयोः शब्दस्य ष्टुदान्नः प्रयोगो दृश्यते चापेणकिंकिदीविना यदुलूको वदति नैनयोः शब्दसिसामूहिको दृश्यते
यत्र च स दृश्यते तत्रैतावनुदात्तादी इदंतर्हि प्रयोजनं अयमौलूक्यो गोत्रे तत्र गोत्रा प्रयोवुञ् प्राप्नुवस्तद्बाधनार्थं एतत् पिनास्ति
प्रयोजनं बहुवचनांतानां सामूहिकः बहुषु चलुक् तत्र लुक्किमते अनुदात्तादेरणेव सिद्धं न सिध्यति गोत्रे लुगची सलुक् प्राप्नोति॥

त्वोस्त्वेतनेन लुकिकृतेइति ननु लुक्यपि कृते प्रत्ययलक्षणेन गोत्रलक्षणोवुञ् वैविप्रतिषेधेन प्राप्नोत्येव एवंतर्हि परिहाणांतराभिधानादेतन्नोक्तं सामर्थ्याच्चौ
लूकशब्दार्थं उलूकशब्दस्य ग्लुगंतस्य पाठः कृतयत्लुक् उलूकशब्दस्यानुकरणो मत्वोनिर्दिष्टः॥ ॥ श्री ॥७॥

भा० कौ० ४
७९

अञ्सिद्धिरिति क्षुद्रकस्यापत्यानीति जनपदशब्दात्क्षत्रियादञिति विहितस्याञः तद्राजस्य लुक् मालवानुदात्तः क्षुद्रकाणामपत्यम् ॥ ततो द्वन्द्वः ततः समासान्तोदात्तत्वेनानुदात्तादित्वमिति भावः
अञ्चगोत्रे लुगचीति अचोऽलुक् इति प्रतिषेधात् अपत्यस्येति यलोपः न चेति चशब्दोऽर्थे न हि सम्बध्यते वुञ् न भवतीति अहद्वाऽपीसनेन। तदन्तादिति तदन्ताद्वुञ्प्रा-
प्नोतीति यदुच्यते तन्न यस्मात्तदन्तविधिः सर्वत्र न भवति उगिद्वर्णग्रहणवर्जं प्रत्ययविधौ तदन्तविधेरिष्टत्वात् भवतीहेति समूहशब्दकरणादित्यर्थः ॥

अञ्सिद्धिरनुदात्तादेः कोऽर्थः क्षुद्रकमालवात् अनुदात्तादेरित्येवाञ्सिद्धः किमर्थं क्षुद्रकमालवशब्दः खण्डिकादिषु पठ्यते गोत्राश्रयो
वुञ्मा प्रसञ्जि बाधनार्थः। गोत्राद्वुञ् न च तद्गोत्रं गोत्राद्वुञ् भवतीत्युच्यते न च क्षुद्रकमालवकशब्दो गोत्रं न च गोत्रसमुदायो गोत्रग्रह-
णेन गृह्यते तद्यथा न जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन गृह्यते काशिकोसलीया इति वुञ् न भवति तदन्तविधिना प्राप्नोति।
न२ तदन्तान्तेसर्वतः पूरिगणितेषु कार्येषु सत तदन्तविधिः न चेदं तत्र परिगण्यते ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः भवती-
ह तदन्तविधिः तथा चापि शालेर्विधिः एवं च कृत्वा पिशालेयाचार्यस्य विधिरुपपन्नो भवति धेनुरनञि ठकमुत्पादयति धेनूनां स-
मूहो धैनुकं अनञीति किमर्थं अधेनूनां समूहः आधेनवं सेनायां नियमार्थं वा। अथवा नियमार्थोऽयमारम्भः क्षुद्रकमालव-
शब्दात्सेनायामेव। मा भूत् क्षौद्रकमालवकमन्यदिति यथा बाध्येत वा वुञ्मा अथवा ज्ञापयत्याचार्यः ॥

वुञ्चेति तदन्तविध्यभावे ह्यनञिति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादित्यर्थः आधेनवमिति तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण आद्युदात्तत्वाद्यण् अनेनाकुः उत्सादि-
त्वादञ् तत्र हि वक्ष्यामः इति समासनिषेधात्तदन्तविधिरस्ति जंगलधेन्विति स्फुरपरसवाहृद्धिः नियमार्थं वेति वाशब्दः समुच्चये। एवमथ वेत्यपि।
यदा सेनारूपः समूहः तदा अञ्प्रत्ययोऽन्यदा तु वुञेवेत्यर्थः ॥ ॥७॥ ॥ ॥ एम०
७२

=न चानञिति निषेधो न कार्यस्तदन्तविधिश्च मास्त्विति गोधेनुकमित्याद्यसिद्धेः ॥३॥=

=कथंपुनरेतदुभयंशक्यं ज्ञापयितुमिति चोद्यस्य परिहारार्थम्॰ १=

ननु चेति। ज्ञापकं स्यादित्युक्तमपि चोद्यपरिहारायानूदितं उभयमिति अन्यथानुपपत्त्या ज्ञापकत्वं भवत्युभयेन च विना ष्ठिवुक्लमाचामिति विधानं नोपपद्यत इ
त्युभयस्यापि ज्ञापकत्वमित्यर्थः अन्यत्करण इति यद्यपि गण एवैतत्पठ्यते तथापि ष्ठिवुक्लमालवादिति योगविभागेनार्थद्वयं ज्ञाप्यं। ततः सेनासंज्ञायामिति
नियमः कर्तव्य इति दर्शयितुं वार्त्तिकारंभः पाशादेर्यणिति वा न परमाणूनामनेकत्वेऽपि वातसंज्ञकस्यावयविन एकत्वादनेकाश्रयसमूहानुपपत्तिरित्यर्थः

पूर्वोऽपि ष्ठिवुक्लमुपरस्मैपदे बाध्यत इति ननु चोक्तं गोत्राद्युत्पन्नचतन्त्रोत्तुमिति तदन्तविधिना प्राप्नोति ननु चोक्तं तदन्तान्न भवन्स एवेत इति ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वेऽप
वं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः भवतीह तदन्तविधिरिति कथं पुनरेतदुभयं शक्यं ज्ञापयितुं भवति च तदन्तविधिः पूर्वं ष्ठिवुक्लमुपरस्मैपदे बाध्यत इति
उभयं ज्ञाप्यते॰ अन्यप्रकरणे ष्ठिवुक्लमालवा सेना संज्ञायां अन्यप्रकरणे ष्ठिवुक्लमालवा सेनासंज्ञायामिति वक्तव्यं ष्ठिवुक्लमालवा से
नाचेत् क्रमाभूत् ष्ठीवुक्लमालवकमन्यदिति पाशादिभ्यो यः पाशात्तृणधूमवात पृथग्वातारशेनाद्युक्तोऽयं सामूहिकः नपृथग्वाता
दृश्यन्ते ननु हीदानीमिदं भवति वा सेति। भवति शीघ्रत्वे तु शीघ्रो वातो वासा अथवा पृथग्वाता अपि दृश्यन्ते तद्यथा पूर्वो वातः सर्वतो
वातः वाता वान्ति दिशो दश खलगोरथात् इनित्रकट्यचश्च खलादिभ्य इनिः खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः खलिनी डाकिनी कुटुम्बिनी
॥ति॥ ॥८॥ ॥ ॥ ॥

शीघ्रत्वेत्विति ततश्च वाताच्छीघ्र इति पृथग्वक्तव्यं इत्यर्थः अथवेति एकस्यापि वातस्य दिग्भेदनिमित्तभेदप्रतिभासादनेकाश्रयसमूहोपपत्तिः
यथैकापि दिक् सूर्योदयास्तमयाद्युपाधिभेदादनेका व्यपदिश्यते तथा दशदिश इति लोके व्यवहारः यद्वा भिन्ना एव वाता अवयविनः पृथगुपलम्भात्॥

भा०कै०४
८०

विषयो विषयाभिधान इति अङ्गानां निवासो जनपद इत्यतः स्वस्वामिभावो न प्रतीयते अङ्गानां विषय इत्यत्र तु स्वस्वामिभावः प्रतीयते न तु वास इत्यर्थ इति जनप
दे लुबिति चातुरर्थिकस्य लुब्विधीयमानो विषये न प्राप्नोतीति वचनं । बहुवचनविषयादिति बहुवचनान्तात्कृतात् समासप्रत्ययस्येत्यर्थः गांधार इति गांधारस्यापत्यं
गांधारिः तस्यापत्यानि साल्वेयगांधारिभ्यां चेत्यञ् [redacted] ततो गांधारीणां विषय इत्यण् । ततस्तस्य वा लुप्
[redacted] लुपि युक्तवद्व्यक्तिलिंगसंख्या इति देशः राजन्या इति ॥ औत्सर्गिकस्याणो विषयाभिधान इति लुप् वुञ्पक्षे तु तद्विधानसामर्थ्यात्

विषयो देशे ॥ विषयाभिधाने जनपदे लुब्बहुवचनात् विषयाभिधाने जनपदे लुब्बहुवचनविषयाद्वक्तव्यः अङ्गानां विषयाः अङ्गाः वंगाः
सुह्माः पुण्ड्राः गांधार्यादिभ्यो वा गांधार्यादिभ्यो वेति वक्तव्यं गांधारः गांधारयः वासातः वासातयः शैबः शिवयः राजन्यादिभ्यो वा वुञ्
राजन्यादिभ्यो वा वुञ्वक्तव्यः राजन्याः राजन्यकः दैवयातवाः दैवयातकं वैल्ववनादिभ्यो नित्यं वैल्ववनादिभ्यो वुञ्नित्यमिति वक्तव्यं वै
ल्ववनकः आंवरीषपुत्रकः आत्मकामेयकः तत्तर्हीदं बहुवक्तव्यं न वाभिधेयस्य निवासविषयत्वान्निवासविवक्षायां लुप् विषयविव
क्षायां प्रत्ययः न वा वक्तव्यं किं कारणं अभिधेयस्य निवासविषयत्वात् यदभिधेयं स निवासश्च विषयश्च अभिधेयस्य निवासविष
यत्वात् निवासविवक्षायां लुप् विषयविवक्षायां प्रत्ययो भविष्यति इदं तर्हि प्रयोजनं एतद्ग्रामाभिःइह निसोविधिः इह विभावे निएतदपि
नास्ति प्रयोजनं ॥ यावता यदभिधेयं स निवासश्च विषयश्च अभिधेयस्य निवासविषयत्वात् निवासविवक्षायां लुप् विषयविवक्षायां प्रत्यय

लुब्भावः नचेति जनपदलक्षणस्याभि [redacted] धेयस्यांगादिसंबंधिनो निवासरूपत्वं विषयरूपत्वं चास्ति यद्यपि विषयनिवासयोः परस्परव्य
भिचारस्तथाप्यंगादीनां य एव स्वो विषयः स एव तेषां निवास इति समर्थितं तत्रैकस्योभयरूपत्वात् प्रयोगदर्शनेन व्यवस्था प्रागंगादौ निवासविवक्षैव गांधार्यादिषु राजन्या
दिषु तु पर्यायेणोभयविवक्षा वैल्ववनादिषु विषयविवक्षैवाश्रीयत इति नार्थो लुब्विधिना नातद्धितत्वेन न वुञ्विकल्पेन नापि विकल्पबाधनार्थं

राम०
८०

सोऽस्य छन्द इति । छन्दःशब्देनाक्षरेयत्ताविशेषवाचिनो गायत्र्यादेः शब्दस्य ग्रहणं नपुंसकादिति नपुंसकार्थाभिधायिन इत्यर्थः । नपुंसकार्थाभिधायित्वं च त्रिष्टुबा
दीनां स्वार्थिकाण्प्रत्ययान्तानामेवेति नपुंसकस्वार्थ इत्युक्तं भवति । तदन्तस्य इति योऽहि यं ग्रन्थमधीते स तं स्वरूपतोऽवश्यं वेत्ति यस्तु स्वरूपतो वेत्ति सोऽवश्यमधी
त इति भावः । नैतयोरिति अर्थयोर्व्यभिचारो वेदनमभिप्रेतेन तु स्वरूपमात्रवेदनं तत्र परस्परव्यभिचारदर्शनादुभयोपादानमित्यर्थः । संपाठमिति । अर्थमिति

सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु । छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकात्स्वार्थ उपसंख्यानम् । छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकात्स्वार्थे उपसंख्यानं कर्तव्यं त्रि
ष्टुबेव त्रैष्टुभम् अनुष्टुबेवानुष्टुभम् जगत्येव जागतम् । तदधीते तद्वेद । किमर्थमिमावुभावर्थौ निर्दिश्येते । न योऽधीते वेत्त्येव सः यश्च वेत्ति अधीते एव सो
। नैतयोरावश्यकः समावेशः । भवति हि कश्चित्संपाठं पठति न वेत्ति कश्चिच्च वेत्ति न च संपाठं पठति । क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् । उक्थादिषु उक्थ
ते कामुक्थानि । सामानि यस्मिन्ते सामगमात्रे औक्थिक इति प्राप्नोति नैष दोषः तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति उक्थार्थमुक्थम् इह उक्थान्य
धीते औक्थिकः यज्ञमधीते याज्ञिकः यदिदानीमौक्थिक्यं याज्ञिक्यं वाधीते कथं तत्र भवितव्यम् औक्थिको याज्ञिक इत्येव भवितव्यं कथं
तस्येदंप्रत्ययाल्लुक् तस्येदंप्रत्ययाल्लुग्वक्तव्यः तस्येदं प्रत्ययस्य च स तर्हि वक्तव्यः न वक्तव्यः इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम् औक्थिकस्यमधी
ते उक्थान्यधीते औक्थिकः इति तत्र द्वयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति ॥ अविरविकन्यायेन तद्यथा अवे
र्मांसमिति विगृह्य अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवत्याविकमिति एवमुक्थान्यधीत इति विगृह्य औक्थिक इति भविष्यति औक्थिकमधीत इति विग्र

रपेक्षं साध्यायं पठतीत्यर्थः । क्रतु । कानीति उक्थशब्दो येषु सामसु रूढस्तान्यधीयाने प्रत्ययो नेष्यते यदधीयाने प्रत्यय इष्यते तेन त्वौक्थ्यशब्देन रूढ इति प्रश्नः उक्था
र्थमिति । सामलक्षणं प्रातिशाख्यं शास्त्रमित्यर्थः मुख्यार्थाभिधायिनस्तूक्थशब्दात्प्रत्ययो नेष्यते तत्र वाक्यमेव भवतु उक्थान्यधीते वेद वेति इहेति उक्थशब्देन गौ
णवृत्त्या सामलक्षणमौक्थिक्यमुच्यते यदिदानीमिति औक्थिक्यनाम्नाय यस्तदीयमर्थं छन्दोगौक्थिक्य इत्यस्य तस्येदंप्रत्ययान्ता इति अध्येत्रवेदित्रोरुत्सन्नस्यात्तल्लुगन्ताप

—

=प्राति ... इदंप्रत्ययादिति ... पञ्चमी ... आदि ॰ १=

=तदधिकारस्मात्तेन बोधेत्वधिकृत्य कृते ग्रंथ इति छः स्यात् ४=

भा०कै०४ विद्येति इकञ्जितिठञि सर्थः अकल्पादेरिति तदन्तान्तयोक्तान्तस्यैव कल्पादेर्निषेधं करोति । तथा च माध्ये काल्पसूत्र इति प्रत्युदाहृतं अन्ये तु सर्वेषामेव निषेधमि

८१ छन्तः काल्पविद्य इत्यादि भाष्यमिसारुः तन्नु प्रथमातिक्रमे कारणादर्शनाज्ञापविरुद्धमिति लक्ष्यते त्रैविद्य इति अवयवादि वा विद्यातामधीते इति प्रत्ययः कार्यः

तिस्रो विद्या अधीत इति तु क्रियमाणे द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक्प्रसंगः आख्यानेति द्वयोरर्थयोर्ग्रहणं द्वयोः स्वरूपग्रहणं यावक्रीतिक इति यावक्रीताधिकारेणकृत

माख्यानमुपचारात् यावक्रीतशब्देनोच्यते तदधीते वेद वा यावक्रीतिकः । एवं प्रैयंगवाधिकृत्ताख्यानाध्यायी प्रैयंगविकः वासवदत्तिक इति वासवदत्ता

विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिकक्स्मृतः विद्या० वायसविद्यिकः विद्या० लक्षण० गौलक्षणिकः आश्वलक्षणिकः लक्षण। कल्प। पाराशरकल्पिकः मातृकल्पिकः कल्प। सूत्र वार्त्तिकसूत्रिकः सांग्रहसूत्रिकः अकल्पादेरिति किमर्थं काल्पसूत्रः विद्या चानंगक्ष त्रधर्मत्रिपूर्वा विद्याचानंगक्षत्रधर्मत्रिपूर्वेति वक्तव्यं आंगविद्यः क्षात्रविद्यः धार्मविद्यः त्रैविद्यः आख्यानाख्यायिकेतिहासपु राणेभ्यश्च ठग्वक्तव्यः यावक्रीतिकः प्रैयंगविकः यायातिकः आख्यान० आख्यायिका० वासवदत्तिकः सौमनोत्तरिकः ऐतिहासिकः पौराणि कः सर्वसादेर्द्विगोश्च लः सर्वसादेर्द्विगोश्च लो वक्तव्यः सर्ववेदः। सर्वतन्त्रः॥ ॥ ॥ ॥

मधिकृत्य कृताख्यायिकां अधिकृत्य कृते ग्रन्थ इत्यत्रार्थे वृद्धात् छः तस्य लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप् ततो ऽनेन ठक् एवं सौमनोत्तरिक इति ऐतिहासिक इ

ति इतिहासशब्द उपदेशपारंपर्ये वर्त्तते इतिहासनेऽस्मिन्निति इतिहासः हलश्चेति घञ् मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ततष्ठक् सर्वसादेरिति सशब्दोऽर्थवान्ना राम०

द्यत इति सर्वशब्दः एष द्विर्दिष्टः द्विगोश्च सनेन द्विगोर्लुगनपत्ये इति स्मारितं सर्ववेद इति सर्ववेदानधीत इत्यणो लुक्॥ ॥ ॥ ८१

=उपदेशपारंपारं पर्येणास्मते निश्चयवबुध्यास्थीयते ऽस्मिन्निति पर्यः ।२=

सवार्त्तिक इति वृत्तौ साधुवार्त्तिकं क्रंथादिभ्यष्ठगित्येठक् वार्त्तिकान्तमधीत इत्यं नवचनेसहस्याव्ययीभावः अव्ययीभावे चाकाल इति सभावः ततोऽग्रेणो लुक्। पंचकल्पानधीत इति द्विगुस्ततो विद्यालक्षणेति ठक् तस्य लुक् अनुसूरिति अनुसूशब्दो ग्रंथविशेषवाची स ठकमुत्पादयति लक्ष्यलक्षणशब्दौ चैतत्समर्थः अनुसूत्तमधीते इति ठक् तस्येसुस्कान्तादिति कादेशः। केतोति हस्तो वृद्धिश्च। ततः आनुसुक इति भवति लक्ष्यमधीते लाक्ष्यिकः लक्षणमधीते लाक्षणिकः इकन्निति सर्वेपदमधीते पूर्वपदिकः शतपथमधीते शातपथिकः शतपथिकी षष्टिपथिकः षष्ठिपथिकी अनुब्राह्मणादिनिः अपमिति अध्येतृवेदित्रोरनभिधानादणन भविष्यती

इति

सवार्त्तिकः ससंग्रहः। पंचकल्पः द्विगौ। अनुसूः लक्ष्यलक्षणे सर्वसादेर्द्विगोश्च लः। इकन्यदोत्तरपदात् शतषष्टेः षिकन्पथः। अनुब्राह्मणादिनिः। अयंयोगः शक्यो ऽकर्तुं कथं अनुब्राह्मणी अनुब्राह्मणिनौ अनुब्राह्मणिन इति। नैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धं॥ वसन्तादिभ्यष्ठक्। अपुक्तोऽयं निर्देशः अधीते वेदेति वर्तते न च वसन्तो नामाध्ययनमस्ति नैष दोषः साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति वसन्तसहचरितमध्ययनं वसन्तो ऽध्ययनमिति। प्रोक्ताल्लुक्। अयुक्तोयं निर्देशः प्रोक्तादिति भवितव्यं सौत्रो निर्देशः सूत्राच्च कोपधात्। संख्याप्रकृतेरिति

॥ वक्तव्यं इह माभूत् महावार्त्तिकः कालापकः॥ ॥ ॥

तेन लाघवनार्थमपि सूत्रे न कृतं वसं वसंतसहचरितमिति यत्र वसन्तो वर्ण्यते यद्वा वसन्ते ऽधीयते तत्साहचर्यात्ताच्छब्द्यं लभते प्रोक्ता अयुक्त इति अर्थे सप्तमी क्त्वा दर्थे नच प्रत्ययस्य पौर्वापर्यासंभवादिति भावः सौत्र इति प्रोक्तशब्दस्य हस्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तेनानन्तरधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमिति सर्वैः सूत्रात् संख्याप्रकृतेरिति अष्टाध्यायाः परिमाणमस्य संख्यायाः अतिशब्दान्तायाः कन्निति कन्प्रत्ययस्ततो ऽष्टकमधीयत इत्यणो लुकि कृते ऽष्टकाः पाणिनीया इत्युदाहरणं॥ ॥

=कालापक इति. कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापास्तेषामाम्नायः कालापकं गुन्हः तत्र तस्य अधीन इत्यणस्तस्य च न लुक् यस्त्विस्या

भा॰कै॰४ छन्दो इह प्रोक्तप्रत्ययान्तस्यानेकः प्रकारो दृश्यते स्वान्तं अमुपाध्यन्तरयोगे वाक्यमध्ये न्नवेदित्रोः प्रत्ययश्च स्वान्तं अन्तावद्यथा पाणिनिना प्रोक्तं व्याकरणं पा
८२ णिनीयमिति उपाध्यन्तरयोगे महत्पाणिनीयमिति वा कं पाणिनीयम् इति अध्येतृवेदित्रोः प्रत्ययः पाणिनीया इति छंदो ब्राह्मणानि चेति नां प्रोक्तप्रत्ययां
तानामध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयतैवेष्यते ननु स्वान्तं आदीनि तद्विषयार्थमिदं सूत्रं क्रियमाणे पि चैतस्मिन्नधीते वेदेत्यधिकारादध्येतृ[redacted]वेदितृ विष

छंदो ब्राह्मणानि च तद्विषयाणि किमर्थमिदमुच्यते अन्यत्राभिधेयस्यानित्यत्वाच्छंदो ब्राह्मणानां तद्विषयवचनं अन्यत्राभिधे
यमनित्यं भवति पाणिनीयमिति वा भवति पाणिनीया इति वा अन्यत्राभिधेयस्यानित्यत्वाछंदो ब्राह्मणानामप्यनित्यता प्राप्नोति.
इष्यते च तद्विषयतयैव स्यादिति तच्चांतरेण यत्नं न सिध्यतीति छंदो ब्राह्मणानां तद्विषयवचनमेवमर्थमिदमुच्यते अस्ति प्रयोजन
मेतत् किं तर्हीति तत्र यथाधिकारं तद्विषयप्रसंगः तत्र यथाधिकारं तद्विषयता प्राप्नोति अधीते वेदेति वर्तते नाध्येतृवेदित्रोरेव तद्विष
यता स्यात् ये त्वेते उपचारास्तत्र न स्यात् यथेह भवति पाणिनीयं महत्सुविहितमिति एवमिहापि स्यात् कठं महत्सुविहितमिति॥ ॥ ॥

=प्रोक्तप्रत्ययांतप्रयोगनिवृत्तिर्न स्यात्:१=

यस्य वाक्यस्यैव निवृत्तिः सिध्यति ननु स्वान्तं आदेरिति मत्वा पृच्छति किमर्थमिति॥ अन्यत्रेति पाणिनीयादौ अभिधेयस्येति प्रोक्तलक्षणस्यार्थस्य अनित्यत्वादिति ना
नाविषयत्वादध्येतृवेदित्रोर्नित्यं विशेषणत्वेनाप्रयोगादनियतत्वादित्यर्थः तत्र यथाधिकारमिति अधिकारमनतिक्रम्येत्यर्थः अधीते वेदेत्यधिकारादध्येतृवेदित्रो एम॰
रेव विवक्षितयोस्तद्विषयता विधीयमाना तद्विषयमेव वाक्यं निवर्तयेन्न तु क्रियांतरविषयमित्यर्थः ये त्वन्य उपचारा इति व्यवहारा इत्यर्थः॥ ॥ ८२

=कठं महत्सुविहितमित्यादि:१=

सिद्धं त्विति अध्येतृवेदित्रोरेव विवक्षितयोः छन्दो ब्राह्मणेषु प्रोक्तमसमयउत्पद्यते नाम्नाये मेवं वक्तव्यमित्यर्थः परार्थे न दिति छंदो ब्राह्मणान्यध्येतृवेदित्रोरि [redacted]

[redacted] ति परिभाषां कल्पपुराणप्रोक्तेकल्पे चेति करिष्यते चकारेण ब्राह्मणग्रहणं मनुकृष्यते। ततः शौ

नकादिभ्य इति ततः छन्दो ग्रहणमनुवर्त्तिष्यते इति भावः याज्ञवल्कानीति याज्ञवल्क्यस्यापत्यमिति गर्गादित्वाद्यञ्। तदंतात्प्रोक्तेर्थे कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण्

=ननु चेत्यपीति। तदर्थकं तद्विषयाणीत्यत्र तद्विषयार्थः। परार्थमिति। यस्य यदर्थं कृतं तत्तदधीते तद्वेदेति तदनुवृत्तसामान्येन नियमार्थतायां अध्येतृवेदित्रोर्विरूपार्थकं न तद्विषयत्वग्रहणं विनापि सिद्धत्वादिति भावः। एवं तर्हीति। तद्विषयत्वस्य प्रयोजनाकर्तव्यत्वं तदधीन=

=तद्वेदेत्यत्रार्थस्य प्रोक्ताधिकारे लेखोत्तरत्रानुवृत्त्यर्थं न छंदो ब्राह्मणग्रहणेन पुराणप्रोक्तेष्वित्यत्र ब्राह्मणग्रहणस्य शौनकादिभ्य इत्यत्र च छंदोग्रहणस्याकर्त्तव्यतां तु तन्त्रमिति भावः। इतरे यथोक्तार्थमप्रतिपद्यमानाः पृच्छन्ति। ननु चेति। कोन्वत्रेति। तुल्यत्वाज्जेरवस्यास्तत्व

सिद्धं तु प्रोक्ताधिकारे तद्विषयवचनात् सिद्धमेतत् कथं प्रोक्ताधिकार एव तद्विषयता वक्तव्या तेन प्रोक्तं छंदो ब्राह्मणान्यध्येतृवेदित्रोरिति तत्र हि

६२ अध्येतृवेतृग्रहणं कर्त्तव्यं ननु चेहापि क्रियते परार्थमेतद्भवति तदधीते तद्वेदेति एवं तर्हि यावदिह छंदो ब्राह्मणग्रहणं तावत्तत्राध्येतृवेदितृ

ग्रहणं ननु च तत्रापि क्रियते परार्थं तद्भविष्यति पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु शौनकादिभ्यश्छंदसीति इह वा छंदो ब्राह्मणग्रहणं

क्रियते तत्र वाध्येतृवेदितृग्रहणं कोन्वत्र विशेषः याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधः याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः याज्ञवल्कानि ब्रा

ह्मणानि सौलभानि किं प्रोक्ताधिकारे तद्विषयता क्रियत इत्यतो याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः नैषा हि सर्वथा याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः २ र निर्वा

प्रोक्ते तद्विषयः अथवा इनिः प्रोक्ते तद्विषयो भवतीति वक्तव्यं यदि इनिः प्रोक्ते तद्विषयो भवतीत्युच्यते एवमपि पैंगीकल्पः अत्रापि प्राप्नोति॥

अतद्विषयता न भवति सौलभानीति सुलभेन प्रोक्तानीति तेन प्रोक्तमित्यण् सिद्धं त्वित्यस्यानंतरं प्रतिषेधवचनात् तन्निमित्तत्वप्रतिषेधवचनस्याशंक्य पृच्छ

ति किं प्रोक्ताधिकार इति इनिर्वेति इनिशब्देन णिनिरपि गृह्यते कर्मंदकृशाश्वादिनिरित्ययमिनिरपि तेनेनेरेव प्रोक्तार्थे विहितस्य तद्विषयता भविष्यति न त्व

ण इत्यर्थः पैंगीति पिंगेन प्रोक्तः कल्प इति णिनिः अत्रापि छंदो ब्राह्मणग्रहणं क्रियमाणे तद्विषयताप्रसंगः॥ " ॥७॥

=नन्विनिर्वेत्युक्ते काश्यपिन इत्यादौ णिनि विषये तद्विषयता न स्यादत आह इनिशब्देनेति। ननु छंदस्त्वाभावात्कथं पैंगीकल्प इत्यत्र प्राप्तिरत आह छंदो ब्राह्मणेति। तत्रापि भाष्यमापतितमिति भावः। ९=

साधितः॥२॥

=ननु तस्मिन् विधायकं ननु न च कल्पे इत्यसिति कथं नियमो न आह· एनिरप्येति·१= स्वयं न वर्तन्त इति· अनेन बाधे तेनु रनवकाशत्वं तु कं·२=

भा० वृ० ४ काश्यपकौशिकयोर्ग्रहणं चेति । इ निरध्येतृवेदितोरिति परिभाषायां कृता काश्यपकौशिकाभ्यां कल्प इति तत्र नियमार्थं कृतेयमित्यर्थः एवमपीति इ ने रेके सोपपदानां ति
८३ त्रियोदिसूत्रविहितानां छणादीनां तद्विषयता न स्यात् कौराः इति कौरेन प्रोक्तं छन्दो धीयते कं कते न मुदेन पिप्पलादेन चेति । तेन प्रोक्तमित्यण् । तस्य छणादि
षु नेत्तर्भावात्तद्विषयता न प्राप्नोति दोषांतरमुद्भावयति छणादय इति अध्येतृवेदितृविवक्षायामेव प्रोक्तार्थे उत्सृज्यमाना छणादयस्तत्रैव स्युः यं भ
वंत औत्सर्गिकाबाधेरन् अन्यत्र तु स्वयमभवंतो न बाधेरन्नित्यर्थः निति रिणप्रोक्ता इति नितिरिवतंतेरे खि तत्र छन्दोग्रहणं कृतमिति वृत्तमिति

काश्यपकौशिकग्रहणं च कल्पे नियमार्थं द्रष्टव्यं काश्यपकौशिकाभ्यामेव इनिः कल्पे तद्विषयो भवति नान्येभ्यः एवमपि छणादीनां तद्वि
षयता न प्राप्नोति तैत्तिरीयाः वारतंतवीयाः यदि पुनश्छणादयः प्रोक्ते तद्विषया भवंतीत्युच्यते एवमपि पैंगी कल्पः अत्रापि प्रा
प्नोति । काश्यपकौशिकग्रहणं च नियमार्थमित्येव एवमप्यौत्सर्गिकाणां तद्विषयता न प्राप्नोति कौराः कांकताः मौदाः पैप्प
लादाः । छणादयस्त्वप्यौत्सर्गिकान् अध्येतृवेदित्रोरेव बाधेरन् ये त्वन्ये उपचारास्तत्र न बाधेरन्निति तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इति
॥ अप्रत्ययविशेषेण तत्तु चोक्तं यथा तथा वर्त्त्यादिभ्यः प्रतिषेध इति॥ ॥ ॥
=इनिरूपं विशेषमनुपादायेत्यर्थः॥१=
नात्र छणनं भवति तदभावे प्राप्नोत्यप्यत्ने यद्येवमपवादाभावे उत्सर्गस्य प्रवृत्तिः केन निवार्यते अयानभिधानादिकमुत्सर्गोनुसर्त्तो हेतुरभिधीयते न हि छणा
दयस्त्वापीतिदोषो नोपन्यसनीय इति चिंत्यमेतत् अप्रत्ययविशेषेण तन्न हीति इह वा छन्दो ब्राह्मणानि तद्विषयाणीति क्रियेत प्रोक्ताधिकारे वा छन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवे
दित्रोरित्युच्यते तत्र नास्ति विशेषः । इहापि च प्रकरणे प्रोक्तग्रहणानुवृत्त्या प्रोक्तप्रत्ययान्तानां छन्दोब्राह्मणवाचिनां तद्विषयता विधीयमाना सर्वेषां तेषा
दि निवर्त्तयितुं क्षमेति यथाधिकारमित्यसंदेहो नावतरतीति इदं तु प्रोक्ताधिकार इत्येतदपि वाक्तिकम नैव स्यात् प्रोक्ताधिकार इति सतः प्रोक्तशब्दस्याधिका

=ओक्तं ग्रहणानुरुते कृतमस्ति तत्कल्पेषु छन्दस्सु ब्राह्मणेषु पुराणप्रोक्तेषु नान्तत्द्विषयतावारणं न तु तत्सामर्थ्यादिनिवृत्तिरित्यर्थः·२= =शिष्याणामवमाः इति· =तद्विषयतेति तद्धीतेत्यादेः सम्बन्धानुवर्तनात्स्वैव बाधु इत्यौ तद्विषयाणीत्यस्याकरणादितिप्राप्तयुक्तप्रायादिरित्यर्थः॥२=

॥ ० ॥ भाषावृत्तिविवरणम् एप० ८३

वक्ष्यसे इति पुराणप्रोक्तेष्वित्यत्राकथमिति कल्पे तद्विषयता न प्राप्नोतीति प्रश्नः अत्रापि तद्विषयता चेति अर्थेमात्रमेनिर्दिष्टं तथाहि यत्र प्रकरणे सूत्रमिदं कि
यते तस्याप्रवृत्तितत्वात् कथं तत्र तद्विषयग्रहणस्यानुवृत्तिः स्यात् अथ प्रोक्तप्रकरणे छंदो ब्राह्मणान्यध्येतृवेदित्रोरित्युच्यते तस्यां तद्विषयग्रहणं नास्ति। तस्मात्प्रोक्तप्र
करणेऽध्येतृवेदित्रग्रहणं पाराशर्यशिलालिभ्यामिति सादावनुवर्त्स्यतीति भाष्यकारो मन्यते यद्वा याज्ञवल्क्यादयः तद्विषयता च नेति य उक्तं तदेव तद्विषयताग्रहणमु

=अध्येत्विति। प्रोक्तप्रकरणेऽपदवचनं तद्यातत्त्वम् अथ वा दियग्रहणमित्यर्थः। इदेवकरणेऽप्याह। यदेति। १=

वक्ष्यसे तत् याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वादिति तत्रैवं कथं तद्विषयता च न भवतीति कथं काश्यपिनः कौशिकिन इति
इनिः प्रोक्ते तद्विषयो भवतीत्युच्यमाने। वक्ष्यं काश्यपकौशिकग्रहणं कल्पे नियमार्थं इष्टम् तदेवेदानीं विधानार्थं भविष्यति कथं पाराशरि
णो भिक्षवः शैलालिनो नटाः अत्रापि तद्विषयता चेत्यनुवर्त्यते तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि तेन निर्वृत्तं तस्य निवासः अदूरभव
श्च किं पुनरयमेकयोगः अहो स्विन्नानायोगाः किं चातः यद्येकयोगः॥ ॥ ॥ ॥

=अथेति। अपि पाराशर्यकाश्यपकौशिकाभ्यामिति सत्रः अत एव तद्विधर्थमितिपूर्वमुक्तं। २=

नत्वात्रानुवर्त्स्यतीत्यर्थः अदूर चतुर्णां योगानां किमेकवाक्यता अथ नानावाक्यतेति विचारः किं पुनरिति ननु समर्थविभक्तयः प्रत्यया योऽश्वभिन्ना इति कथमेकयो
गत्वसंभावनोच्यते अणादयः पंचैते योगैर्विधीयंत इति तद्विधानापेक्षमेकयोगत्वं संभवति यदा युगपदेतेष्वर्थेषु अणादयो विधीयंते ग्रहणवाक्ये नैकेन तदैक
योगत्वं तदा चैतन्निर्बंधनानि प्रक्रियावाक्यान्युपपद्यंते यदा तु क्रमेणाभिन्नेष्वर्थेषु प्रत्ययविधानं तदा नानावाक्यता ॥ ॥ ॥

=अणादयः तत्त्वजाः। २= एकेति। विधेयमेदप्रयुक्तयोगभेदनिरासपरमेतत्। २=

भा० कै० ४ देशेतन्नाम्नीति चतुर्थेपि योगे खुप्रसङ्ग्यां लोपाधिते नैतदुपपद्यते एकयोगे च प्रथमेनैवार्थेनानन्तर्यात्संबन्धेन नाम्नैः नानायोगत्वेनुसृतत्वाद्
८४ धिकारे सति सर्वै रथैं रस्योपाधेः संबंध उपपद्यते प्रमादकृतमिति शिष्याणां सुखावबोधाय लाघवं प्रसनवधानलक्षणेन प्रमादेन कृतमित्यर्थः
लौकिको र्थ्यधिकारोऽपेक्षालक्षण एकस्मिन्न योगे न विरुध्यते अर्थसमुदायस्यापि स्वसमर्थे विभक्तिरूपाधिर्वा निर्दिश्यमानः प्रत्येकमभिसंबध्य

×वृत्तिर्भवतीति एकयोगेप्यनु×

देशेतन्नाम्नि देशे तन्नाम्नी तस्यानुवृत्तिः कर्तव्या न ह्येकयोगेनुवृत्तिर्भवति कथं ज्ञायते यदयं तदधीते तद्वेदेति द्वितीयाग्रहणं
करोति अथ नाना योगाः ओरञित्येवमाद्यनुक्रमणं यदेव सर्वासमर्थादेशानन्तर्यस्यैव विषये स्यात् यथेष्टमिति तथा स्यात् अस्तु तावद्
एको योगः ननु चोक्तं देशे तन्नाम्नी तस्यानुवृत्तिः कर्तव्या न ह्येकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति कथं ज्ञायते यदयं तदस्मिन्नस्तीति
प्रथमासमर्थग्रहणं न करोति कथं तदधीते तद्वेदेति प्रमादकृतमाचार्यस्य शक्यमकर्तुम् अथ वा पुनरस्तु नानायोगाः न
नु चोक्तमोरञित्येवमाद्यनुक्रमणं यदेव सर्वासमर्थादेशानन्तर्यस्यैव विषये स्यादिति नैष दोषः गोयूथवदधिकारः तद्यथा गो
यूथं प्रघट्टितं समं घोषं गच्छति तद्वदधिकारः ओरञ् अरञ्विधेर्नद्यामतुब्विप्रतिषिद्धं अरञ्विधेर्नद्यामतुब्भवति वि
प्रतिषेधेन अरञोऽवकाशः कक्षतु काक्षतवं कार्कपेलवं मतुपोऽवकाशः ॥ ॥ ॥

ते यत्तन्नाम्नीत्युक्तं न चैकयोगेनुवृत्तिर्भवतीति तज्जातीयमधिकारमन्तरेणैव संबंधस्यान्याप्यत्वमनाश्रित्य सविरोधः गोयूथवदिति स्वरितलिंगासंगादिमे प्रम०
येमाणाऽधिकाराणां आनन्तर्य्यव्यवधाननिरपेक्षास्समममेव कार्ये देशमनुसरंतीत्यर्थः ओरञ् ॥ श्री श्री ८४

=एवोप्पर्णः॥२=

उदुम्बरावतीति मतौ बह्वचोऽनजिरादीनामिति दीर्घः मतौ अङ्गग्रहणमिति मतोऽस्य बह्वच इत्येवास्तु व्यधिकरणे पञ्चम्यौ याख्यासेने बह्वचो यो विहितो मतुप्तदन्तं नाद्भवतीतिस एवार्थः संपद्यत इति प्रश्नः यथैति सामानाधिकरण्ये संभवति वैयधिकरण्याश्रयणमयुक्तत्वादित्यर्थः नद्यां अयमिति नदस्मिन्नस्तीति देशेऽत न्नाम्नीत्येतत्सूत्रविहितो नद्यामपि देशत्वाद्विशिष्टलिङ्गो नदी देशो ग्रामादिस्तत्र तु पृथग् ङीग्रहणं सर्वे नदीवाच्यवयववद्गृह्यपरिग्रहार्थं सविशेषविहित इति दे

=पर्यवसितमधिकारस्य बक्ष्यस्य करणस्यादित्यर्थः ॥ ६=

उदुम्बरावती० मशकावती० इहो भयं प्राप्नोति इक्षुमती द्रुमती मतुब्भवति विप्रतिषेधेन मतोऽस्य बह्वजङ्गात् अङ्गग्रहणं किमर्थमय पा बह्वज्ग्रहणमङ्गविशेषणं विज्ञायेत बह्वचोऽङ्गादिति अक्रियमाणे बह्वज्ग्रहणं कस्य विशेषणं स्यात् मत्वन्तविशेषणं तत्र को दोषः इहापि प्रसज्येत मालावतामयं निवासः मालावतं अस्ति चेदानीं कश्चिद्बह्वच्मत्वन्तः यत्रैष विधिः स्यात् अस्तीत्याह भवान् स्वावान् नद्यां मतुप् किमर्थं नद्यां मतुब्विधीयते न तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुब्सिद्धः नद्यां मतुब्वचनं मत्वर्थे णिविधानात् न द्यां मतुब्वचनं क्रियते मत्वर्थे णविधानात् अयं मत्वर्थे णो विधीयते सविशेषविहितः सामान्यविहितं मतुपं बाधेत निर्वृत्ताद्य र्थे च ॥ निर्वृत्ताद्यर्थे च नद्यां मतुब्वचनं क्रियते निर्वृत्ताद्यर्थेषु मतुप्प्रत्ययः स्यात् कुमुद्वान् वेतसवान् महिषाच्च महिषावानिति

शेतन्यान्निविधानात् निर्वृत्ताद्यर्थे चेति निर्वृत्तादिषु चतुर्ष्वर्थेषु प्राप्त एव मतुब्विधीयते नदस्मिन्नस्तीत्यर्थे तत्रार्थे शनिप्रसक्त इत्यर्थः नड शस्त्रकारेण कुक्कुरवर्तिनः ह्रतः तत्र कुञ्चाशिन्नस्तीति कुञ्चकीयमिति ह्रस्वो न सिध्यति तस्य कीयविस्वच नलोपो न प्राप्नोति। पराऽऽदिष्टेनुकेण इति ह्रस्वो नां तस्य च पदत्वान्न

लोपः सिध्यतीति मन्वान आह ॥ ॥ ॥

भा०कै०४ ८५

यदि पुनरितिकएव इति आगमादेशौ सह भवत इत्युक्त्वा नैगौरवप्रसंग इति मन्यते निपातनादिति गणएव कुंचा ह्रस्वत्वंच तत्र न्नत्लो पञ्चे तुच्छारणादित्य

×तत्तर्हिवक्तव्यं·५× हे ×कएवमतश्चोद्यते×४

यदि पुनरयंकुट् पराादिः क्रियेत कुटि प्रत्ययादेशादेशानुपपत्तिरनादित्वात् कुटि सति मस्यादेशसाप्यस्यानुपपत्तिः कुटिकृतेऽनादित्वा द्रादेशो नप्राप्नोति एवंतर्हि परवीतः करिष्यते परवीते ह्रस्वत्वं यदि परवीतः ह्रस्वत्वंवक्तव्यं कुंचकीयाः पराशेपुनः सति केण इति ह्रस्वत्वं सिद्धं भवति अस्तु तर्हि पराादिः ननु चोक्तं कुटिकृते अनादित्वादादेशो नप्राप्नोतीति सिद्धत्वादिष्टस्य कुट्वचनात् सिद्धमेतत् कथं आदिष्टस्यकुट्वचनात् कुट् आदिष्टस्येति वक्तव्यं नवक्तव्यं सन्नियोगात्सिद्धं सन्नियोगः करिष्यते सन्नियोगो नाम चकारः क र्तव्यः कुट्च किंच० पश्चान्यत्प्राप्नोति किंचान्यत्प्राप्नोति आदेशः सिध्यति।सूत्रंतर्हि भिद्यते यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तं पर वीते ह्रस्वत्वमिति निपातनादेतत्सिद्धं किंनिपातनं कुंचा ह्रस्वत्वंचेति तत्तर्हि परवीने सति निपातनंकर्त्तव्यं पणहावृष्ये परो षः यद्धितके इति ह्रस्वत्वं नतत्काष्ठमात्रेशक्यं विज्ञातुं इहापि प्रसज्येत नदीकल्पः परीवाहः कुमारीकाम्यतीति तस्मादुभाभ्या मेतद्वक्तव्यं कुंचा ह्रस्वत्वंचेति॥ ॥इति श्रीमहाभाष्येचतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम्॥ ॥ ॥

र्थेःायद्धित इति केण इत्यत्र कप्रत्ययस्यग्रहणं नतु वर्णमात्रस्य यत्नस्तदादिविधिःस्यादित्यर्थः॥ ॥इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदी पे चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकं॥ ॥ ॥ एम० ८५

षे' शेषग्रहणमंतरेणापत्यादीनां चातुरर्थपर्यंतानां निवृत्तत्वाद्वक्ष्यमाणेषु जातादिषु घादयः स्युरितीति मत्वा पृच्छति कः शेष इति इतरः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं शेषं दर्शयति' अपत्यादिभ्य इति' येनाभिप्रायेण पृष्टवांस्तेनैव पुनः पृच्छति' किमर्थमिति' स्वार्थे माभूवन्निति' अर्थो निर्दिष्टो हि स्वार्थे घादिप्रसंगो विप्रकर्षो नु जातादिभिर्घादीनां संबंधो न स्यादिति भावः' अपत्यादिष्विति' प्राग्दीव्यत इति विशिष्टावधिपरिच्छिन्ना यथाश्रयेणाणादीनां विधानादिति भावः' इमेऽपीति' घादिविधानवाक्येष्वर्थनिर्देशाभावात् तत्र जातादिष्वर्थनिर्देशवाक्येषु प्रसत्यानुपातानां परस्पराकांक्षावशादेकवाक्यतायां सत्यां जाता

शेषे' शेष इत्युच्यते। कः शेषो नाम। अपत्यादिभ्यश्चातुरर्थपर्यंतेभ्यो येऽन्येऽर्थाः स शेषः' किमर्थं पुनः शेषग्रहणं क्रियते शेषे घादयो यथा स्युः स्वार्थे माभूवन्निति नैतदस्ति प्रयोजनं इदं तावदयं प्रष्टव्यः अणादयः स्वार्थे कस्मान्न भवंतीति अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयंते तेन स्वार्थे न भविष्यंति इमेऽपि तर्हि जातादिष्वर्थेषु विधीयंते तेन स्वार्थे न भविष्यंति कथं पुनरिहोच्यमाना घादयो जातादिष्वर्थेषु शक्या विज्ञातुं अनुवर्तिष्यंते तत्र घादयः यद्यनुवर्तिष्यंते घादयः या या प्रकृति तस्यास्तस्याः पूर्वे पूर्वे प्रत्ययाः प्राप्नुवंति एवं तर्हि जातादिष्वर्थेषु घादीनपेक्षिष्यामहे अयुक्ता एवं बहुनोऽपेक्षा अपेक्ष्यमाणो यमनंतरं योगमपेक्षेत बहूनोऽप्यपेक्षा भवति तद्यथा के

दिष्वेव घादयो भविष्यंति न तु स्वार्थ इत्यर्थः' एवं तर्हीति' तत्र जातादिषु प्रत्ययानिर्देशादर्थाकांक्षित्वाद्घादय इति भावः' अयुक्त इति' बहुनो वस्तुनोऽपेक्षा न युक्ता अनंतरेणैव प्रत्ययेनाकांक्षाविच्छेदसंभवादिति भावः' अनंतरमिति' विभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्यामित्येतदित्यर्थः' कषादिष्विति' यथात्र कषादिष्विति वचनापेक्षा प्रतिपाद्यते तथा हि पि योगविभागसामर्थ्यात्प्रत्ययसमुदायापेक्षा भविष्यतीति मन्यते॥ ॥

भा०कै०४
८६

ससमान्यकमिति उपमानेकर्मणि चेसत्र धातुसामान्यं प्रकृतित्वेनोपादीयते। अन्यच्च तु विशेषः नतच्च सर्वस्यैवापेक्षा भविष्यतीत्यर्थः अथवेति स्वरित
त्वादिति भावः विप्रतिषेधादिति पूर्वविप्रतिषेधादिति भावः नैवेति अनिष्टप्रसंगाद्विप्रतिषेध आश्रयितुं न युक्तः परशब्दस्य व्यवस्थावि षयत्वात्तत्र ग्रह
णादिष्टवाची संगृह्यत इति चेदिष्टानिष्टत्वस्य वचनादिना ऽज्ञानत्वात्तद्ग्रहणस्यायुक्तत्वात् अणपवादत्वादिति नाप्राप्ते णि विधीयमाना घादयोऽप

ससामान्यकं सविशेषकं सर्वमपेक्ष्यते अथवा पुनरस्त्वन्तु वृत्तिः ननु चोक्तं पायापरा प्रकृतिस्तस्याः पूर्वे रप्रत्यया प्राप्नुवन्ति नै
ष दोषः संबंधमनुवर्तिष्यते राष्ट्रावारपाराद्घखौ ग्रामाद्यखञौ राष्ट्रावारपाराद्घखौ कस्मादिम्योठकञ् राष्ट्रावारपाराद्घखौ ग्रामाद्यख
ञाविति अत उत्तरं पठति शेषवचनं घादीनामपत्यादिषु प्रसंगार्थं शेषवचनं क्रियते शेषे घादयो यथा स्युः अपत्यादिषु मा भूवन्नि
ति। कथं च प्राप्नुवन्ति तस्येदं वचनात्प्रसंगः। तस्येदं विशेषा ह्येते अपत्यं समूहो निवास इति। विप्रतिषेधात्तु। अणादयः क्रियन्तां घा
दय इति किमत्र कर्तव्यं अणादयो भवन्ति विप्रतिषेधेन नवा परत्वाद्घादीनां नवा एष युक्तो विप्रतिषेधः किं कारणं परत्वाद्घादीनां [redacted] विप्रतिषे
धे परमित्युच्यते पूर्वे चाणादयः परे घादयः। परेणादयः करिष्यन्ति सूत्रवि [illegible] पर्यासः कृतो भवति अणपवादत्वात् घादीनां अणि विषये घाद
यः प्राप्नुवन्ति। नैष दोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अणि विषये घादयो न भवन्तीति ॥ ×अणपवादत्वाद्घाणिविषये घादिप्रसंगः।×१ ॥

त्यादिषु प्रत्ययं बाधेरन्निति शेषाधिकारः कर्तव्य इत्यर्थः इदानीं भाष्यकारो ऽसत्यपि शेषाधिकारे ज्ञापकेनापत्यादिषु शेषाधिकारप्रत्याख्यानाय घादीन्यावृत्तेय एम०
ति नैष दोष इति फक्छञ्चेति फक्छयोर्विधानार्थं कर्तव्यं तत्र ठकामुक्तेऽपक्षे ठाच्छ इति छो भविष्यतीत्यर्थः छ विधानेन तज्ज्ञापकार्थं संपद्यते घादयो ८६
पत्यादिषु न भवन्तीत्यस्यार्थस्य अपत्यप्रज्ञापकं स्यादित्याशंक्य ज्ञापकान्तरमाह॥ श्री ॥

गोत्रग्रहणमिति गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रे सेनेति भावः गोत्रचरणाद्वुञिति समूहे इदमर्थोऽनर्थकं तेन वुञि सिद्धे पुनर्वुञ्विधानं यथोक्तार्थज्ञापनं देवयानवग्रह
णमिति राजन्यादिगणपठितमिति भावः देवयातव्नाम प्रसानिर्देवयातवा इति गोत्रप्रत्ययान्तमेतत् भाष्वाख्यणग्रहणमिति न्सुरीहणादिगणपठि
तं वुञ्विधानार्थमिति भावः यद्यपि न्यायेनाप्रसादिषु घाघ भावः सिध्यति तथापि विस्पष्टप्रतिपत्तये भाष्यकारोक्तानुपन्यास्यतं तथाहि वि
शेषशब्दसंनिधाने सामान्यशब्द उपादीयमानस्तत्रैव वाविशेषे वर्तिष्यते। यथा वृक्षः शिंशपेति विशेषाणां तरेषु वा यथा दधि ब्राह्मणेभ्योदीय

यदयं पक्षेष्वच्छेति पितृष्वसुश्छण्शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकं फिञर्थमेतत्स्मात् सौवीरगोत्रे फिञिति वर्जेते नचफिञन्तं सौवीरगोत्रमस्ति गोत्र
ग्रहणं सामूहिकेषु ज्ञापकं देवयानवग्रहणं वैषयिकेषु भाष्वापणग्रहणं नैवासिकेषु राष्ट्रावारपाराद्घखौ अवारपाराद्विगृहीता
दपि अवारपाराद्विगृहीतादपीति वक्तव्यं अवारीणः पारीणः विपरीताच्च विपरीतादपीति वक्तव्यं पारावारीणः कत्र्यादिभ्यो ढकञ्
ग्रामाच्च ग्रामाच्चेति वक्तव्यं ग्रामेयकः तत्राहि वक्तव्यं न वक्तव्यं कत्र्यादिभ्यो ढकञ्ञिति सत्र ग्रामादिसेनत दनुवर्जिष्यते॥ ॥

तातक्रं कौण्डिन्यायेति तस्येदमिति सामान्यप्रसादिशब्दसंनिधावुपादीयमानं यद्यप्रसादिष्वेव वर्तेत तदा सामान्योपादानं नैरर्थक्यमेव स्यात् तस्माद्प्रसादिविशेष
परिहारेण विशेषाणां तद्वृत्तिन स्येदमिति सनेन ग्राहिष्यन्ते यदितर्हि शेषग्रहणं प्रसाख्यायतेनेत दातस्य लक्षणं तद्यायानि शब्दरूपाणि साध्यानि तानि कथं सिध्यन्ति चक्षु
षा गृह्यते चाक्षुषं रूपं श्रावणं शब्द चतुर्भिरूह्यते चातुरं शकटं आश्वोरथो दृषद्भिः पिष्टा दार्षदाः सक्तवः। उलूखले क्षुण्णा औलूखलो यावकः। चतुर्दश्यां दृश्य
ते चातुर्दशं रक्ष इति तस्येदमिति संस्कृतं भक्षा इति च सिद्धत्वान्नार्थस्तदर्थेन शेषवचनेन तत्र जात इत्यत्र तु सूत्रेष्वलक्षणत्वमाश्रित्य एतेषां सिद्धिमभिधा

=चाक्षुषमित्यादेः १=दार्षदा इत्यादेः १= =वृक्षः शिंशपेत्यत्र तु फलनिवृत्त्ये सामान्यशब्दोपादानं॥४=

=ननु रंकोः कच्छादित्वादेवा लिसिद्धेः विधानं व्यर्थं अत आह रंकव इति तत्र ष्फकाबाधामाभूदित्यण् विधीयत इत्यर्थः ॥२॥ = स्वार्थिक इति अभिधानस्वाभाव्यादस्य लंकारवोरेवेति बोध्यं ॥१॥

कुल कुलस्यापत्यमिति पुनः प्रत्ययार्थे त्वेष्वकुलं प्रकृत्यर्थः संपद्यते कन्निति स्वार्थिक इति भावः कापि वाल्हयुरीति अपूद्धादपीति वुञ्निप्राप्ते ष्फक् गारंभ इत्याद्युः रंको रंकवो जनपदस्ततः प्रागदीव्यतो णिस्यण्प्राप्तस्ततो वृद्धादपीति वुञ्प्राप्तस्ततः अवृद्धे शेठञ्प्राप्तस्ततः कोपधादणस्ततः कच्छादिभ्यश्चेत्यण्प्राप्तस्ततष्फक् गणोविधीयेते कच्छादिषु कोपधत्वादेवाणि सिद्धे रंकुशब्दस्य पाठो मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्निधानार्थः स वाधक इति विशेषविहितत्वादिति भावः अमनुष्ये मनुष्यस्थ इति चूडादाविसर्थः यदि हि मनुष्यस्थे वुञ्ष्फक् गणोनवाधेयातां मनुष्यप्रतिषेधो नर्थकः स्यात् कच्छादिभ्योः एव वचनादिति

=इति कुक्षि कलशि वस्त्यष्टेर्डन्निति ग्रीवाभ्योणिस्येनन च ॥२॥ = आर्षव पदाच्यप्तत स्वामि निठकत्र ॥१॥

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः अयं योगः शाकोभवकु कष्यं कौलेयकः कौक्षेयकः ग्रैवेयकः कुलस्यापत्यं कुक्षिग्रीवान्तुकं न त्र्यः कुलस्यापत्यं कौलेयक इतिभविष्यति कुक्षिग्रीवादपि ठञ्नतालं न भविष्यति कापिश्याष्फक् कुवाल्हयुर्दिपर्दिभ्यश्चेति वक्तव्यं बाल्हायनिः और्दायनिः पार्द्दायनिः रंको रमनुष्येणच अमनुष्य इति किमर्थं रांकवको मनुष्यः रंकोर मनुष्ययहणमनर्थकं किं कारणं मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधीयते स बाधको भविष्यति एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः अमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फक् गणो भवत इति । अमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फक् गणोज्ञापकमितिचेन्नानिष्टत्वात् अमनुष्ये मनुष्यते अणग्रहणं च कच्छादिभ्योणिविधानात् अणग्रहणं चानर्थकं किं कारणं कच्छादिभ्यो णविधानात् कच्छादिपाठा

×ष्यस्य ष्फगणोर्ज्ञापकमितिचेत्तन्न · किं कारणं · अनिष्टत्वात् · न ह्यमनुष्ये मनुष्यस्ये ष्फक् गणाविष्येते क ॥ दृत्वाणभविष्यति ॥ स्तार्हि वुञ्निः ॥

ततश्चैकविषयत्वात् पर्यायेणष्फक् गणो भविष्यत इति नार्थः एवं वचनेनेत्यर्थः तरेवं रंकोश्चेत्येवं वक्तव्यं यत्तु कैश्चिदप्याधापि अमनुष्ययहणेन पर्युदासा श्रयेणमनुष्यसदृशे प्राप्ति निष्फक् विधीयते नाप्राणिनि अत एव चु विशेषविहितत्वादणो बाधकः स्यादित्यणग्रहणमपि कृतमिति तदयुक्तं न एम०
हि भाष्यकारवार्त्तिककाराभ्यांमभियुक्ततरः शाकृविपयेकश्चिदस्ति ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ८७

=ननु च मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानार्थस्तत्र पाठः स्यात्तन्न व्यतिरिक्ते फगेवस्याद्यन्नाणिविधीयतेन्नेत्यदस्ति कच्छादिपाठस्योन्नयार्थत्वे बाधकाभावात् ॥२॥

अव्य । अमेहेति यो व्ययात्स्वविधिः सोऽमादिभ्य एव स्यान्नत्वर्थः अमात्राणि सहार्थे सामीप्ये च वर्तते तेन समीपे भवतीत्यमात्यः औत्तराह इति आहि च दूरे उत्तराच्चेत्याहिप्रत्ययः उत्तराहि भवः । उपरिष्टाद्भवः । परतो भव इत्यर्थे अव्ययानां भमात्रे इति टिलोपः परतस्त्यशब्दो विभाषापरावराभ्यामिति सतस्यजन्तः सर्वत्रेति क्र

अव्ययात्त्यप् परिगणनं कर्तव्यं अमेहक्वतसित्रेभ्यस्त्यविधिर्योऽव्ययात्स्मृतः अमा अमात्यः अमा इह इहत्यः क्व क्वत्यः क्वातसि । ततस्त्यः तसि तत्रत्यः इतरथा ह्यौत्तराहोपरिष्टपारतानां प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् औत्तराहः औपरिष्टः पारतः त्यब्नेर्ध्रुव इति वक्तव्यं ध्रुवे वक्तव्यः निसः निसोगते त्यप् वक्तव्यः निष्ट्यः अरण्याण्णः अरण्याण्णो वक्तव्यः आरण्याः सुमनसः दूरादेत्यः दूरादेत्यो वक्तव्यः दूरेत्यः उत्तरादाहञ् वक्तव्यः औत्तराहः अव्ययात्त्यप्याविष्ट्यस्योपसंख्यानं छन्दसि अव्ययात्त्यविसत्र आविष्ट्यस्य छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यं आविष्ट्यो वर्धते चारुरासु अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधविधेर्वृद्धाच्छो विप्रतिषेधेन अव्ययात्त्यब्भवतीत्यस्यावकाशः अमात्यः वृद्धाच्छस्यावकाशः शालीयो मालीयः आरादुभयं प्राप्नोति आरातीयः तीरोत्तरपदाञ्ञ् भवतीत्यस्यावकाशः कैव तीरं । कारवतीरं छस्तस एव ॥ ॥ ॥ ॥

वं नियतमुच्यते निसोगत इति निर्गतो वर्णाश्रमेभ्य इति निष्ट्यश्चण्डालादिः ॥ दूरस्यानागतौ तद्धित इति सकारस्य मूर्धन्यः तकारस्य ष्टुत्वं अरण्याण्ण इति अणि सति ङीष्स्यादिति णो विधीयते आविष्ट्य इति ॥ आविश्शब्दात्तत्र वृद्धाच्छे प्राप्ते त्यविधिः आविर्भूतः आविष्ट्यः आरातीय इति अस्तति परिगणने न प्राप्नोति ॥ ॥

=सति परिगणनेऽस्यो आप्नोऽत्र प्रापः असति तु त्यपः परत्वात्यापः ॥ २ = अव्ययानां भमात्रे इति टिलोपो न बहिरङ्गलोपवचनान्न इति निसता ज्ञापनात् ॥ २ =

=नत्वमन्त्योपधादित्यत्र ... परत्वेति ॥ १ ॥ = अन्तोदात्तत्वमिति पुरे प्राचामित्यनेन पुरान्तसमासे विधीयमानं पूर्वपदान्तोदात्तत्वं बहुव्रीह्यधिकारे भवतीत्याशयः ॥ १२ ॥ =

भा॰कै॰४ योपधलक्षणा इति धन्वयोपधाद्वुञिति वुञ् परत्वग्रहणेन बाधकं तत्तस्मिन् अपवादत्वाद्विछसवुञ्चाधकः कार्त्तिककारेणानुप्राप्तिमात्राश्रयेण

८८ छस रूप्योत्तरपदलक्षणस्य च नस्य विप्रतिषेध उक्तः शिवपुरमिति शिवस्य पुरमिति षष्ठीसमासः समासस्वरेणान्तोदात्तत्वं प्रस्थपुरवहान्ता

च्चेत्यत्र हस्तात्साचामित्यतो वृद्धाधिकारात्त्वुञ्चे भवति कोपधादिति प्रस्थोत्तरपदपलघादिकोपधाद् णिरमयमणविवक्षितः एतस्मात्परः छः यस्क

वायसतीरादुभयं प्राप्नोति वायसतीरीयः रूप्योत्तरपदान्ञो भवतीत्यस्यावकाशः चाणरूप्यः चाणरूप्यं छस्यास एव माणिरूप्यादुभयं
प्राप्नोति तेचापि छेपरत्वाद्योपधलक्षणो वुञ्चाधते माणिरूप्यकः उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोन्तोदात्तात् ञ भवतीत्यस्यावकाशः शि
वपुरं शैवपुरः छस्यास एव वाडवकर्षादुभयं प्राप्नोति वाडवकर्षीयः कोपधादण् भवतीत्यस्यावकाशः नीलीनका नैलीनकः छस्य
एव औलूकादुभयं प्राप्नोति ॥ औलूकीयः तेभ्य एव ठञ्ञिठौ तेभ्यस्त्वबादिभ्य एव ञिठौ भवतो विप्रतिषेधेन अव्ययात्त्यबिति त्यस्याव
काशः अमात्यः ठञ्ञिठपोरकाकाशः कारंतविकी कारंतविका आरण्नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति आरण्की आरण
कानीरोत्तरपदाद्ञ भवतीत्यस्यावकाशः करवतीर-कारवतीरी ठञ्ञिठयोः स एव कास्तीरं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति का
स्तीरिकी कास्तीरिका रूप्योत्तरपदाञ्ञो भवतीत्यस्यावकाशः चाणरूप्यः चाणरूप्यं ठञ्ञिठयोः स एव दासरूप्यं नाम वाहीकग्राम
स्तस्मादुभयं प्राप्नोति तौ चापि ठञ्ञिठौ परत्वाद्योपधलक्षणो वुञ्चाधते दाशरूप्यकः उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोन्तोदात्तादञ् भवतीत्यस्याव

कोपधादणि सा सजनपदवुञो पवादः तस्मादपि वृद्धस्केकान्तखोपधादित्यत्र कोपधग्रहणं छो बाधकः परत्वात् औलूकादिति उलूका आसिन्दसं एम॰
नीतित दक्षिणेन स्तीसराः औलूको नाम ग्रामः तेभ्य इति येच्छस्य बाधका अव्ययादिलक्षणाः प्रत्ययास्तेभ्य इत्यर्थः आरट्कीति परिगणनान ८८

=वुञो पवाद इति मनुष्यश्च तत इतः परमिति भावः कोपधेति अकेकान्तस्थाने कोपधग्रहणं कर्त्तव्यमिति ... इति ... तस्यात्वदिति तात्पर्यं ॥ १२ ॥ = ग्राम इति तेन ...

=आपवादे दिकि बाहीकग्रामेभ्यश्चेत्यत्र दिक्शब्दे दिक्शिब्दा॥ ओरादिश्यदिगाश्रितः॥ बहुवचनं प्रयोगवाहुल्यात्॥२

शाकलमिति शाकल्यानिसंसम्मिन्निति एर्द्वैवदरा कोपधलक्षणइति हृद्भादकेकांनेत्यत्राकेकांनग्रहणे कोपधग्रहणं कर्तव्यमिति विहितः नवेति यदुक्तं ते
भ्यष्टग्नञ्जिठाविति तन्निराकरोति अथयादिलक्षणानां प्रत्ययानां परत्वाच्छेणबाधितानां छापवादे ष्ठं आदिभिरुत्कृष्टबलैस्सह संप्रधारणानास्तीत्यर्थः
×नवार्थो विप्रतिषेधेन किंकारणं ठञादीनां छापवादत्वात्॥ ठञादयश्छापवादाः×२

शाकलं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति शाकलिकी शाकलिका कोपधादणभवतीसप्सावकाशः निलीनका नैलीनकः ठञ्ञि
ठयोः स एव सौसुकं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति नोचापि ठञ्ञिठौ परत्वात्कोपधलक्षणः छो बाधते सौसुकीयाः नवाठ
ञादीनां छापवादत्वात्तद्विषये चाभावादितरेषां तद्विषये छविषये सवादीनामभावः कोपधादणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थं अयं चाप्यपु
ज्ञो विप्रतिषेधः यो यं कोपधादणः अयमच किंकारणं कोपधादणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थं सिद्धोत्राणुत्सर्गेणैव तस्य पुनर्वचनं एत
त्प्रयोजनं एतस्य बाधकास्तद्बाधनार्थं सपर्येवतदपवादमञं बाधते एवं छमपि बाधेत तस्मादंतो दात्ते कोपधप्रतिषेधः तस्मादंतोदात्ते
कोपधादञः प्रतिषेधो वक्तव्यः नवक्तव्यः मध्ये पवादाः पूर्वान्विधीन्बाधंते इत्येवं कोपधादणं अञं बाधिष्यते छं न बाधिष्यते छादेर्देशे कालाद्धु
ञ्छादेर्देशे कालाद्धुञ्ञिसेतद्भवति विप्रतिषेधेन छस्सावकाशः शालीयो मालीयः ओर्देशे ठञ्भवति सस्सावकाशः निषादकर्षूर्नाम देशः नै
१ षादकर्षुकः॥इहोभयं प्राप्नोति॥

अञं बाधत इति उदीच्यग्रामलक्षणमित्यर्थः तस्मादिति उदीच्यग्रामाच्च बहुचोंतोदात्तात् कोपधादिति वृत्तव्यमित्यर्थः माष्यकारो विप्रतिषेधं समर्थयेपि तु मा

(१८ह॥नवक्तव्यइति॥ श्री ॥५॥ ॥

=पर्वशाखिकोकोपधःकोपधार
=एवमपि विप्रतिषेधःओःकरीय
=हलैन द्विसप्तक स्ततंवक्तेभिः

=ठचोयमिति॥अस्मोनरादेति कोपधलक्षणमिति शेषः॥ अपवादत्वात्तत्सोनेबाधकस्त्वोदीच्यग्रामाचेतिसूर्णत्वआतुरन्नेरिति भावः॥ वक्तव्यमिति॥अस्मोपदेसकोपधे तितुनकर्नयं॥ एवं तन्नि प्रतिषिद्धे यमतः प्राप्नोति सनतोनविष्यतीतिकंसिरूत्रीभावः॥१=

दाक्षिकर्षुक इति दाक्षिकर्षूर्नाम वाहीकग्रामः तत्र भव इति ठञ् इसुसुक्तान्तात्कः केण इति ह्रस्वः सोवातमिति अनेः सुपर्वोदत्त इति प्रामिनी सप्रत्ययः
स्वाति नायुक्तः काल इत्यण तस्य लुब्विशेष इति लुप् स्वातौ भव इति संधिवेलादिसूत्रेणाण् जातेर्थे लुक्कायामं श्रविष्ठाफल्गुनी इति स्वातिरिति पद्य

दाक्षिकर्षुकः कालाट्ठञ् भवती तस्यावकाशः आर्द्धमासिकं सांवत्सरिकं। छस्य स एव। मासादुभयं प्राप्नोति। मासिकं। नक्षत्रादण् नक्षत्राद्
अण् भवति छाद्विप्रतिषेधेन अणोवकाशः तैषः पौषः छस्य स एव स्वातेरुभयं प्राप्नोति। स्वातः। शर्याघुघुलौ छात् भवतो विप्रतिषे
धेन घुघुलोरवकाशः दोषातनं दिवातनं छस्य स एव प्रातः शब्दादुभयं प्राप्नोति। प्रातस्तनं शरीरावयवाद्यत् छाद्भवति विप्रतिषेधे
न यतोऽवकाशः दंत्यं ओष्ठ्यं छस्य स एव पादादुभयं प्राप्नोति पद्यं। वर्गान्ताच्चाशब्दे यत्खौ छाद्भवतो विप्रतिषेधेन। यत्खयोरवकाशः
अक्रूरवर्ग्यः अक्रूरवर्गीणः छस्य स एव वासुदेववर्गादुभयं प्राप्नोति वासुदेववर्ग्यः वासुदेववर्गीणः बह्वचो न्तोदात्ताट्ठञ् छात् भवति
विप्रतिषेधेन ठञोवकाशः नतानत नैतानतिकः छस्य स एव सामस्तशब्दादुभयं प्राप्नोति सामस्तिकः आपस्छानेभ्य ठक् छा
द्भवति विप्रतिषेधेन ठकोवकाशः शौल्किकं गौल्मिकं छस्य स एव आपणादुभयं प्राप्नोति आपणिकं विद्यायोनिसंबंधेभ्यो वुञ् छा
द्भवति विप्रतिषेधेन वुञोवकाशः औपाध्यायकं पैतामहकं छस्य स एव ऋहोभयं प्राप्नोति आचार्यकं मातुलकं ऋतष्ठञ्
ठञ् छाद्भवति विप्रतिषेधेन ठञोऽवकाशः हौतकं॥ ॥

-तस्याआस्यानेद्रूलर्थे पसपः॥

मिति यद्यस्य रथ्ये इति यद्भावः अक्रूरवर्ग्य इति अक्रूरो नाम क्षत्रियः भगवान्वासुदेवो वा नातानतिकमिति नतोः नुदात्तः अनतउदात्तः ततो द्वं
द्वः समासस्वरेणान्तोदात्तः सामस्तं नाम शाखं आपणिकमिति आपणादागतमिठक्॥ श्री ॥८॥

एप०
८९

=अक्रूरः पेषल इति सरस्वनामदर्शनात् आग्निपविशेषप्रसिद्धलेपेवमुक्तोकारणंनविषः॥२=

=हरिद्रुतुंबुरोर्वैशंपायनांतेवासित्वेपिन स्वोक्तताम्नायादार इत्युनेति। णिनि इत्यस्यापि माध्ये विप्रतिषेधउक्तः॥ अंतेवासिभ्यां णिनो भवतुरुक्तेः॥ आलप्ते भ्रवत्सस्य आलप्तवोधकप्रसमप्रकृतिभ्य इत्यर्थः॥२=

स्वासकमिति उणादीनां कचिद्यसति निमित्तकार्याभावान्न ग्रामं मिति न प्रवर्त्तते शास्त्रकमिति शासेस्तं स्तचौ शसिक्षुदादिभ्यः संज्ञायां चानिटाविति त्न्ग्र सयः पायसिक इति पयसि संस्कृतमित्यण् ततष्ठक् गार्गक इति गार्ग्योभक्तिरस्येति वुञ् आपत्यस्येति यलोपः मालवक इति मालवस्यापत्यं वृद्धेत्कोश लेति ष्यङ् पूर्ववद्वुञ्ल्तोपो भाल्लविन इति भल्लुनाप्रोक्तमधीयत इति पुराणप्रोक्तेष्विति णिनिः तदंतादध्येतर्यण् तस्यप्रोक्ताल्लुगिति लुक् [redacted]

स्वासकं छस्यस एव रूहोभयं प्राप्नोति शास्त्रकं रूप्यमयटौ छाद्ववतो विप्रतिषेधेन रूप्यमयटोः वकाशः देवदत्तरूप्यं देवदत्तमयं। छस्यस एव वायुदत्ता इभयं प्राप्नोति वायुदत्तरूप्यं वायुदत्तमयं अचित्ताट्ठक् छाद्ववतिविप्रतिषेधेन ठकोवकाशः आपूपिकः शाष्कुलिकः छस्य स एव पायसाद्भयं प्राप्नोति पायसिकः गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् छाद्ववतिविप्रतिषेधेन वुञोरवकाशः ग्लौचुकायनकः त्रैग र्तकः छस्यस एव रूहोभयं प्राप्नोति गार्गकः वात्सकः मालवकः णिनिरंतेवासिब्राह्मणेभ्यः छाद्ववतिविप्रतिषेधेन। णिनेरवकाशः हारिद्र विणः तौंबुरविणः भाल्लविनः। छस्यस एव रूहोभयं प्राप्नोति आरुणिनः शाघायनिनः पत्रप्ववीरञ् छाद्ववतिविप्रतिषेधेन अञोग्व एकाशः॥ ॥ ॥

[redacted] आरुणिन इति आरुणिर्वैशंपायनांतेवासी। तेन प्रोक्तं छं दोधीयत इति णिनिः शाघायनिन इति शटस्यापत्यं शाघः तस्यापत्यं युवाय ञित्रोश्चे तिफक्। शाघायनेन प्रोक्तं ब्राह्मणमधीयत इत्यर्थे विवक्षायां यूनि लुक् फक्फिञोरन्यतस्यामिति पक्षे लुगभावः पुराणप्रोक्तेष्विति णिनिः॥ ॥

=आलप्तवोधकप्रसमप्रकृति =भ्य इत्यर्थः॥२=

=भाष्येपत्रप्रत्यर्वादित्यनेन पत्रप्रत्यर्वादत्रपथाध्वर्युपर्वकश्चेति कमोदमित्यत्र लंघ्लोरुदाहरणत्वात्ः१=

औष्ट्ररथमिति एथाघत् पत्रप्रत्वोदित्सत्र कामीति कामी वडवानस्या वा त्थं इति पंत्राश्वर्यादित्सत्र स्थावराहिकेति स्थावरा हस्वेति द्वंद्वः येषांच विरोधइ
सेकवद्भावः अणुनो द्वंतरेष्वितिदीर्घः ननो वैरे वुञ् काणवा इति का णवोगर्गादिय ञंतः तस्य दंडमाणवा इत्यण वुञ्त्र न दंडमाणवांते वासिष्विति निषिद्धः

उष्ट्रा औष्ट्रं औष्ट्ररथं छस्यसएव इहोभयं प्राप्नोति कामी कामं कामीरथं द्वंद्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः छाद्भवतिविप्रतिषेधेन वुनो ऽवकाशः
अहिनकुलिका। छस्यसएवा इहोभयं प्राप्नोति काकोलूकिका स्थावराहिका गोत्रचरणाद्वुञ् छाद्भवतिविप्रतिषेधेन वुञोवकाशः [redacted] लौचुकायनकं काठकं कालापकं छस्यसएवा इहोभयं प्राप्नोति
गार्गकं वात्सकं मौदकं पैप्पलादकं। काणवादीञो णिविधेः। क एवादिभ्यो णभवति इञो णभवतीत्येतस्माद्वुञ् भवति विप्रतिषेधेन क एवादिभ्यो णभवति
इञो णभवतीत्यस्यावकाशः काणवा दंडमाणवाः दाक्षाः दण्डमाणवाः वुञः स एवा इहोभयं प्राप्नोति। काणवकं। दाक्षकं। ठञ्छिठा प्यामोदंशे ठञ्छि
ठाप्यामोदंशेठञ् भवतिविप्रतिषेधेन ठञ्छिठयोरवकाशः कारतंतविकी। कारतंतविका अर्हदंशेठञ् भवतीत्यस्यावकाशः निषादकर्षूः नैषादकर्षु
कः इहोभयं प्राप्नोति नापितवास्तुकः ठञ् भवतिविप्रतिषेधेन नवाठञोनवकाशत्वात् नवायोर्विप्रतिषेधेन किंकारणंठञो नवकाशत्वात्
अनवकाशश्च ठञ्छिठौवाधिष्यते ननुचेदानीमेवावकाशः प्रक्लृप्तः यद्धृदमनुवर्त्तते वाहीकग्रामस्सठञ्छिठयोरवकाशः। यदेवदमुवर्त्त
नो नचवाहीकग्रामः सठञोवकाशः यद्धृदमुवर्त्ततेवाहीकग्रामस्तुतस्मादुभयं प्राप्नोति एवंतर्हिनापमस्य विप्रतिषेधस्योपालंभः। अस्तर्हिछो

पुरस्तादपवादाइति न्यायेनाणछं बाधते ननुन्नमितिविप्रतिषेध उक्तः ॥ ॥ श्री श्री ॥

एवं तर्हीति छठञोरपि विप्रतिषेधो नास्तीति दर्शयति वृद्धात्प्राचामिति ठञो विशेषविहितत्वादिति सर्वः । यावद्ब्रूयादिति यदि हि वृद्धाच्छ इत्यतो वृद्धग्रहणमोर्देशादित्यत्रा
नुवर्त्तेत तदा वृद्धात्प्राचामिति सूत्रं न कुर्यात् एतद्धि नियमार्थं कृतं प्रागेदेशवाचिनो वृद्धादेव यथा स्यादवृद्धान्मा भूत् मालवास्तव इति न च वृद्धग्रहणानु

ननु च तत्राप्यवकाशः मल्लप्रस्थः । यद्वृद्धमनुवर्णं तत्संस्थानावकाशः । यद्वृद्धमुवर्णं तत्र ठञोऽवकाशः । यद्वृद्धमुवर्णं तत्रेह शब्दस्तस्मादुभयं प्राप्नो
ति एवं तर्हि वृद्धात्प्राचां इत्यनेन वृद्धग्रहणेन किं क्रियते । यावद्ब्रूयात्पूर्वस्मिन्योगे वृद्धाच्छात्प्राग्वृद्धाच्चेति यद्येतस्मिन्योगे वृद्धग्रहणं तदनवकाशं तस्मा
दनवकाशत्वात्प्रयुक्तो विप्रतिषेधः । योपधप्रस्थादीनां वुञ्ठञ्ञिठाभ्यां भवति विप्रतिषेधेन योपधाद्वुञ्भवतीत्यस्यावकाशः सांकाश्यः । सांकाश्य
कः । काम्पिल्यकः । ठञ्ञिठयोः स एव । दाक्षिरूप्यं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति दाक्षिरूप्यकः प्रस्थान्ताद्वुञ्भवतीत्यस्यावकाशः मालाप्र
स्थः मालाप्रस्थकः । ठञ्ञिठयोः स एव । कौक्कुटीवहं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति कौक्कुटीवहकः । अण्ठञोर्वुञ्भवति विप्रतिषेधेन अण्ठञोर्व
काशः नैषादकर्षुकः वुञः स एव । आपीतिमायोरुभयं प्राप्नोति आपीतिमायवकः । जनपदो नाम कारणौ अण्ठञो भवतो विप्रतिषेधेन ञ्यकस्या
वकाशः अंगाः आंगकः । अण्ठञः स एव जैन्हवो नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति जैन्हवकः ञ्यणोऽवकाशः ऋषिक आर्षिकः अण्ठञः
स एव इक्ष्वाकवो नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति ऐक्ष्वाकः न वा वुञपवादत्वादणः न वा यो विप्रतिषेधेन किं कारणं वुञपवादत्वादणः ॥ =कोपधादणि सम्य॰२

वृत्तावद्वृद्धात्प्राचामित्यपि ठञोऽस्तीति किं नियमार्थेन सूत्रेणेति सर्वः ॥

श्री ॥७॥ श्री ॥८॥

×पातालप्रस्थं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति पातालप्रस्थकः पुरान्ताद्वुञ्भवतीत्यस्यावकाशः कांचीपुरकः ठञ्ञिठयोः स एव नां×
×दीपुरं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति नांदीपुरकः ... आत्वहं वातवहकः ठञ्ञिठयोः स एव ४×

=नवुञस्योत्तरेतिविहितकोपधाणेरबाध: स्वपरत्वस्यापिजनपदवुञ्बाधकत्वंजनोपिपरोवुञानके । नित्यसिद्धमेवतबाधकत्वमितिकिमनेननवार्त्तिकेनेत्यतआहजनपदेति कोपधादणितित्वतंत्रस्तत्रेणेत्यर्थ: ।१=

भा०कै०४ वुञ्चेतिपरत्वादितिभाव: कोपधादणइति जनपदवाचिन: कोपधाद्योणिविधीयतेतस्मादित्यर्थ: आरीहणकमिति आरीहणेननिर्वृत्तमितिवुञ्छणस

८१ कठजितिवुञ् । अयंचजनपदवाचीतिकोपधादणोनविषय: ब्राह्मणकइति ब्राह्मणकोस्मिन्केसंज्ञायामितिसत्रब्राह्मणाआयुधजीविनो

यत्रदेशेतस्मिन्नर्थेब्राह्मणकशब्दोनिपातित: धन्ववुञ्इति धन्वशब्दोमरुदेशवाची पारेधन्वेतिधन्वन: परमितिपारेमध्येषष्ठ्यावेत्यव्य

वुञपवादेरण वुञ्चवुञ् छत्रंवाधिष्यते कोपधादणो कांताछ: कोपधादणमवतीत्येतस्मात् कांताच्छोभवतिविप्रतिषेधे

नकोपधादणभवतीसस्यावकाश: निलीनका नैलीनक: अ कांताच्छोभवतीसस्यावकाश: आरीहणकं आरीहणकी

य: ब्राह्मणकोनामजनपदस्तस्मादुभयंप्राप्नोति ब्राह्मणकीय: धन्ववुञस्य छोभवतिविप्रतिषेधेन धन्वनोवुञ्भवतीस

स्यावकाश: पारेधन्व [redacted] पारेधन्वक: छस्यसएव आष्टकंनाम धन्व तस्मादुभयंप्राप्नोति आष्टकीयं नवाछस्य

पुनर्वचनंछापवादनिवृत्यर्थं नवायोविप्रतिषेधेन किंकारणं छस्यपुनर्वचनंछापवादनिवृत्यर्थं सिद्धोत्रछंदरूपाछइसेव ।

तस्यपुनर्वचनएतत्प्रयोजनंयेन्येतदपवादा: प्राप्नुवंतितद्बाधनार्थं सपर्थेवान्योस्तदपवादान्बाधतेएवमिमपिबाधिष्यते जनपदतदव

ध्योश्च जनपदतदवध्योर्वुञ्विधानेऽवयवमात्रात्प्रसंग: जनपदतदवध्योर्वुञोविधानेऽवयवमात्रात्प्राप्नोति मौंजोनामवाहीकेषुग्रामस्त

यीभाव: अनश्चनपुंसकादन्यतरस्यामितिपक्षेचसमासांत: आष्टकीयमिति वृद्धादकेकांतेतिछ: येन्यइति वुञादय: सपर्थेवेति ततश्चापवादत्वादेव

छोबाधकोननुपरत्वादित्यर्थ: जन॥ तस्यावधिस्तदवधिरितिषष्ठीसमासाश्रयेणेनचोदयति जनपदेति योजनपदस्यावधि: सीमाच्छजनपदोपितस्माद् एम०

पिप्राप्नोतिविशेषाउपादानादित्यर्थ: मौंजोनामवाहीकेष्विति सामीपिकमिदमधिकरणंतेनवाहीकग्रामेष्वइतिठञ्त्रिठेनभवत: ॥ ॥ ॥ ८१

=ननुकच्छादिषुकुरुशब्दस्यपाठएवंसतिव्यर्थइतिभावः समुदायेति १८=

एवं तर्हीति सचासावविधिरिति कर्मधारयः अप्राप्त इत्यर्थः कस्मादसावविधिरिति चेत् तस्मात्सत्ता जनपदस्येति विज्ञायते वुञ्ने वेति त्रिगर्तेषु मद्रेषु त्रिगर्तेक इत्से
नेत्यर्थः विभाषा अन्ये कच्छादय इति समुदाये कार्यं विधीयमानं केषुचिदवयवेषु प्रवर्तमानं सावकाशमेवेति मन्यते नहीति सर्वेष्वेवावयवास्तत्र कार्ये ले

एवं तर्हि जनपदादेव जनपदावधेः जनपदादिति चेदत्र नार्थकं जनपदादिति चेदवधिग्रहणमनर्थकं जनपदादित्येव सिद्धं इदं तर्हि प्रयोज
नं जनपदावधेर्वुञेव यथा स्यात् यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूत् किं चान्यत्प्राप्नोति छः गर्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदात् वुञ् पूर्वविप्रतिषिद्धमिति वक्ष्य
ति स पूर्वविप्रतिषेधेन पठितव्यो भवति आरण्यान्मनुष्ये अत्सल्यमिदमुच्यते मनुष्ये इति पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वक्त
व्ये आरण्यकः पन्थाः आरण्यको ध्यायः आरण्यको न्यायः आरण्यको विहारः आरण्यको मनुष्यः आरण्यको हस्ती वा गोमयेषु
वा गोमयेष्विति वक्तव्यं आरण्यका गोमयाः आरण्या गोमयाः विभाषा कुरुयुगंधराभ्यां कुरुयुगंधरेभ्यो वा वचनान्मनुष्यतत्स्थ
योर्वुञ्विधानं कुरुयुगंधरेभ्यो वा वचनात् मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्नि सेत इत्यत्र विप्रतिषेधेन कुरुयुगंधरेभ्यो वा वचन [redacted]
सावकाशः कौरवः कौरवकः यौगंधरः यौगंधरकः मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्भवती सस्यावकाशः अन्ये कच्छादयः काच्छको मनुष्यः काच्छकमस्य स्मि
तं जल्पितं हसितं इहोभयं प्राप्नोति कौरवको मनुष्यः कौरवकमस्य स्मितं हसितं जल्पितं स्मितं वुञ्भवति विप्रतिषेधेन नैष युक्तो विप्र
तिषेधः नहि कुरुशब्दस्यान्ये कच्छादयोऽवकाशः कुरुशब्दस्य यः कच्छादिषु पाठः सोऽनवकाशः न खल्वपि कुरुशब्दो विभाषां प्रयोजयति त्र
॥ नेन वुञ्कच्छादिषु पाठादणा भविष्यतीति सैषा युगंधरार्था विभाषा ॥१०॥

न निर्दिष्टा इति भावः सैषेति ननु युगंधरशब्दादप्यहृद्वारपीति निसंबुत्स्नि
वैश्वन्तरेणापि विभाषाग्रहणं विकल्पो विज्ञास्यते नेनेत्यत्र इति युगंधरान्नित्यो वुञ्ज्ञा द्वारपीत्यने नं तु विभाषेत्येवमप्यविज्ञायेत तस्माद्विभाषाग्रहणं कर्तव्य ॥१०॥

=युगंधरशब्दे प्राप्यमाणः॥१८=

भा०कै०४ कच्छा साल्वशब्दो गणे पठ्यते तस्य प्रसारव्यानायाह नवेति जनपदनरवध्योरिति वुञ्विधेर्‌प्रदानो साल्वाद्गोयवाग्वोश्चेति वुञो नियमार्थमत्रापि गणे

९२ विधास्यतीत्यर्थः ननु वुञभावे छः प्राप्नोति नत्वणिति चिंत्यमेतत् गर्त्तोत्तरपदाच्छ इति छे प्राप्ते विधास्यतीति क्षिप् नहि वृद्धाच्छ इति दीर्घः प्रत्यासत्तिर्धागर्त्ते इति समासः

गहादिभ्यश्च मध्यमध्यमं चाण् चरणे इति गणपाठस्तत्र विशेषेण व्याख्यापयितुमाह गहादिष्विति पृथिवीमध्यगाचेव मध्यशब्दो यात्योनन्तु मध्यं नरश्चाची

कच्छादिभ्यश्च किमर्थं साल्वानां कच्छादिषु पाठः क्रियते साल्वानां कच्छादिषु पाठो गविधानार्थः साल्वानां कच्छादिषु पाठः क्रियते गविधानार्थः अण् यथा स्यात् वुञ्मा भूदिति नवा पदानितिगो यवागूग्रहणमवधारणार्थं नवैतत्प्रयोजनमस्ति किं कारणं अपदानितिगो यवागूग्रहणमवधारणार्थं भविष्यति अपदानानावेव साल्वाद्गोयवग्वोरेव च साल्वादिति गर्त्तोत्तरपदाच्छः गर्त्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदात्तु वुञ्विप्रतिषिद्धं गर्त्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद्वुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन गर्त्तोत्तरपदान् छो भवतीत्यस्यावकाशः श्वाविद्गर्त्तः श्वाविद्गर्त्तीयः वुञोऽवकाशः आङ्गाः आङ्गकः इहोभयं प्राप्नोति त्रैगर्त्तकः वुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन तत्र हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः नवक्तव्यः उक्तमेवावधिग्रहणस्य प्रयोजनं जनपदाज्जनपदावधेर्वुञेव यथा स्यात् छस्त्वप्राप्नोतिन्मा दिभूति गहादिभ्यश्च गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावः गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावो वक्तव्यः पृथिवीमध्यमवो मध्यमीयः चरणसंबंधेन निवासलक्षणोऽण् चरणसंबंधेन निवासलक्षणोऽण् वक्तव्यः त्रयः प्राच्याः त्रय उदीच्याः त्रयो माध्यमाः सर्वे निवासलक्षणाः वह्वादकेकान्तखोपधात् इकान्तादपीति वक्तव्यं इहापि यथा स्यात् ऐणीकीपः तत्तर्हि वक्तव्यं नवक्तव्यं अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं सौसुकाद्यर्थं अकेकान्तग्रहणे कत्त्वं किं प्रयोजनं सौसुकाद्यर्थं सौसुकीयः इति श्रीमद्भगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकं॥

सर्थः चरणसंबंधेनेति पृथिवीमध्यं निवास एषां चरणानामित्यत्रार्थे माध्यममाध्यमाश्चरणा इति भवतीत्यर्थः चरणाः कठादयः निवासलक्षण इति सोऽस्य निवास इत्यत्रार्थे इत्यर्थः वृद्धादकेकान्तखोपधादिति अकेकान्तग्रहणमपनीय कोपधग्रहणं वा पर्कं कर्त्तव्यमित्यर्थः इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्या

राम० ९२

पुत्रकैयट

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च सहादित्वाद्द्वन्द्वाच्छे प्राप्ते खञ् विधीयते। ततश्छस्य बाधे प्राप्ते चकारेणाछोनुकृष्यते एवं च खञ्छावन्यतरस्यां युष्मदोर्विधीयेते। तेन
पक्षे यथाप्राप्तमण् भवति। तत्र खञ्छयोर्युष्मदस्मदोश्च संख्यासाम्यात् यथासंख्यं प्राप्नोति तन्निराकरणायाह युष्मदस्मद्भ्यामिति केचित्त्वाहुरेक एवाने
न खञ् विधीयते चकारेणानुतस्य सहायता द्योत्यते। तत्प्रकरणाच्छेनेति विज्ञायते अन्यतरस्यां ग्रहणेन चाणः प्रतिप्रसवः क्रियते तत्र यद्येक एवापूर्वः

गविभा१

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च युष्मदस्मद्भ्यां प्रत्ययविधाने योगविभागः युष्मदस्मद्भ्यां प्रत्ययविधाने योगः कर्तव्यः युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां
छो भवति युष्मदीयः अस्मदीयः ततः खञ्च खञ्च भवति युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां यौष्माकीणः आस्माकीनः किमर्थो योगविभागः संख्या
तानुदेशप्रतिषेधार्थः संख्यातानुदेशो माभूत् तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ आदेशविधाने च योगविभागः कर्तव्यः तस्मिन्नणि यु
ष्माकास्माकौ भवतः यौष्माकः आस्माकः ततः खञि खञि च युष्माकास्माकौ भवतः यौष्माकीणः आस्माकीनः किमर्थो योग
१ विभागः संख्यातानुदेशप्रतिषेधार्थ इत्येव॥ ॥ ॥

खञ् विधीयते यदि वा त्रयः खञ्छाणः सर्वे प्राप्ता इति संख्यासाम्यमिति यथासंख्यं निरासाय न कर्तव्यो योगविभाग [redacted] इति अत्राहुश्चकारेणाछस्यानुक
र्षणं क्रियते। तेन यावदुक्तं खञ्छाविति तावत् खञ् चेति ततश्च सिद्धोपि छप्रत्ययो नेनैवाबाधाय चकारेण समुच्चयार्थेनानुकृष्य विधीयत इति स्यादेव
यथासंख्यमन्यतरस्यां ग्रहणेन तु खञ्छयोः पक्षेनुसतिः प्रतिपाद्यते तदनुसक्तौ चापवादाभावात् सत्यशास्त्रेणाण् भवतीति कुतः प्रसङ्गत्रयस्यानेन वि

=अन्यतरस्यामित्यस्य पक्षे... कृतानि बोधकतानः १=कुत इति अयं भावः यस्य ... यस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वात् ... कार्यवेलायां तदुपस्थितेः ... यथासंख्यं ... प्रवृत्तिर्नेति भावः=
=प्रतिनियतकालिकसमसंख्यासाम्यस्य ... स्य... भावयासिद्धत्वात् ... संस्कारवेलायां पश्चात्

॥ सिद्धान्त ॥

=त्वन्मत्त्रेति विभक्तयेनाम्मिन्निति निरूपणाम् २

भा० कौ० ४
९३

तत्रपुनरिति त्वत्ग्रहणे चेति वक्तव्यमित्यर्थः अन्यथा पूर्वसूत्रे त्वन्मौ इति चकारेणानुकृष्टं इति सएवानन्तर्यात्तस्मिन्निति नेनपराम्रश्येत एवं वक्ष्यामीति एवं आख्यास्यामीत्यर्थः तस्मिन्निति नेनपूर्वसूत्रे साक्षाद्विहितः त्वम १ परामृश्यते ननुचकारानुकृष्टः तुः चशब्दोहि समुच्चयस्य द्योतकः प्रकृतमनुकर्षेति तत्रकिं प्रकृतं स्यादिति विचार महत्त्वो विलंबिना तस्य प्रतीतिरव्यवहितानुत्वम इति तस्यैव सर्वनाम्ना परामर्शो युक्त इति भावः अथवा पूर्वसू

तत्रपुनः त्वमग्रहणं। तत्रपुनः त्वमग्रहणं कर्तव्यं तद्वान्तरेण त्वमग्रहणं योगागमुपजायते तत्रहिवक्तव्यं नवक्तव्यं एवं वक्ष्यामि तस्मिन्नवत्रि युष्माकास्माकौ भवतः ततोणि च अणि च युष्माकास्माकौ भवतः तवकममकावेकवचने एकार्थग्रहणं च कर्तव्यं एकार्थयोर्युष्मदस्मदोरिति वक्तव्यं किमर्थं न एकवचन इत्येव सिद्धं नसिध्यति किं कारणं एकवचनाभावात्। एकवचन इत्युच्यते नचात्रैकवचनं पश्यामः यदिपुनरेकवचनपरतो नाम त्वमौ विशेष्येयातां नैवं शक्यमिह हि प्रसज्येयातां युष्माकं छात्रो यौष्माकीणः आस्माकीनः इहचनस्यातां तवच्छात्राः तावकीनाः मामकीनाः तस्मान्नैवं शक्यं नचेदेवमेकार्थग्रहणं कर्तव्यं नकर्तव्यं॥ श्री ॥

त्रेयोगविभागस्य व्याख्यातत्वान्नैव चकारेणात्र स्यानुकर्षणमिति कुतस्तस्यानन्तर्यं पतस्तस्य परामर्शः स्यात् तव कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यया दिति न्यायात् मस्य पस्यैकवचनस्य ग्रहणं स्यात् तस्य च नित्यत्वाल्लुक् प्रवर्तनात् प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्च एकवचनपरता युष्मदस्मदोर्न संभवतीति मत्वाह एकार्थग्रहणं चेति यदिपुनरिति तवायं तावक इत्यादि सिद्ध्यतीति मन्यते नैवं शक्यमिति अव्याप्त्यतिव्याप्तिदोषद्वयदुष्टत्वादिति भावः॥ ॥ एम० ९३

=अंतरंगानपीतिन्यायात् २

=एवंचएकार्थवाचकेपेयुष्मदस्मदीतयोरितिशेषोऽत्रबोध्यः।३८= =प्रसमलक्षणस्यतुनिषेधप्रतिबंधन्यायमवहितेऽयर्थः।२नन्वेकवचनइतिसप्तम्यंतंगतिरतआह एकेति।२=

अन्वर्थग्रहणमिति उभयगतिरिह शास्त्रेसंभवति तत्रविषयभेदेनक्वचित्कृत्रिमस्यग्रहणंक्वचिदकृत्रिमस्यक्वचिदुभयोः अयवचनात्प्रसयलक्ष ९८
णंभवतीतिकस्मान्नाश्रितं उच्यते अन्वर्थग्रहणेसत्यर्थंवहितामेंतिपत्तिर्भवतीतितदेवाश्रितं एकवचनेइतिचप्रथमाद्विवचनान्तंयुष्मदस्मदोस्समा
नाधिकरणं एकस्येतिवाच्यवाचकसंबंधेषष्ठी एकार्थाभिधानाययेउक्तेतेयुष्मदस्मदीतयोरादेशाविन्यर्थः प्रसस्तुइ अनादित्वादिति यद्यपिठस्ये
विशेषणं

नेदंपारिभाषिकस्यैकवचनस्यग्रहणंकिंतर्ह्यन्वर्थग्रहणं उच्यतेवचनं एकस्यार्थस्यवृचनंएकवचनमिति अद्योघत अद्योघद्विधा
नेसपूर्वोह्नन् अद्योघद्विधानेसपूर्वोह्नन्वक्तव्यः वालेयाद्विकः गौतमाद्विकः दिकुपूर्वापीच।दिक्पूर्वपदापीचठ्ञ्वक्तव्यःपूर्वोद्युःपौ
र्वाद्विकः दक्षिणाद्युःदाक्षिणाद्विकः उत्तराद्युःऔत्तराद्विकः किमर्थमिदमुच्यते यथान्यासएवदिक्पूर्वपदादद्यशाहाडुभयमुच्यतेइद
मद्यपूर्वंक्रियते अद्योघद्विधानेसपूर्वपदाद्विह्नन्निति तदेकंविजानीयात् एवमेवविक्लृप्तमिति।तदाचार्यःसुहृद्भूत्वान्वाचष्टेदिक्पू
र्वपदाद्द्यीघयथान्यासमेवभवतीति प्रसस्तुइ प्रसस्तघादेशानुपपत्तिरनादित्वात् प्रसस्तटिकृतेआदेशानुपपत्तिःकिंकारणम
नादित्वात् तुटिकृतेअनादित्वादेशोनप्राप्नोति एवंतर्हिपूर्वांतःकरिष्यते पूर्वांतेकप्रतिषेधःपदिपूर्वांतःकादेशस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः॥

कइत्सत्वादि ग्रहणंनास्तितथाप्यंगस्यनिमित्तंयश्चतस्येकइतिसूत्रार्थोश्रयणात् यथाकर्मणिघयोः ठजित्सठ जंगस्यनिमित्तंनठइतिकर्मठइत्यत्रइका
देशोनभवति एवंतुटिकृतेसमुदायोंगसंज्ञानिमित्तंनठमात्रमितीकादेशोनप्राप्नोतीतिभावः॥ ॥ ॥

=वेदे हेमंताच्चेति ठञ् बाधनार्थं दित्यण् वक्तव्यः॥ छंदस्येवाणविधानेन लोके तद्भाव आयं केनेति सर्वत्रेति वक्तव्यं॥२॥ हेमन्निति प्रयोगस्य वेदे सत्वेपि लोके नासौ स्यात् अयं प्रयुज्यते तन्नाह भाषेति

भा०कै०४ सौवस्तिकमिति द्वारादीनां चेति वृद्धिप्रतिषेधः ऐजागमश्च सन्नियोगश्च इति तेनागमादेशौ सह भवतः सर्वत्राण् हेमन् इति हेमंत पर्यायो यो हेमन् शब्दोऽस्ति तस्माद् तणि

९४ कृते हेमनमिति भविष्यति नार्थस्तलोपविधानेन सर्वत्राणि त्येव वक्तव्यं भाषायां चैतत् इति विषय एव हेमन् छन्दः अणं तु वाचीलस्य परे न विग्रहः क

न्तव्यः हेमन्ते साधु हैमनमिति अन्नितिप्रकृतिभावात् टिलोपाभावः हेमन् हेमन्निति सप्तम्येकवचनस्य छेसि सुपां सुलुगिति लुक् न ङिसंबुद्ध्यो

सौवस्तिकं तान्तादि तिकादेशः प्राप्नोति अस्त्वनुत्तरपदाङ्गे नन्तु चोक्तं म्वस्त घादेशानुपपत्तिरनादित्वादिति सिद्धं त्वादिष्टस्य

तु इ वचनात् सिद्धमेतत् कथं तु द्वादिष्टस्येति वक्तव्यं च सन्नियोगाद्वा अथवा चेन सन्नियोगः क्रियते तु द्वं किंच प्रत्यान्यतमाप्नोति

किंचान्यत्प्राप्नोति आदेशः सर्वत्राण् एव तलोपश्च हेमंतस्याणि तलोपवचनानर्थकं हेमन्तः प्रकृसंतरत्वात् हेमंतस्याणि तलो

पवचनमनर्थकं किं कारणं हेमन्तः प्रकृसंतरत्वात् प्रकृसंतरं हेमन् शब्दः स्यात् श्च प्रकृसंतरं एवं ह्याह हेमन् हेमन्नागनीगातिकसौति

स्मा देतौ हेमन्नमुष्यतद् इति अलोपदर्शनाच्च अलोपः खल्वपि दृश्यते पंक्ति हैमंतीति अपर आह हेमंतस्याणवचनमणि च तलोपवच

नमनर्थकं हेमन्तः प्रकृसंतरत्वात् हेमंतस्याणवचनमणि च तलोपवचनमनर्थं किं कारणं हेमन्तः प्रकृसंतरत्वात् प्रकृसंतरं हेमन् शब्दः अ कं

१लोपदर्शनाच्चेसेवंत त्रेणं तुम्प इ खेवसिद्धं॥ ॥ ॥

रीतिनलोपप्रतिषेधः अपर आहेति सूत्रस्यैव प्रत्याख्यानं तथाहि छन्दसेव रूपत्रयमिष्टं हेमंतिकं हेमंतमिति तत्र हेमन् शब्दस्याण् तणि हे

मनमिति भवति। हेमंताच्चेत्यनेन ठञ् हेमंतिकमिति सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति हेमंत शब्दाद्दलणि हैमंतमिति भवति। भाषायां तु हेम राम०

न्हेमंत शब्दयोरण् तणि हैमंतमिति रूपद्वयमिष्टं सिद्ध्यतीति नार्थः सूत्रेणेत्यर्थः॥ श्री ॥७॥ ॥ ९४

मनं हे हैमनं २

सायं चिरंप्राह्णे इति घुघुलंमांतत्वस्य समावेशाद्व्यते ननु घुघुलो बोध इत्याह सायंचिरयोरिति स्पतेर्घत्रि सायशब्दस्य चिरशब्दस्य च मांतत्वन्निपात इत्य
र्थः मकारांतं इति अनेन सायं शब्दः प्रसाख्यायते अव्ययत्वादेव घुघुलोस्ति इत्याह चिरशब्दस्यैव तु मांतत्वं निपात्यते सायशब्दस्तु घत्रंतो वसानमात्रवा
ची न तु कालविशेषवाची नितस्येह ग्रहणमयुक्तमिति भावः सायमोन्ह इति अन्होन्ह एतेभ्य इस न्हादेशाष्टजंतो निर्दिष्टः संख्याविसाय पूर्वं सान्ह स्येति

सायंचिरंप्राह्णेप्रगे चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नः चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः चिरत्नं परुत्नं परारित्नं प्रगस्य छंदसि गलोपश्च त्नप्च वक्त
व्यः प्रत्नमात्मानं अग्रादिपश्चात्डिमच् स्मृतः अग्रिमं आदिमं पश्चिमं अंताच्च २ इति वक्तव्यं अंतिमः अथ सायं चिरयोः किं
निपात्यते सायचिरयो मकारांतत्वं प्रत्ययसंज्ञा सन्नियुक्तं सायचिरयो मकारांतत्वं प्रत्ययसन्नियोगेन निपात्यते [redacted] सायंतनं चिरंतनं नैतदस्ति मकारांतः सायंशब्दः
[redacted] यद्मिकारांतः कथं सायान्हः सायमोन्हेमलोपः सायमोन्हेमलोपो वक्तव्यः कथं सायतरे तरे चेति वक्त
व्ये कथं सायें सायेवासप्तम्यां चेति वक्तव्यं अथ प्रान्हप्रगयोः किं निपात्यते प्रान्हप्रगयोरेकारांतत्वं निपात्यते प्रान्हेतनं प्रगेतनं
नैतदस्ति प्रयोजनं सप्तम्या अलुकापि सिद्धं भवेत्सिद्धं यद्यत्र सप्तमी यहालुग्व्याविभक्तयः तत्र न सिध्यति तु घुक्ते किमुक्तं न घादेशानु
॥ प पत्रिनादित्वादिति तुट्कृते अनादित्वाद्दादेशो न प्राप्नोति एवं तर्हि एदंतः करिष्यते एदंतो विसर्जनी
स्तापकादैशिसमासः सायतर इति तरपि
रूपमेतत् वासप्तम्यामिति मलोपे च कृते साय इति भाष्यकारवचनप्रामाण्यादव्ययसंज्ञाभावः अलुकेति घकालतने पुकालनाम्र इत्यनेन यहाल्क्याइति
प्राह्णः सोढो स्यप्रान्हेतनन इ साहे अनादित्वादिति अंगसंज्ञानिमित्तस्य योरनादेशा उच्यमानो मस्तु शब्द इव तुट्कृते सुशब्देऽकू निमित्तं न तु पु शब्द

यदीति परं नस्य रेफस्य विधीयमानः लुकि कृते अपदांतत्वान्न प्राप्नोतीत्यर्थः विभाषा पूर्वांतवचनमिति द्व्याश्रातिपदिकात् प्रातिपदिकस्येव तद्धितोत्पत्तेः

कृतित्वेन भाव्यं नतु पूर्वांतस्येति भावः दोषातनमिति दोषाशब्दस्यापि कालवाचित्वात् तु गतु मितायाः सप्तम्याः श्रवणप्रसंगः समानाश्रय इति सुपो धातु

यदि पूर्वांतः विसर्जनीयो वक्तव्यः प्रातस्तनं पुनस्तनं परत्रैव पुनः सति खरवसानयोर्विसर्जनीयः सिद्धो भवति अस्तु तर्हि परादिः न

नु चोक्तं लुकि कृते नादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति सिद्धत्वादिष्टस्यानुवचनात् सिद्धमेतत् कथं आदिष्टस्यानुवचनात् नु रात्रि इष्टस्येति वक्त

व्यं तत्र तर्हि वक्तव्यं च संनियोगाद्वा अथवा चेत्संनियोगः करिष्यते तुट् किंच यथान्यत्प्राप्नोति किं चान्यत्प्राप्नोति आदेशः विभाषा पूर्वाह्ण

पराह्णाभ्यां पूर्वाह्णपराह्णाभ्यां सुबंतवचनं सप्तमीश्रवणार्थं पूर्वाह्णपराह्णाभ्यां सुबंतं तनेति वक्तव्यं । किं प्रयोजनं । सप्तमीश्रवणा

र्थं सप्तम्याः श्रवणं यथा स्यात् पूर्वाह्णेतनं अपराह्णेतनं तत्र तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यत्र सप्तमी । यदयं

घकालतनेषु कालनाम्नो यत्सप्तम्या अलुकं शास्ति अलुग्वचनं ज्ञापकमिति चेदव्ययात्सप्तमीप्रसंगः अलुग्वचनं ज्ञापकमिति चे

दव्ययात्सप्तमी प्राप्नोति दोषातनं दिवातनं अस्त्वव्ययादिति लुग्भविष्यति इहापि तर्हि लुक् प्राप्नोति पूर्वाह्णेतनं अपराह्णेतनं अलुग

न्लुकं बाधिष्यते इहापि तर्हि बाधेत दोषातनं दिवातनं समानाश्रयो लुगालुका बाध्यते कश्च समानाश्रयः प्रत्ययाश्रयः अत्र च प्राग

प्रातिपदिकयोरिष्यं लुक् कृत तद्धितोत्पत्तिनिमित्त प्रातिपदिकसंज्ञकसमुदायांतर्वर्तिसुप्स्थानिको ऽलुक् तस्मात् तद्विशेषनिमित्तस्य समानाश्रयः अत्र चे

ति अव्ययादाप्सुप इत्ययं लुगव्ययमात्रापेक्षत्वादंतरंगत्वात् भवतीत्यर्थः ॥ श्री ॥ ॥

न सिध्यतीति प्रातिपदिकात् प्रत्ययोत्पत्तिरलुग्विधानात् ज्ञापकाद्विभक्तिरिति पक्षः प्रक्रान्तः तत्र प्रत्यय उत्पन्ने विभक्त्यभावं ननु पूर्वं तावत् तत्र ङ्याप्प्रातिपदिकात् प्रत्ययमपि लुक् कृत् तद्धितो सत्सु पूर्वकालभावि सुप्स्थानिकत्वादलुकः समानाश्रयत्वात् बाध्यत इत्यर्थः एतच्च हलदन्तादित्यस्यानुवृत्तिमनपेक्ष्योच्यते तत्र च प्रत्यय इति शाकृत् तद्धितो समासैः सुप्सञ्ज्ञकः प्रत्ययो नास्तीत्यर्थः कथं पदिति यद्यलुग्विधानेन समर्थस्य प्रकृतित्वमनुमीयते तदा ङ्याप्प्रातिपदिकाधिकारस्य वृद्धादिविशेषण

न सिध्यति। सति प्रत्यये लुका भवितव्यं तत्र च प्रत्यय एव नास्ति कुतो लुक् भविष्यति सैषा ज्ञापकेनासती विभक्तिरलक्ष्यते। स्याद् यथैवेह बाधिकाभवृत्तिपूर्वो हेतुस्तत्र न भवत्यपरो हेतुस्तत्रं एवमिहापि स्याद्दृष्टान्तं द्विवातनमिति एवं तर्हि न ब्रूमोः लुग्वचनं ज्ञापकं भवत्यत्र समीति किं तर्हि भवति सुबन्तादुत्पत्तिरिति किं पुनर्ज्ञाप्यमेतन्तया वचनात् समर्थानां प्रथमादिति वचनेन सामर्थ्यं च सुबन्तेन ज्ञाप्यमित्याह कथं ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यपि वचने तत्र कुत एतत् समर्थादुत्पत्तिर्भविष्यति न पुनर्ङ्याप्प्रातिपदिकादिति कथं यत्तदुक्तं वृद्धाद्वृद्धाच्छो वर्णात् स्वराद्यल्लक्षणप्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थमिति समर्थस्य यदुक्तं ङ्याप्प्रातिपदिकमित्येवमेतद्विज्ञायते यद्येतज्ज्ञाप्यते कथं द्विपदः आगतं द्विपाद्रूप्यं। मषष्टौहः आगतं मषष्टवाद्रूप्यं। कीलालपः आगतं कीलालपारूप्यं। पपुषः आगतं पपिवद्रूप्यं पद्भाववुठ्‌आकारलोपः प्रसारणमित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति॥०॥

त्वेन ङ्याप्प्रातिपदिकस्य प्रकृतित्वप्रतिपादनं प्रयोजनं यदुक्तं तत्कथं न विरुध्यत इति प्रश्नः परिहारमाह समर्थस्येति समर्थस्य विभक्त्यन्तस्य प्रत्ययप्रकृतित्वेनाश्रितस्यावयवभूतं ङ्याप्प्रातिपदिकं वृद्धादि चेत् भवति ततः समर्थादेव प्रत्ययो भवतीति नास्ति विरोध इत्यर्थः कथं द्विपद इति विभक्त्यन्तात् प्रत्ययोत्पत्तावाश्रीयमाणायां विभक्तिनिमित्तानि कार्याणि अन्तरङ्गत्वात् प्राप्नुवन्तीति प्रश्नः सर्वत्र हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यप्रत्ययः॥ ॥ ॥७॥ ॥

भा०कौ०४
९६

लुकिकृत इति कृताकृतप्रसंगित्वान्निसत्वादिति भावः वर्णाश्रयत्वात् भसंज्ञायाः प्रत्ययलक्षणत्वाभावात् पद्भावादिक्रमनिसं इहतर्हीति नलोपस्यप्रत्यय लक्षणेन प्राप्तिर्निसत्वं मन्यते परत्वादिति द्वावपि लुङ्लोपौ नित्यौ। यस्य लक्षणं तोत्तनिमित्तं विहन्यते न तदनित्यमिति नलोपो पि नित्य इति भावः एत च्चांतरंगान पि विधीन्बहिरंगोलुग्बाधत इत्येतदनाश्रित्योक्तं एतदेवलाश्रयणीयं अन्यथांतरंगत्वात् पद्भावादयोनि समपि लुकं बाधेरन् तदुक्तं परनित्यांतरंगप्रतिपदविधयो विरोधि सन्निपाते ते सामिषः प्रसंगेपरबलीयस्त्वमिति सुबंताद्विधिरिति ततश्चतद्धितोपि सुब्विधिरिति तत्र कर्तव्ये

लुकि कृते न भविष्यति इह तर्हि साम सु साधुः सामन्यो वेमन्यः नलोपः प्राति परिकांतस्येति लोपः प्राप्नोति लुकि कृते भत्वान्न भविष्यति इदमिह संप्रधार्यं लुक् क्रियतां लोप इति। किमत्र कर्तव्यं। परत्वान्नलोपः एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यं नलोपः क्रियतां तद्धितोत्पत्तिरिति। कि मत्र कर्तव्यं। परत्वान्नलोपः। असिद्धो नलोपः। तस्यासिद्धत्वात् तद्धितोत्पत्तिर्भविष्यति परिगणिते षु कार्येषु नलोपो सिद्धः न चेदं तत्र परिगण्यते इदमपि तत्र परिगण्यते कथं सुब्विधिरिति सर्वविभक्त्यंतः समासः सुपोविधिः सुब्विधिः सुबंताद्विधिः सुब्विधिः। त त्र जातः किमर्थं जातादयो ऽर्थानिर्दिश्यंते जातादिष्वर्थेषु घादयो यथा स्युः स्वार्थेमाभूवन्निति नैतदस्ति प्रयोजनं शेष इत्यनुवर्त्त ते तेन स्वार्थे न भविष्यंति। अत उत्तरं पठति तत्र जातादिषु वचनं नियमार्थं [redacted] नियमार्थो यमारंभः जातादिष्वेव घादयो य नलोपस्यासिद्धत्वात् प्रकृतिः तद्धिते तु कृते लुकोपि सुब्विधित्वात्तत्र नलोपस्यासिद्धत्वाल्लुक् भवत्येते ततो भत्वान्नलोपाभावः तत्र जातादिषु घादीनामपेक्षा मा श्रित्य शेष ग्रहणं प्रत्याख्यातं। इह तु शेष इत्यस्य लक्षणत्वमधिकारत्वं चाश्रित्य जाताद्यर्थोपक्षेपः किमर्थमिति प्रत्ययार्थे वशेनाभिधानसामर्थ्येन च समर्थविभक्तिलिप्सात इति तन्निर्दिश्योपि न कर्तव्य इति भावः तेन स्वार्थे इति न तुल्यार्थो पि प्रत्ययविधावनुपयोगात् ३ षइति कुत स्तत्र न स्युः उच्यते अत ॥ रेणापि शेषाधिकारत्वात् तुर्थपर्यंतायस्याघर्थानि हत्सासावर्था दिषु प्राप्ते शुशेषाधिकारः स्वार्थव्यतिरिक्तार्थपरिग्रहार्थः॥

एम०
९६

तत्रास्त इति स्कन्नश्चास्तर स्तादावपि शेषइत्यस्मात्लक्षणत्वात् प्रत्ययप्रसंगः संस्कृतमिति उपयोगफलाद्धि क्रियासंस्कार इति मन्यते नचावश्यमिति अर्थे निर्देशा
करणवादिनाप्यनिष्टनिवृत्तये वृत्त्यमाश्रयितव्यमनभिधानमित्यर्थः अपवादविधानार्थमिति असंकरेण विषिष्ट एवार्थे पवादाय यथास्युरित्येवमर्थो अर्थे

तत्रास्ते तत्र प्रोत इति यदि नियमः क्रियते। दार्षदाः सक्तवः औलूखलो यावक इति न सिध्यति संस्कृतमित्येवं भविष्यति भवेत्सिद्धं दार्षदाः सक्त
व इति। इदं तु न सिध्यति। औलूखलो यावक इति संस्कृतं नाम तद्भवति। यत्तत एवापकृष्याभ्यवहृियते नचयावक उलूखलादेवापकृष्याभ्यवहृि
यते अवश्यं रंधनादीनि प्रतीक्ष्याणि तस्मान्नार्थोनेन नियमेन कस्मान्न भवति तत्रास्ते तत्र प्रोत इति अनभिधानात्। तच्चावश्यमनभि
धानमाश्रयितव्यं क्रियमाणेप्यपि त्वर्थनिर्देशे पुंयत्र जातादिषूत्स घमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं न भवति तत्र मत्पयोसन्निर्न भव
ति तद्यथा अंगुल्या खनति वृक्षमूलादागत इति न तर्हीदानीं जातादयोर्था निर्देष्टव्याः निर्देष्टव्याश्च किं प्रयोजनं अपवादविधानार्थं प्राव
षष्ठप्। प्रावृषि जातः प्रावृषिकः क्व माभूत् प्रावृषि भवाः प्रावृषेण्या बलाहका इति याश्चित्वेता निनिरपवादानिर्च्यर्थादेशानानितान्निश्चयान्य
कं जैन्हुत तल ब्ध क्रीत कुशलाः स्योघ्नो देवदत्त इति श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधा॥ लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानं कर्तव्यं चि
त्रायां जाता चित्रा स्त्री रेवती स्त्री रोहिणी स्त्री फल्गुन्यषाढाभ्यां टञ्जौ फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ फल्गुनी अषाढा उपदधाति श्रविष्ठाषाढ
॥भ्यां छण् श्रविष्ठाषाढाभ्यां छणवक्तः श्राविष्ठीयः आषाढीयः तत्र हिवक्तव्यं।
निर्देशादित्यर्थः श्रविष्ठा रेवती रोहिणीति स्त्रिया णो लुकि कृते लुक्तद्धितलुकी तिस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् ततो गौरादिषु पिप्पल्यादयश्चेति पाठादादिशब्दस्य प्रका
रार्थत्वात् ङीष्प्रत्ययः॥ श्री ॥५॥ ॥५॥ ॥

=संधिवेलेतिविहितस्य.१=

=ननुगौरादौ रेवती रोहिणी नक्षत्रदलुके: कथमत्रङीषित्यत आह-पिप्पलेति.१=

नवेति त्युक्त एव भ्राष्याख्यानेप्रश्नयास्तूपसंख्येयाः प्राय तत्रभवेनेति भवे सामान्ये प्रायभवस्यापि विशेषणांतभोवादितिभावः ॥ अनितसभवइति ॥ अथेभेदमनेनाच
ष्टेयस्तत्रकदाचितभवतिकदाचिन्नभवतिसप्रायभवः यस्तुनियतस्ताधाराधेयभावः सतत्रभवइतिभावः एतसन्निराकरोति मुक्तसंशयेनेति अथेतिजा

नवानक्षत्रेभ्योबहुलंलुग्वचनात्।नवाक्षमं किंकारणंनक्षत्रेभ्योबहुलंलुगिसेवमत्रलुग्भविष्यति प्रायभवःप्रायभवग्रहणमन
र्थकं तत्रभवेनकृतत्वात्।प्रायभवग्रहणमनर्थकं।किंकारणं।तत्रभवेनकृतत्वात् योहिप्रायेणभवतितत्रभवोसोभवति।तत्र
तत्रभवइसेवसिद्धं।नसिध्यति अनित्यभवः प्रायभवः नित्यभवस्तत्रभवः अनित्यभवः प्रायभवइति चेन्मुक्तसंशयेनतुल्यं
यद्रवान्मुक्तसंशयं तत्रभव उदाहरणंन्यायमन्यते स्रौघ्रौ देवदत्तइतितेनेतस्युल्यं सोपिस्थवपमुर्दे शाद्रीन्यभिनिष्क्रामति
अथेतद्रवान्प्रायभवे उदाहरणंन्यायमन्यतेतत्रभवेकिमुदाहरणं यत्तत्रनित्यं भवतिस्रौघ्राः प्राकारा इति एवंतर्हितत्रभवइति
प्रकृसजिह्वामूलांगुलेः छो विधीयते सयथैवतस्मिन्नृष्टापचारे अंगुलीयपितिभवति एवंप्रायभवेपिभविष्यति इदंतर्हिप्रयो
जनं प्रायभवइतिप्रकृस उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठकंवक्ष्यति सप्रायभवे यथास्यात्तत्रभवेमाभूत् उपजानुभवंगाद्रिति अथेदा
नीं तत्रभवइतिप्रकृसशरीरावयवाद्यत् विधीयतेसोत्रकस्मान्नभवत्यनभिधानात् पथैवतर्ह्यनभिधानाद्यन्नभवत्येवंठञपिनभवि
नुसमीपस्थशरीरावयववाचीउपजानुशब्दइतिभावः एवंठगपीति तत्रभवाधिकारेठग्विधीयमानः प्रायएवभविष्यतीत्यर्थः ॥ ॥

=एवंचतत्रभवइत्यस्यैवोदाहरणे=
=दाहरणसंगतिईबलं.४=

=अंगुल्यसंबद्धेसत्यस्मल्यपो=
=येनप्रकारेणनित्यभवस्येयम=
=इणमितिनियमाभावरूपेण=
=भवतिएवमनेनप्रकारेण=
=प्रायभवेपिस्रौघ्रोदेवदत्त=
=इत्यादौभविष्यतीत्यन्वयार्थः।३=

=धनायार्जनार्थं.४=
=नित्यभवत्वस्यैवतत्रभवत्वम
=इत्यत्रोप...एवंतर्हीति

=तत्रत्वोपजानुशब्दस्यशरीरावयववाचित्वात्यतः प्राप्तिः।१=अभिधानस्वाभाव्याद्धितत्रभवविशेषेएवभविष्यतीत्यर्थः।१=

कोशाद्विकार इति । तस्य विकार इत्यस्मिन् प्रकरणे सूत्रमिदं कर्तव्यं एवं पाठः क्रियते कृत्वा कोशादिति कर्तव्यं अर्थोनुपपत्तिरिति । कौशेयशब्दस्य लौकिको योऽर्थः सूत्रव
त्तिलक्षणः स एवं नोपपद्यते लौकिकोर्थो न संगृहीतः स्यादित्यर्थः न त्वर इति । कौशेयशब्दाभिधेयं वस्त्रं सूत्रलक्षणं कोशेन संभवतीत्यर्थः ननु कोशस्य वस्त्रका
रणत्वात्कारणे च कार्यस्य संभवात्कथमर्थानुपपत्तिः । नैष दोषः लोकप्रसिद्ध्यर्थे बाधक एवं कृतः स्यात् । नहि कार्यावस्थायां लोकः कार्यकारणयोः संभवं क्रिया

कोशाद्विकारे कोशाड्ढञ् विकारे कोशाड्ढञ् वक्तव्यः । कोशस्य विकारः कौशेयं । संभूते त्वर्थानुपपत्तिः संभूत इत्युच्यमाने ऽर्थस्यानुपपत्तिः स्यात् ।
न ह्यसौ कोशे संभवति किं तर्हि कोशस्यासौ विकारः यदि विकार इत्युच्यते भस्मन्यपि प्राप्नोति भस्मापि कोशस्य विकारः अथ संभूत इत्युच्य
माने क्रिमौ कस्मान्न भवति । क्रिमिरपि कोशे संभवत्यनभिधानात् यद्येवं तर्हि क्रिमावनभिधानान्न भवत्येवं भस्मन्यपि न भविष्यति अर्थ
स्त्वोपपन्नो भवति । कलाप्यश्वत्थयववुसाद्वुन् । उपयुक्तोयं निर्देशः कालादिति वर्त्तते । न च कलापी नाम कालोस्ति । नैष दोषः साहच
र्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । कलापिसहचरितः कालः कलापी काल इति ॥ तत्र भवः तत्रेति वर्तमाने पुनस्तत्रवचनं किमर्थं । तत्र प्रकरणे पुन
स्तत्रवचने कालनिवृत्त्यर्थं तत्रप्रकरणे पुनस्तत्रवचनं कालाधिकारनिवृत्त्यर्थं कालाधिकारो निवर्त्स्यते नहि कालोवाप्यत इत्येवाधिका
रो निवर्त्तते कोवाभिसंबंधः यत्तत्रग्रहणं कालाधिकारं निवर्त्तयेत् एषोभिसंबंधः कालाभिसंबद्धं हि तत्रग्रहणमनुवर्त्तते ॥ ॥

पेक्षमाधाराधेयभावमवगच्छति किं तर्हि प्रकृतिविकारभावं अर्थश्चेति लौकिकोर्थो विकारे प्रत्ययविधानेन शास्त्रेणानुसृतत्वाद्युक्तियुक्तो भवतीत्यर्थः कला
प्य कलापिसहचरित इति यस्मिन्काले मयूराः कलापिनो भवंति स कलापीत्यर्थः तत्र भवः नकार इति यथाकृत्वा स्थितस्य कालाधिकारनिवृत्तिर्नाभिधे
यात्र यातत्र शब्दस्यापीत्यर्थः ॥ ॥ ॥

मा०कौ०४ तत्रग्रहणं चेति सप्तम्यर्थमात्रप्रतिपत्तिप्रयोजनं तत्रेत्यग्रहणं कालसंबन्धस्य विशेषफलस्य तत्रग्रहणस्य निवृत्तिं विरोधात् करोतीत्यर्थः गंभीराच्च प्रकरणे इति

९८ अव्ययीभावाच्चेत्येतदतिव्यापकत्वादुक्त्वा परिमुखादिभ्य एवेष्यो विधेयः गणे चाव्ययीभावकार्ये युक्तानि परिमुखादीनि पठितव्यानि ननु प्रातिपदिका

तत्रग्रहणं च तत्रग्रहणस्य निवर्तकं भवति। तस्मिंश्च निवर्तमाने कालाधिकारोऽपि निवर्तते गंभीराञ्ञ्यः ञ्यप्रकरणे परिमुखादिभ्य उपसंख्यानं।
ञ्यप्रकरणे परिमुखादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यं पारिमुख्यं पार्योष्ठ्यं पारिहनव्यं अव्ययीभावाद्विधाने उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधः अव्ययीभा
वाद्विधाने उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः औपकूलः औपशालः अन्तः पूर्वपदाट्ठञ् अस्त्यस्मिदमुच्यते समानस्य तदादेश्च समा
नस्य सामानिकः तदादेः सामानग्रामिकः सामानदेशिकः॥ अध्यात्मादिभ्यश्चेष्यते आध्यात्मिकं आधिभौतिकं ऊर्ध्वंदमाच्च देहाच्च
ऊर्ध्वंदमाच्च देहाच्च ठञ् वक्तव्यः और्ध्वंदमिकं और्ध्वदेहिकं लोकोत्तरपदस्य च लोकोत्तरपदस्य च ठञ् वक्तव्यः ऐहलौकिकं पारलौकि
कं मुखपार्श्वतसो लीयः मुखपार्श्वाभ्यां तसन्ताभ्यां ईयप्रत्ययो वक्तव्यः मुखतीयः पार्श्वतीयः कुक् जनस्य परस्य च ईयो वक्त
व्यः कुगागमः जनकीयः परकीयः ईयः कार्यो मध्यमस्य। मध्यीयः मण्मीयौ प्रत्ययौ तथा मध्यमीयो चापि प्रत्ययो वक्तव्यो माध्यमः॥

ल्येवमादेनतेषां बहुव्रीहितत्पुरुषाणां ग्रहणं न भविष्यतीति भावः॥ अथ सूत्रं क्रियते तदतिव्याप्तिपरिहाराय इदं वक्तव्यमित्याह अव्ययीभावादिति अन्तः ऊ
र्ध्वंदमाच्चेति दमउत्तरपदे ठञ् सन्नियोगेनोर्ध्वशब्दस्य मकारान्तत्वं निपात्यते ऐहलौकिकमिति अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः मुखतीयमिति अव्य राम०
१ यानां भमात्रे टिलोपः॥ ॥ ॥ ॥ ९८

=ननु देहशब्दे और्ध्वदेहिकइतिभाष्ये निरनुस्वारपाठात् ९=

=विषीकलानावइतिनेयांरुद्धोभिप्रायः।३=

=पृथिवीमध्यवाचकात्स्यत्र १=यथाविहितेति-यादिविध्यर्थमित्यर्थः।३=

×पृथिवीमध्यवाचीमध्यशब्दोगृह्यतेइत्युक्तं तेनोन्यत्रापिअवार्थेमध्यमीयइतियथास्यादितिमीयप्रत्ययविधिः। आतादिषु ×१

मध्यमीयइति गृहादिषु मध्योमध्यमंचाणचरणाइतियत्सूत्रं तत्रपृथिवीमध्यवाचिनएवमध्यमीयइतियथास्यात मध्यांतरवाचिनोमाभूदित्येवमर्थंग हादिषुपृथिवीमध्यस्यमध्यममावइत्युक्तं स्थाम्नोलुगिजिनात्तयेति उभाभ्यामपितदंतविधिरिष्यते बालइति गंभीराञ्ञ्यइत्यत्रेदंवक्तव्यमित्यर्थः त त्सव्या अधिकारोयमितिवृत्तिकारैराख्यायितत्रप्रयोजनंपृच्छति किमर्थमिति यथाविहितविधानार्थमेवमवव्याख्यानयोरुपादानंकस्मान्नभव

मध्यमीयः मध्योमध्यंदिनणचास्मात् मध्यशब्दोयंमध्यंमावमापद्यतेदिनणचास्मात्प्रत्ययोभवतीतिवक्तव्यं माध्यंदिन उपगायति स्था म्नोलुग् जिनात्तथा लुक् स्थाम्नोवक्तव्यः अश्वत्थामा अजिनात्तथा अजिनांताच्चलुग्वक्तव्यः कृष्णाजिनः सिंहाजिनः बाल्योदैवः पांचजन्योथगंभीराञ्ञ्यइष्यते तस्मव्याख्यानइतिचव्याख्यातव्यनाम्नः किमर्थंभवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः क्रियते। भवव्या ख्यानयोर्युगपदधिकारोपवादविधानार्थः भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः क्रियते अपवादविधानार्थः युगपदपवादान्वक्ष्या मीति किमुच्यतेपवादविधानार्थ इतिनपुनर्निर्देशार्थोपिस्यात् कृतनिर्देशौहितौ कृतनिर्देशौहितावर्थौ एकत्रभवइति अप रत्रस्येदमिति अथव्याख्यातव्यनाम्नोग्रहणं किमर्थं तत्रव्याख्यातव्यनाम्नोग्रहणंभवार्थं तत्रव्याख्यातव्यनाम्नोग्रहणंक्रियते ९भवार्थं किमुच्यतेभवार्थमिति नपुनर्व्याख्यानार्थमपिस्यात्॥ ॥ ॥

तीतिभावः अपवादविधानार्थेइतिव क्ष्यमाणष्ठञादयोपवादाभवव्याख्यानयोर्यथास्युरित्येवमर्थेस्तयोरधिकारइत्यर्थः निर्देशार्थोपीति ऋ णादीनांघादीनांचार्थनिर्देशार्थोपीत्यर्थः भवार्थमिति उत्तरैर्योगैर्भवेव्याख्यातव्यनाम्नएवयथाप्रत्ययास्युरित्येवमर्थमित्यर्थः॥ ॥

=विषीकलानावइत्यभिप्रायेण=
=इ-अपवादेति ४=

=भवार्थत्वस्य व्याख्यातव्यग्रहणे नैव सिद्धेर्नामग्रहणमेतदर्थकमितिभावः।२=

व्याख्याने ही ति व्याख्यान शब्दस्य संबंधि शब्दत्वात् व्याख्यातव्यापेक्षस्य सिद्धत्वादिति भावः पाटलिपुत्रस्येति यादृशाः सुकोशलायां प्रकारादिसन्निवेशाः तादृशाः पाटलिपुत्रे इति पाटलिपुत्रं व्याख्यातव्यं भवतीति स्यादेव प्रसङ्गः व्याख्यातव्यनामग्रहणात्तु व्याख्यातव्यत्वेन प्रसिद्धतमस्य ग्रंथस्य नामतस्य ग्रहणं

[redacted]

व्याख्याने स्य वचनात्सिद्धं व्याख्याने हि [illegible]रोणा वचनं सिद्धं यत्र्यतिव्याख्यानमित्येतद्भवति तस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति किंच प्रत्येतद्भवतिं व्याख्यातव्य नाम यदुच्यते भवार्थे इति तन्नव्याख्यानार्थमपि व्याख्यातव्यनाम्नोग्रहणं क्रियते। इह माभूत् पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोशलेति अपक्रियमाणेपि व्याख्यातव्यनाम्नोग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति अवयवशः आख्यानं व्याख्यानं पाटलिपुत्रे चास्मिन्नवयवशः आचष्टे ईदृशाः अस्य प्राकाराः ईदृशाः अस्य प्रासादाः इति सत्यमेवमेतत् किन्तु कार्यं [illegible]स्तत्रैव भवति। शब्दग्रंथेषु चैषा प्रसक्तिर्भवति निरुक्तं व्याख्यायते व्याकरणं व्याख्यायते इत्युच्यते न कश्चिदाह पाटलिपुत्रं व्याख्यायत इति। भवे मंत्रेषु लुग्वचनं भवे मंत्रेषु लुग्वक्तव्यः अग्निष्टोमे भवो मंत्रः अग्निष्टोमः राजसूयः॥ वाजपेयः कल्पे च व्याख्याने कल्पे च व्याख्याने लुग्वक्तव्यः अग्निष्टोमस्य व्याख्यानं कल्पोऽग्निष्टोमः राजसूयः वाजपेयः स तर्हि वक्तव्यः न वा तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं न वा वक्तव्यः किं कारणं तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति अग्निष्टोमार्थो ऽग्निष्टोमः राजसूयः वाजपेयः क्रतुयज्ञेभ्यश्च॥ ॥

इतिप्रसंगाभावः अग्निष्टोमे भव इति [redacted] अग्निष्टोमशब्दोत्र क्रतुवाच्येव न तु व्याख्यातव्य वाचीति तत्र मा बाधेन लुक् कल्पे चेति सूत्रे तत्रैव लुक्॥ क्रतु क्रतुयज्ञशब्दयोः पर्यायत्वात् प्रश्नः॥ ॥७॥ ॥ ॥

[redacted]

=नन्वग्निष्टोमादिभ्यो भवेलुग्विधाने क्रतुयज्ञेभ्यश्चेति वेदान्विधानं व्यर्थं स्यादत आह अग्नीति। न तु तदर्थमं आदित्या श्रणिकाग्निष्टोमादिभ्यः स्वरितार्थः। २=

=तेनस्वंरूपाभिसेनबाधेनविशेषग्रहणंवक्तव्यंदनेसेनबाधेनतस्तानामपिग्रहणंस्यादितिभावः।९=

क्रतुग्रहणमिति संज्ञीभूतकाइतिमुख्याइत्यर्थः यज्ञेचेति बहुवचननिर्देशात्स्वरूपग्रहणेनिरस्तेतत्तद्विधिः स्यादितिभावः पांचौदनिकइति सोमपाना भागादमुख्यत्वमेषामितिभावः तस्मात्गौणमुख्यपरिग्रहार्थमुभयोरुपादानं विदूवालवायइति आदेशएवसूत्रे निर्दिष्टः तेनतदनुरूपः स्थानीवालवाय शब्दआक्षिप्यते यथाशिवादिगणे विश्रवणरवणौ स्यादेशौ पठ्येते तामपंतविश्रवः शब्दः स्थानित्वेनाक्षिप्यते॥ प्रकृत्यंतरमिति विदूरशब्दो

क्रतुग्रहणंकिमर्थं यज्ञेभ्यइतीयत्युच्यमाने यएवसंज्ञीभूतकायज्ञास्ततएवोत्पत्तिःस्यात आग्निष्टोमिकोराजसूयिकोवाजपेयिकः यत्रवा यज्ञशब्दोस्तिनावयज्ञिकः पाकयज्ञिकः इहनस्यात पांचौदनिकः शातौदनिकः दाशौदनिकइति क्रतुग्रहणेपुनःक्रियमाणेनदोषो भवति अथयज्ञग्रहणंकिमर्थं क्रतुभ्यइतीयत्युच्यमाने यएवसंज्ञीभूतकाःक्रतवस्ततउत्पत्तिःस्यात आग्निष्टोमिकोराजसूयिकोवाजपे यिकइति इहनस्यात पांचौदनिकः शातौदनिकः दाशौदनिकइति यज्ञग्रहणेपुनःक्रियमाणेनदोषोभवति अजन्तग्राहणमर्थग्रथम पुरस्करणं नामाख्यातग्रहणंसंघातविगृहीतार्थं नामाख्यातग्रहणंसंघातविगृहीतार्थंद्रष्टव्यं नामिकः आख्यातिकः नामाख्या तिकः विदूरात्प्रभवः अयुक्तोयंनिर्देशः नह्यसौविदूरात्प्रभवति किंतर्हि वालवायात प्रभवति विदूरे तुसंस्क्रियते एवंतर्हि वालवायोवि दूरंचवालवायशब्दोविदूरशब्दमापद्यते अथवासमत्सयोवक्तव्यः प्रकृत्यंतरमेववा अथवाप्रकृत्यंतरंविदूरशब्दोस्तिवालवायस्यन वैतत्रबालवायंविदूरइत्युपचरंति नवैतत्रेतिचेत्ब्रूयात जित्वरीवदुपाचरेत यथा वणिजोवाराणसींजित्वरीत्युपाचरंतिएवंवैयाकर णागारविशेषस्येवपद्धेतविशेषस्यापिवाचकः एवमवाप्रकृतित्वेनाश्रीयतइत्यर्थः पद्येतेभिदूरशब्दोनप्रसिद्धइतिचेत्जित्वरीवद्व्यवहरेत् प्रतिनियतपुरु षापेक्षापिप्रसिद्धिर्भवति।वणिजस्वमंगलार्थंवाराणसींजित्वरीतिव्यवहरंति॥ ॥ श्री ॥७॥ ॥

=वाचकइतिशेषः।३=

अभि चेतनावत इति निष्क्रमणस्य पदविक्षेपरूपत्वादिति भावः यद्यपि शकटादीनां निष्क्रमणादि भवति तथापि चेतनाधिष्ठानात् ननु स्वतंत्राणामिति भावः
अचेतनेष्वपीति दृष्टान्तरप्राप्तिलक्षणकार्यदर्शनादचेतनेष्वपि क्रियाव्यवहारः न च पदविक्षेप एव निष्क्रमणं वायुर्निष्क्रामतीति दर्शनात् ननु द्वारस्य दे
शान्तरप्राप्तिफलं नैव निष्क्रमणमस्ति एवं तर्हि करणस्यापि कर्तृत्वं साधकक्रियारोपादभिनिष्क्रामति द्वारमिति निर्देशः अधि आख्यायिकाभ्य इति नाद

अभिनिष्क्रामति द्वारं अयुक्तोयं निर्देशः चेतनावत एतद्भवति निष्क्रमणमपक्रमणं वा द्वारं चाचेतनं कथं तर्हि निर्देष्टव्यः अ
भिनिष्क्रमणं द्वारमिति न तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः न कर्तव्यः अचेतनेष्वपि चेतनवदुपचारो दृश्यते। तद्यथा। अयमस्य कोणो
भिनिःसृतः अयमभिप्रविष्ट इति अधिकृत्य कृते ग्रन्थे लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलं अधिकृत्य कृते ग्रन्थ इत्यत्र लुबाख्यायि
काभ्यो बहुलं वक्तव्यः वासवदत्ता सुमनोत्तरा न च भवति भैमरथी शिशुक्रन्दयमसभ द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः द्व
न्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः दैवासुरं राक्षोसुरं दैवासुरी राक्षोसुरी सोस्य निवासः अभिजनश्च अथ निवासाभि
जनयोः को विशेषः निवासो नाम यत्र संप्रत्युष्यते। अभिजनो नाम यत्र पूर्वैरुषितं॥ ॥ ॥

र्थे चतुर्थी आख्यायिकाभिधानाय यः प्रत्ययस्तस्य बहुलं लुप् भवतीत्यर्थः सोस्य निवासाभिजनयोरिति अभिजनशब्देन पूर्वबान्धवा उच्यन्ते तत
संबन्धाद्देशोभिजनो गृह्यते निवासशब्देनापि अधिकरणसाधनेन देश एव स्वविशेषात् प्रश्नः निवासो नामेति यत्रास्य यं वसति स तस्य नि पाम०
वासः। यत्र पूर्वबान्धवा नामुषितं सोभिजन इत्यर्थः निवासस्याह च यो ह्याभिजनो देशो गृह्यते न तु पूर्वबान्धवाः॥ ॥ ॥ १००

वासु॰ देवा॰ वसुदेवस्यापत्यं वासुदेवः ऋष्यंधकेत्यण् न तत्र गोत्रत्वात् क्षत्रियत्वाच्च वुञ्जिरूपसरयोः सिद्ध॰ लात्प्रश्नः किमर्थमिति पूर्वनिपातमिति अभ्यर्हितं पूर्वं निपततीत्यस्यार्थस्य ज्ञापनार्थमित्यर्थः संज्ञैषेति नित्यः परमात्मा देवताविशेष इह वासुदेवो गृह्यत इत्यर्थः प्रसंगेन च निर्देशः पूर्वोक्तोऽप्यर्थो ज्ञाप्यते ज नपदिनां जनपदिनो जनपदस्वामिनः क्षत्रियाः तद्वाचिनां बहुवचने जनपदवाचिना शब्देन समानश्रुतीनां जनपदवत्सर्वं भवति सोऽस्य भक्तिरित्येत स्मिन् विषये । यथा अंगा जनपदो भक्तिरस्य आंगकः इत्यत्र वुञपि तु वुञ् भवति । एवमंगाः क्षत्रिया भक्तिरस्येत्यत्रापि भवति एवं स्थिते प्रश्नः सर्व

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् किमर्थं वासुदेवशब्दात् वुन् विधीयते न गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञित्येव सिद्धं न त्वस्ति विशेषः वासुदेवश ब्दाद्वुनो वा वुञो वा न देवरूकं समस्वरः इदं तर्हि प्रयोजनं वासुदेवशब्दस्य पूर्वनिपातं वक्ष्यामीति अथवा नैषा क्षत्रियाख्या संज्ञैषा तत्र भवतः जनपदिनां जनपदवत्सर्ववचने किमर्थं सर्ववचने प्रकृतिनिर्ह्रासार्थं सर्ववचनं क्रियते प्रकृतिनिर्ह्रासार्थं प्रकृति निर्ह्रासो यथा स्यात् तद्यथा मद्रवृज्योर्कन् इति मद्रो भक्तिरस्य माद्रो वा भक्तिरस्य मद्रकः इत्येवं यथा स्यात् वार्ज्यो वा भक्तिरस्य वार्ज्यौ ॰ वा भक्तिरस्य वृजिकः इत्येवं यथा स्यात् ॥ ॥ ॥

वचनमिति अन्तरेणापि सर्ववचनं जनपदवदिति सामान्येनातिदेशः क्रियमाणः सर्वस्य भविष्यतीति भावः प्रकृतिनिर्ह्रासार्थमिति असति सर्वग्रहणेऽस्य प्रत्यय स्यैव स्याद्भावादतिदेशः स्यात् ननु प्रकृतेरपि सर्वग्रहणं न भवति निर्ह्रासोऽपचयो ह्रास इत्यर्थः वृद्धिनिमित्तेषु वुञादिषु विशेषाभावम्मत्वाह तद्वेति दि त्वे कृतयोरपि शब्दभेदादतिदेशः प्रकृतिनिर्ह्रासार्थं ननु बहुलेन तत्र मद्र इति शब्दभेदाभावात् मद्रक इति मद्रस्यापत्यमिति द्व्यञ्मगधेत्यण् माद्रः [redacted] ॰ इत्यस्य मद्रशब्दातिदेशः तत्प्रत्ययातिदेशाच्च वार्ज्य इति वृजेरपत्यमिति वृद्धेत्कोसलेति ञ्यङ् ॥ ॥ ॰ आंगकः इत्यादेः॰

=अध्यापनरूपेप्रकाशनेवावर्त्तनेकरणेवेलक्षयः।१= ननुधातोयथार्थकल्पयदित्यादिश्रुतिवर्णादानुपूर्व्यापिवेदेसिद्ध्वमीमांसासिद्धंतात्वात्।निसत्वमुक्तमत आह॰मेरेति॰ [redacted]

=शब्देति॰एवंचवेदशब्दस्यनित्यत्वेपितदानुपूर्व्याअनित्यत्वमितिसिद्धांतस्थितिः।३=

भा॰कै॰४ तेन प्रपूर्वोवचिः प्रकाशनेऽध्यापनरूपेवावर्त्ततेकरणेवांतत्राद्योर्थेप्रत्ययोनदृश्यते द्वितीयेतुतत्त्वांतरेणासिद्धमितिमत्वाह प्रोक्तग्रहणमिति ग्रामेग्राम

१०१ इति सुशर्मादीनांप्रतिग्रामंप्रवक्तृत्वेपिसुशर्मणाप्रोक्तंकाठकमसौशर्म्मणामितिप्रयोगोनदृश्यतइत्यर्थः नित्यानीति कर्तुरस्मरणात्तेषामितिभावः यात्व

साविति महाप्रलयादिषुवर्णानुपूर्वीविनाशेपुनरुत्पद्य ऋष्यः संस्कारातिशयाद्वेदार्थंस्मृत्वाशब्दरचनांविदधतीत्यर्थः तद्भेदादिति आनुपूर्वीभेदादित्यर्थः।

तेनप्रोक्तं प्रोक्तग्रहणमनर्थकं तत्रादर्शनात् प्रोक्तग्रहणमनर्थकं किंकारणं तत्रादर्शनात् ग्रामेग्रामेकालापकं काठकं चप्रोच्यतेनचतत्रप्रत्ययोदृश्यते ग्रंथेचदर्शनात् यत्रचदृश्यतेग्रंथःसभवतितत्रकृतेग्रंथइत्येवसिद्धं छंदोर्थंतहींदंवक्तव्यं नहिछंदांसिक्रियंते।नित्यानिछंदांसि छंदोर्थमितिचेत्तुल्यं छंदोर्थमितिचेत्तुल्यमेतद्भवति ग्रामेग्रामेकाठकंकालापकंचप्रोच्यते तत्रादर्शनात् नचतत्रप्रत्ययोदृश्यतेयत्रदृश्यतेग्रंथःसभवति तत्रकृतेग्रंथइत्येवसिद्धं ननुचोक्तंनहिछंदांसिक्रियंते।नित्यानिछंदांसीति यद्यप्यर्थोनित्यः

=वर्णानुपूर्व्यानित्यत्वेनात= =माह॰तद्भेदाच्चेति॰२=

यात्वसौवर्णानुपूर्वीसाऽनित्यातद्भेदाच्चैतद्भवति काठकंकालापकंमौदकंपैप्पलादकमिति नतर्हीदानीमिदंवक्तव्यं।वक्तव्यंचकिंप्रयोजनं यत्तेनप्रोक्तंनचतेनकृतंमाथुरीवृत्तिः यदितर्ह्यस्यनिर्बंधनमस्ति [redacted] इदमेववक्तव्यंतन्नवक्तव्यं तदप्यवश्यंवक्तव्यं

"यत्तेनकृतंनचप्रोक्तंवाररुचंकाव्यं जालूकाःश्लोकाः॥ "

ततश्चकठादयोवेदानुपूर्व्याःकर्त्तारएवननुच्छिन्नतायाएवसुशर्मादिवत्तत्प्रवक्तारः ततश्चछंदस्यपिकृतेग्रंथइत्येवसिद्धः प्रत्ययइतिभावः माथुरीति माथुरेणप्रथमतःप्रकाशितेत्यर्थः कलापिनोणित्यणग्रहणसाधिका। एम॰

विधानार्थत्वाद्वृद्धादप्यत्राणभवति।द्विविधंचेहप्रोक्तंगृह्यते।परकृतंस्वकृतंवायत्प्रकाशितंतेनप्रोक्ताधिकारएवकठादिभ्योवक्ष्यमाणप्रत्ययविधानं॥ १०१

=ननुकठादिभ्यःप्रोक्ताधिकारेप्रत्ययविधानंव्यर्थं॰तत्रयत्प्रोक्तंनचतेनकृतमित्यर्थबाधात्तत आह॰द्वीति॰१= =प्रथमतइति॰सुशर्मणातुकाठकंप्रथमंनप्रकाशितमितिनतत्रप्रत्ययः।२= =ननुमाथुरःकृष्णोनचाप्यमत आह॰कलापिनइति॰२=

×कलापी×२

कलापि' प्रत्यक्षकारिग्रहणमिति करोतेः क्रियासामान्यवाचित्वात् सामान्यस्य सर्वविशेषेषु समवायाद् अध्ययनमिह करणं गम्यते शिष्यशिष्याणामपि शिष्यत्वव्यवहारदर्शनात् वार्तिकारंभः कलापिखाडायनग्रहणमिति वैशंपायनांतेवासी कलापी तेवासिनां वैशंपायनांतेवासित्वमस्ति नो सिद्धे १ यत्कलापिग्रहणं प्रत्यक्षकारिग्रहणे लिंगं। तथा वैशंपायनांतेवासी कठः कठांतेवासी खाडायनो वैशंपायनांतेवासी भवत्येव तेषां तेनो सिद्धे शौनकादिषु णिनः सर्वे खाडायनग्रहणं साक्षा

×स्यंतेवासि×२

कलापिवैशंपायनांतेवासिभ्यश्च प्रत्यक्षकारिग्रहणं कर्तव्यं कठांतेवास्यंतेवासिभ्यो मा भूदिति तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं कलापिखाडायनग्रहणं ज्ञापकं वैशंपायनांतेवासिषु प्रत्यक्षकारिग्रहणस्य यदयं कलापिखाडायनग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नांतेवास्यंतेवासिभ्यो भवतीति कथं कृत्वा ज्ञापकं वैशंपायनांतेवासी कठः कठांतेवासी खाडायनः वैशंपायनांतेवासी कलापी। यद्यंतेवास्यंतेवासिभ्योपि स्यात् कलापिखाडायनग्रहणमनर्थकं स्यात्। पश्यति त्वाचार्यो नांतेवास्यंतेवासिभ्यो भवतीति ततः कलापिखाडायनग्रहणं करोति छंदोग्रहणं चेतरथा ह्यतिप्रसंगः छंदोग्रहणं च कर्तव्यं इतरथा ह्यतिप्रसंगः इतरथा ह्यतिप्रसंगः स्यात्। इहापि प्रसज्येत। तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इति। पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मकल्पेषु याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वात् पुराणप्रोक्तेष्वित्यत्र याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि सौलभानि इति किं कारणं तुल्यकालत्वात् एतान्यपि तुल्यकालानीति॥ ०॥

शिष्यग्रहणेऽलिंगमित्यर्थः तित्तिरिणेति छगलिना वेयथा एन भवतीति यावच्छंदो ब्राह्मणानीत्यत्रोक्तं पुराण तुल्यकालत्वादिति। शाट्यायनादिप्रोक्तैर्ब्राह्मणैरेककालत्वादित्यर्थः॥ ॥ श्री ॥

=अनभिधानादिति।१ ॥ =येषु ब्राह्मणेषु णिनिर्विधीयते तैरेतानि तुल्यकालानीत्येतान्यपि पुराणप्रोक्तानीत्यर्थः।१= ॥

भा०कै०४ कृते योगविभाग इति संज्ञायां कुलालादिभ्यो वुञ्त्रि तिसूत्रं विभक्तमित्यर्थः। भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकं। तस्येदं इदम इति इदं शब्दाद्यो
१०२ र्थः प्रतीयते तस्मिन्नेव प्रत्ययप्रसंग इत्यर्थः। सिद्धं त्विति। येन संबंधिना योगे षष्ठी विधीयते तस्मिन् प्रत्यय इत्यर्थः। सर्वत्र इति। पाणिनीये कात्यायनीये च न्यास इत्य

तेन
कृते ग्रंथे। कृते ग्रंथे मक्षिकादिभ्योऽण्। कृते ग्रंथ इत्यत्र मक्षिकादिभ्योऽण् वक्तव्यः। मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं। तद्विशेषेभ्यश्च। तद्विशेषेभ्य
श्चाण् वक्तव्यः। सरघाभिः कृतं सारघं। गार्मुतं पौत्तिकं। सतर्हि वक्तव्यो न वक्तव्यः। योगविभागात् सिद्धं। योगविभागः करिष्यते। कृते ग्रंथे। ततः सं
ज्ञायां। संज्ञायां न कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति सरघाभिः कृतं सारघं गार्मुतं पौत्तिकं। ततः कुलालादिभ्यो वुञ्संज्ञा
यामित्येव। इति श्रीमद्भगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकं॥ तस्येदं। तस्येदमित्यसन्नि
हितेः प्राप्तिः। तस्येदमित्यसन्निहिते प्राप्तिः। किं कारणं। इदम प्रत्यक्षवाचित्वात्। इदमित्येतत्प्रत्यक्षे वर्तते तेनेहैव स्यात्। तस्येदमिति त
स्मादस्य तदित्यत्र न स्यात्। सिद्धं तु यद्योगा षष्ठी तत्र सिद्धमेतत्। कथं। यद्योगा षष्ठी वर्तते तत्रेति वक्तव्यं। अनंतरादिषु च प्रतिषेधः। अनं
तरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्यः। तस्यानंतरस्तस्य समीप इति। किं यद्योगा षष्ठी वर्तते इत्यतोऽनंतरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्यः। नेत्याह। सर्वेषामनं
तरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्यः। सिद्धं तु परिगणनात्। सिद्धमेतत्। कथं। परिगणनं क्रियते। स ग्रामजनपदमनुष्येभ्यः। स ग्रामजनपदमनुष्येभ्य इति
वक्तव्यं। ग्रामः स्रौघ्नः माथुरः। जनपदः आंगकः वांगकः। मनुष्यः दैवदत्तः। या
र्थः पाणिनीयन्यासेऽपि देवदत्तस्येदमनंतरमिति प्रत्ययप्रसंगः सिद्धं रा०प०
त्विति। असन्निहितेऽप्रत्ययविधानेऽनंतरादिषु चाप्राप्तिरित्यर्थः। स्व इति। तेनात्मीयज्ञातिधनेष्वेव प्रत्यया भवंति न त्वनंतरादिषु॥ श्री ॥१॥ १०२

=ग्रामादिष्वित्यर्थः॥१=

=कृत्यमतेऽसाधारणंतेषमसन्निहितेऽप्राप्तिरित्यतं आद्येन सिद्धं तिसूत्रेन परिहृत्य द्वितीयेन सिद्धं तिसूत्रेनानंतरादिषु प्रतिषेधस्तीमंदोषं वार्त्तिकस्य परिजहारेत्याह। अस्मन्निहितइति॥१=

यत्राद्वास्ये इति यत्राद्वयं सु परिपूर्णस्ये सत्रापमर्थे निर्देशः । यादिति रथ्या यत्पत्रपूर्वोदरं त्रिलेतयो योगयोरर्थे निर्देशः सांवहित्रमिति तत्र एवं त्रासिद्धमिति ठत्वा दीनामिति कत्ते ऐसिद्धत्वात्तं चिह्नित्रूपं आग्नीध्रमिति अग्निमिंध इति क्विप् अंतर्भावित एव थेत्वादिधिस्तकर्मकः होताग्नी दुच्यते तस्य शरणं माग्नीध्रं भ से त्रया पदसंज्ञाया बाधना न्त्र स्त्वाभावः चरणादिति गोत्रचरणाद्द्विस्तत्रापमर्थे निर्देशः एकशेषनिर्देशादिति त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमिति एकशेषः त्यदादीनां यथ

=यत्राग्नीध्रसाधारणरणमित्यविधा=
=तस्यार्थेतत्तु क्रियांजीवर्थमविध्य=
=तीतिभावः एतेन तद्धितानादय=
=णित्यत्वयइतिप्रयुक्तं ·२=

यत्राद्वास्ये यत्राद्वास्य इति वक्तव्यं आग्नं औष्ट्रं गार्दभं रथाद्यांगो रथाद्यांग इति वक्तव्यं आग्नरथं गार्दभरथं औष्ट्ररथं वहेस्तरणिश्च वहे स्त्रिता दापेषु वक्तव्यः संवोढुः स्वंसांवहित्रं आग्नीध्रः शरणे रंत्रमं च आग्नीध्रः शरणे रन्त्र सयोभसंज्ञाच वक्तव्या आग्नीधः शरणं आग्नीध्रं समिधा माधाने षेण्य एव क्तव्यः समिधामाधानो मंत्रः सामिधेन्यो मंत्रः सामिधेनी ऋक् चरणाद्धर्माम्नाययोः चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वक्तव्यं क ठानां धर्म आम्नायो वा काठकं पैप्पलादकं तत्र हि देवकुवक्तव्यं सूत्रं च भिद्यते यथान्यासमेवास्तु नेत्युच्यते तस्येदमित्यसन्निहिते आम्नायिति किं इदमपि भवान्त्र सयार्थमेवोपात्तम् अतेन पुनः प्रकृतस्यार्थमपि यथैव हि इदमिति तत्प्रत्यक्षे वर्त्तते एवं तदिति तत्परोक्षे वर्त्तते । तेन इहैव प्राप्तस्ये दमिति अस्य अमुष्य इत्यत्र न स्यात् अस्यत्र विशेषः एकशेषनिर्देशो त्र भविष्यति तस्य च अस्य च अमुष्य च तस्येति इहापि तर्ह्येकशेषनिर्दे शो भविष्यति द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः दैवासुरं राक्षोऽसुरं ॥ ॥

=एतेनसन्न्यस्तेसाधारणदोषः
=यदिरिति [illegible]

तत्परं तन्न छिष्यत इत्सुक्तं पूर्वशेषदर्शनाच्चेत्सुक्तमिति पूर्वस्यापि तदः शेषः सो च त्वात्त्र निर्देशस्य एकवचनं विभक्त्यंतानां चैकशेषः एकशेषद्वारेणाचैतत्प्रतिपादयति षष्ठ्यंतमात्रं प्रकृतित्वेन विवक्षितं तत प्रतियोगिमात्रं च प्रत्यया र्थत्वेन यत्परं लिंगसंख्याप्रत्यक्षपरोक्षादिकं तदविवक्षितं ॥ ॥ ॥

=अनंतरमितिशेषः।२

=निर्देशस्यसोत्रतमावश्यकमित्याह विभक्तीति तेषामेकशेषस्य सत्वानां [illegible] एकशेषोत्रसौत्रः।२=

×इदंच तच्छादस्य इदमित्येव यदप्युच्यते अनंतरादिषु प्रतिषेधो [illegible] तरादिषु सन्निर्नभविष्यति ×३

=एवंचपरिगणनमपिनकर्तव्यमितुकं भवति ·१=

भा०कै०४ संघाङ्क घोषग्रहणमिति तेन घोषेऽपि प्रत्ययं सिध्यति वैषम्यात्तु यथासंख्यं न भवति लिंगेति लिंगविहितप्रत्ययो लिंगशब्देनोच्यते रैवति अपाणिनीयं सूत्रेषु पाठस्
१०३ साह कौपिंजलेति गोत्रवुञिप्राप्तेऽणिविधिः अस्मादेव निपातनाद्प्रत्यार्थे कुपिंजलहस्तिपादशब्दाभ्यां मत्पादस्य पत् भावश्च। गोत्राधिकारात् गोत्रप्रत्ययान्तादिदं

संघांकलक्षणेषु संघादिषु घोषग्रहणं कर्त्तव्यं गार्गो घोषः वात्सो घोषः किमर्थोऽणकारः वृद्ध्यर्थः ञ्णितीति वृद्धिर्यथा स्यात् संघादिषु प्रत्य
यस्याणि करणमनर्थकं वरुडलात्प्रातिपदिकस्य। संघादिषु प्रत्ययस्याणि करणमनर्थकं। किं कारणं। वरुडलात्प्रातिपदिकस्य वरुडमेतत्प्रातिपदिकं
लिंगपुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु णकारः कर्त्तव्यः लिंगार्थं वैदी पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं वैदीस्थूणा अस्य वैदीस्थूणः वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रति
प्रतिषेधो यथा स्यात्। रैवतिकादिभ्यश्छः कौपिंजलहास्तिपदादण् कौपिंजलहास्तिपदादणवक्तव्यः कौपिंजलः हास्तिपदः आथर्वणिकस्येक
लोपश्च। आथर्वणिकस्येकलोपश्चाण्वक्तव्यः आथर्वणो धर्मः आथर्वण आम्नायः इदमाथर्वणार्थमाथर्वणिकार्थं च चतुर्थेहणं क्रियते।
वसंतादिषु अथर्वन्शब्दः आथर्वणशब्दश्च पठ्यते षष्ठ्याः प्रकृतिभावार्थग्रहणं क्रियते इदं चतुर्थमिकलोपार्थं द्वियहणं शक्यमकर्तुं कथं तेन
प्रोक्तमिति प्रकृत्य ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः वसिष्ठोऽनुवाको विश्वामित्रोऽनुवाक इत्येवमर्थं ततो वक्तव्यं आथर्वणो वेत्ति तेन सिद्धमथर्वा इति आ
थर्वणः इति च। अथ वसंतादिष्वाथर्वणशब्दः पठितव्यः तत्रैवार्थः प्रकृतिभावार्थेन। नापि इकलोपार्थेन पठिवसंतादिष्वाथर्वणशब्दः पठ्यते

=शेषा एण अनिष्टा विशेषा इति नियमस्तु न अस्मादेव प्रयोगात् ९= ९ अथर्वाणमधीते आथर्वणिक इति न सिध्यति॥ ॥ ॥ ॥

विधानं आथर्वणिक आ एव कस्य इति कौपिंजलहास्तिपदादणिस्यापाणिनीयत्वात् ऋषिभ्यो लुगिति वसिष्ठादिशब्देभ्यः इये अवश्यवक्तव्योलुक् तन्त्वस रम०
सति न सूत्रे आथर्वणिकानां धर्म आम्नायो वेत्यत्रार्थे आथर्वणशब्देन सिध्यतीत्याह ॥ ॥ ॥ ॥ १०३

=वार्त्तिकस्यास्य सूत्रे तु वृत्तिर्दुर्लभेत्यत आह कौपि...

एवं तर्हीति उपचारितरहक्तिः शिल्पशब्दस्याप्रीयतइत्सयमेवेवशब्दलोपः कुंभकारस्य हि मृदंगो मुखं शिल्पं। वादकस्य तूपचरितं मृदंगवादनमिति लोके मार्दंगिक शब्दस्य मृदंगवादने शिल्पो भिधेयः तत्र साहचर्यात् मृदंगवादनेमृदंगशब्दस्य वृत्ति विषये वृत्तागतार्थत्वात् अप्रयोगो वादन शब्दस्य शक्ति ईकाएंत इति बुद्धि दिपाठात् प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति वचनात् शाक्तीयष्टीशब्दाभ्यां कक्ष भविष्यतीत्यर्थः इकारोच्चारणसामर्थ्यादिति अन्यथाक

एवं तर्हि ठक् नञ् परलोपोऽद्रष्टव्यः। शिल्पमिव शिल्पं। मृदंगवादनं शिल्पमस्य मार्दंगिकः मौरजिकः। पाणविकः पैठरीकः शक्तियष्ट्योरीकक् किमर्थमीकगुच्यते न कगेवोच्येत० का रूपसिद्धिः शाक्तीको याष्टीक इति शक्तियष्ट्योरीकारान्तेन कशब्दस्य प्रसंगः नसिध्यति विभाषाचे वृद्धि शक्तियष्ट्योरीकारः अपि च केण इति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत एवं तर्हि इकगुच्यते० का रूपसिद्धिः शाक्तीको याष्टीक इति सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धं न सिध्यति यस्येति लोपः प्राप्नोति इकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति यदि तर्हि प्राप्नुवन्विधिरुच्चारणसामर्थ्याद्बाध्यते सवर्णदीर्घत्वमपि न प्राप्नोति येन विधिं प्रसुपदेशोऽनर्थकस्स विधिर्बाध्यते। यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते यस्येति लोपं च प्रति

॥ इकारोच्चारणमनर्थकं सवर्णदीर्घस्य तु निमित्तमेव॥ ॥

कमेव विदध्यात् न चावग्रहे निवृत्तिरिकारस्य प्रयोजनं यतो न लक्षणेन पदकाराऽनुवर्त्सोः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यं येन विधिमिति एवं च दीर्घोच्चारणं प्रसाख्यातं इकासिद्धत्वात् अन्येत्वाहुः शक्तियष्टिभ्यां ठगिति ठग्विधानादेव यस्येति लोपाभावं सिद्धः प्रग्रहणमिस्सनेन हि ठक्किति के पुनष्ठग्विधानं यस्येति लोपाभावार्थमेव वाक्यनिवृत्त्ये निसार्थं तस्मादिति चेत्तन्न शक्तियष्टिभ्यामित्येवाधिकस्य ठकः पूर्वेणासिद्धस्य पुनर्विधानेन वाक्यनिवृत्तेरपि सिद्धत्वात्॥ ।

=एवंचग्गेवक्कंधुक्कारतिभावः।१=

भा०कै०४ १०४ किमर्थमिति सर्वस्यैव सूत्रस्याक्षेपः बाधनार्थमिति तस्येदमित्यत्र रागाद्यो घादयश्चाणाद्यपवादा विहिताः तत्र विकारावयवयो रागादय एव यथा स्युः न तदपवादा घा-
दयो मा भूवन्नित्येवमर्थमिदमुच्यते यतस्येति अण इत्यर्थः कथं पुनरिति तस्येदमित्यस्मात् तस्य विकार इत्यस्य पृथग्निर्देशादनेन विधीयमानोऽण् प्रत्ययोऽशैषिकः
कथं विकारे प्राप्तान् बाधत इति प्रश्नः उत्सर्ग इति असत्यस्मिन् पृथक्सूत्रे विकारोऽपि तस्येदमित्यत्रान्तर्भावाच्छेषो भवतीति घादयः प्राप्नुवन्ति उत्सर्गत्वं वि-
कारस्य प्रकृतिविशेषासंबंधात् सति हि योगविभागे विल्वादिभ्योऽण् विकार इति विकल्प्यं तत्र प्रकृतिविशेषसंबंधेऽपि विकार उपयुक्तत्वादशेषः स्यात् प्रकृ-
तिमात्रसंबंधस्त्वनुपयोगाच्छेष एव स्यात् सति तु योगविभागे विकारस्याऽविधावुपयोगादशेषत्वात् घादीनामप्राप्तिः अप्राप्तमनुमानमेव बाधंति

किमर्थमिदमुच्यते बाधनार्थं कृतं भवेत् यतस्य बाधकास्तद्बाधनार्थं कथं पुनरशैषिकः शैषिकं बाधते उत्सर्गः शेष एवासौ योऽगुत्स-
र्गः सोऽपि शेष एव के पुनः शैषिकाणां विकारावयवयोः प्राप्नुवन्ति यावता सर्व एव घाद्यपवादैर्व्याप्तं इह न किंचिदुच्यते हलसीराट्ठगिति कथं पु-
नरिच्छतोऽप्यपवादः प्राप्नुवन्ति छक्यो बाधितुं तस्य ग्रहणसामर्थ्यात् किमिदं भवाननध्याहृत्य तस्य ग्रहणस्यैव प्रयोजनमाह न पुनः सर्वस्यैव
योगस्य अवश्यमुत्तरार्थोऽर्थनिर्देशः कर्तव्यः तमर्थे विभक्तिरपि तर्ह्यवश्यमुत्तरार्था निर्देष्टव्या॥ ॥ ॥ ॥

भाव्यः के पुनरिति शैषिकाणामिति निर्धारणे षष्ठी अपवादैरिति वक्ष्यमाणैरणादिभिरित्यर्थः हलसीराट्ठगिति हलशब्दो नविषयस्यानिसं तस्येसाद्युदात्तः सीरशब्दो
पिकृन्नन्तो नित्वात् ततश्चैताभ्यां विकारे न कश्चिदणपवादोऽस्तीति ठकं बाधित्वा णो वं भवति हालं सैरमिति कथं पुनरिति हलसीराट्ठगित्ययमणएवापवादः कथमतो
वश्यकोऽबाधितुं योगस्तूत्तरार्थ एव स्यादिति प्रश्नः तस्य ग्रहणसामर्थ्यादिति बाधनार्थाद्रणः पुनर्विधानादित्यर्थः तस्य ग्रहणमेवानन्यार्थमिति तत्सामर्थ्या- राम० १०४
दित्युक्तं इदमर्थाद्विकारस्योत्सर्गो बाधकबाधनार्थ एवेत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

=न त्वार्द्रत्ससामर्थ्यादेव बाधो भविष्यतीत्यत आह योगस्त्विति २= ननु संपूर्णस्य सूत्रसामर्थ्यमेव कुतो नोक्तमत आह तस्य ग्रहणं भवति मध्ये त्यनुवृत्त्यैव सिद्धेरिति भावः अर्थनिर्देशस्तूत्तरार्थ इति बोध्यं तत्फलितमाह इदमर्थादिति १=

=एतेनमयड्वक्तव्य इत्यत्रषष्ठी तत्पुरुषस्तूक्तं ॥१=नतु नित्यं वृद्धे ति मयट्मष्टाप वादत्वात्संभवात्कथमुत्सर्गत्वमत आह॥ अथा मवृत्ति॥ शै षिकाणामेतयोरर्थयोः प्राप्तेरिति भावः॥१=

अवयवेवेति॥१

नवेति घादीनां प्राधान्यात्तस्य ग्रहणे गुणे प्राप्त्य ने निवर्त्तमाने पि निवृत्तिर्नेशक्यतेप्रतिपादयितुं न हि गुणानुयायि प्रधानं भवति॥ अवयवे वे घादीनां निवृत्तत्वादप्राणिषु विकृतेभ्यो प्रसंगइत्यर्थः॥ पाटलिपुत्रकाइति पाटलिपुत्रस्यावयवा इतितस्येदमित्यत्रार्थेरोपधेतोः प्राचामितिवुञ् मयडुत्सर्गादिति मयडुत्सर्गः शैषिके षु निवृत्तेषु सामान्येन विधानमित्यर्थः॥ अश्मन् एवं वृद्धाच्छे निसंबद्धेति मयडारंभात्। अनुदात्तादेरित्ययमञ् अवृद्धेषु प्रकृतार्थस्तत्रा विशेषादञ्मयटोः =बाध्यसामान्यचिंत =येत्यर्थः॥१=

प्रकृतात्समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते तस्येदमिति नवासंप्रत्ययः॥ नवासंप्रत्यय इत्यतः सूत्रेणशैषिकाणां निवृत्तेः॥ नहि काकोवा श्यत इत्ये वमधिकारा निवर्त्तते यद्येवं तर्हि विकारावयवयोः शैषिका नेष्यंते मद्रहतासूत्रेणानिवृत्तिर्वक्तव्या अवयवे चाप्राणि षधिवृक्षेभ्यो निवृत्तिः॥ अवयवे अप्राणि षधिवृक्षेभ्यो निवृत्तिरिष्टा तत्र च निवृत्तिः प्राप्नोति पाटलिपुत्रकाः प्रासादाः॥ पाटलिपुत्रकाः प्राकाराइति अणमयटोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिर्मयडुत्सर्गात् अणमयटोश्च विप्रतिषेधो नोपपद्यते पठिष्यति हि विप्रतिषेधं अणोवृद्धा =
न्मयडिति [redacted] किंकारणं म
यडुत्सर्गात् निवृत्तेषु हि शैषिकेषु वृद्धान्मयडुत्सर्गः तस्याण् अपवादः उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः॥ अनुवृत्तौ हि छो त्स =
र्गापवादविप्रतिषेधान्मयट् अनुवर्त्तमाने षु हि शैषिकेषु वृद्धाच्छ उत्सर्गः तस्याणमयटावपवादौ अपवादविप्रतिषेधान्मयड्विप्र ८
कोपधाच्चेत्ययमपवादो णिति प्राक्रमयमित्यत्रमयणन लभ्यत इत्यर्थः॥ अपवादविप्रतिषेधादिति॥ शाकशावृद्धाच्छापवादयोरणमयटोः परत्वान्मयट्प्रसि
द्धमित्यर्थः॥ इदानीं भाष्यकारः सूत्रेणैवेष्टसिद्धिं प्रतिपादयितुमाह॥ ॥७॥ ॥ ॥श्री ॥
=एवंचापवादत्वेनसमत्वाद्विप्रतिषेधोपपत्तिरित्यर्थः॥१=

भी०कै०४ यत्तावदिति इममिति घ्वादीनामिह निवृत्तत्वादयमण् निरपवादः घ्वाद्यनुवृत्तौ हि योगविभागेन षष्ठ्येकः स्यात्। तस्येदमित्यनेनैव विकारे प्यण् घ्वादीनां घ्वादीनां च सिद्धत्वा
१०५ न्नेनैवेति यथा हलसीरात् ठगिति प्राग्दीव्यतो ठग्विधीयमानो द्वितीयो भवति तमपवादत्वादयमणं बाधते तृतीयकृष्ण प्राप्तः येन तृतीया इति तृतीयस्थानप्राप्तत्वादस्या
णः स्त्रकल्पकस्ययत्वात् परत्वात् बाध्याः यथा हजीनां विकार इति तस्येदमित्यण् प्रथमः अवृद्धादपीति वुञ् द्वितीयः मयड्वैतयोः कृन्तीति तृतीयो नेन बाध्यते वाञ्ज इति
हजिशब्दस्य फिट्सूत्रेषु विकल्पेनोतोरन्तलविधानात् पक्षेऽऽद्युदात्तत्वादण्। पक्षेनुदात्तादेश्चेत्यञ् येन चतुर्था इति यथा त्रिगर्तानां विकारस्त्रैगर्त इति त्रिग

यत्तावदुच्यते न वा संप्रत्ययः इयता सूत्रेण शैषिकाणां निवृत्तेरिति संप्रत्यय एव नस्यात्राण् उत्सर्गः सिद्धो व्राणां तस्येदमित्येव सोऽयं पुनस्त
स्य ग्रहणेन तस्य सापवादस्याणः प्रसंगे इमं निरपवादकं मत्वा प्रतिपादयति तत्र येन तावद्द्वितीयास्तान् षष्ठ्यादिना बाधिष्यते येन तृतीयास्तान् परत्वा
त् येन चतुर्थास्तत्र केचित् सूत्रस्थापवादाः अन्ये तु न विधीन् बाधन्ते इत्येवमिमं न बाधिष्यन्ते केचिन्मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते इति एतावं
तश्चैव ते स्युः यदुत द्वितीयास्तृतीयाश्चतुर्था वा। पंचमास्तु षष्ठाः॥ ॥ ॥ ॥

न्नेशाहोबहुव्रीहिः पूर्वेपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः। अत्राण् प्रथमः जनपदलक्षणो वुञ् द्वितीयः गर्तोत्तरपदलक्षणः छस्तृतीयः। तद्वधिग्रहणाद्विहितो वुञ्
चतुर्थः। केचिन्मध्य इति यथा रंकूणां विकारो रांकव इति अत्राण् प्रथमः तदपवादयोरवृद्धादपीति ओर्देशे ठञिति वुञ्ठञोस्तकल्पकक्षयोरन्यतरो द्वितीयः ततः
कोपधादणिति वा कच्छौणः तृतीयः मनुष्यतत्स्थयोर्वुञिति चतुर्थः पूर्वमेवाणं बाधते न तु विकाराणां बाधते। तेनैव तु परत्वाद्वुञ् बाध्यते। तत्र ओरञिति सन्निपाते
कोपधाच्चेत्यण् प्रतिप्रसूयते न पंचमा इति शैषिका इति प्रोषः। अन्यथा प्राद्वषो विकारः प्राद्वषमय इति मयडेतयोर्वात्राण् प्रथमः तदपवादः कोत्वाट्ठञिति द्वि राम०
तीयः अञ् लण् तृतीयः प्राद्वषेण्य इति चतुर्थः विकाराणां पंचमः नित्यं वृद्धेति मयट् षष्ठो भवति॥ ॥ १०५

दिपा८।८।२

यद्यपीति अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्य इति प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानो ऽण् तस्मादेव शेषिकाराणां बाधको न तु मयट् संतरान् स्वयमेवाभावादित्यर्थः अञमिति ओरञ् अ
नुदात्तादेश्चेति सूत्रद्वयविहितं कोपधाच्चेत्यण् बाधिष्यते न तु मयटं मयटैव तु परत्वादण् बाधि(ष्यत) इत्यर्थः अवयवे कृतनिर्देशो ह्येताविति यद्यपि शेषिक निवृत्त

×वृक्षेभ्यो निवृत्तिरिति प्राण्योषधि×१

यदप्युच्यते अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यो निवृत्तिरुच्यते तत्र कः प्रसंगो यदप्राण्योषधिवृक्षेभ्यो निवृत्तिः स्यात् यदप्युच्यते अण्मयटो
श्च विप्रतिषेधानुपपत्तिर्मयडुत्सर्गादिति माभूद्विप्रतिषेधः पुरस्तादपवादाः इत्यनेनाण्विधीन्बाधं तद्वदेवमण्णं बाधिष्यते मयटं न
बाधिष्यते अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः किमर्थं विकारावयवयोर्युगपदधिकारः विकारावयवयोर्युक्तं किमुक्तं तत्र नावयुक्तं भवत्या
ख्यानयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः कृतनिर्देशौ हि ताविति इहापि विकारावयवयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः कृतनिर्दे
शौ ह्येतावद्यौ तस्येदमिति बिल्वादिभ्योऽण् किमर्थं बिल्वादिषु गवीधुकाशब्दः पठ्यते न कोपधादणित्येव सिद्धं बिल्वादिषु गवीधुकाग्रह
णं मयट्प्रतिषेधार्थं बिल्वादिषु गवीधुकाग्रहणं क्रियते मयट्प्रतिषेधार्थं मयड्वोर्मा भूदिति अनुदात्तादेश्च अनुदात्तादेरञो विधान
आद्युदात्तात्ङीष उपसंख्यानं अनुदात्तादेरञो विधाने आद्युदात्तात्ङीष उपसंख्यानं कर्तव्यं कुवली कौवलं बदरी बादरं तत्तर्हि वक्तव्यं

=मयड्वैतयोर्भाषायामिति २० आदिति आद्युदात्तप्रकृतिकङीषन्तादित्यर्थः॥१२ १ नवक्तव्यं विनिघातेऽनुदात्तादेरित्येवसिद्धं न सिध्यतीति किं कारणं॥ ॥

येनमुक्तं तथापि तदन्तेनापेक्ष्य चिन्तावदाणादयस्सिद्धाः भास्यमानमान्नि ऋमिसादाविस्मिसंवंधायेत इत्युक्तं अनु कुवलीति कुवलबदरशब्दौ ग्रामादीनां चेसाद्यु
दात्तौ ताभ्यां गौरादित्वात् ङीष्॥ श्री ॥७॥ ॥७॥ ॥

=तदन्तेपेक्ष्येति पयासामान्यविधाने विस्वयमेतादियवस्याः निधानमूलिकानपानभिधानादेवप्रादीनां विकारावयवयोरमावइतिनदन्तपेक्षेतिभावः॥१२

भा०कै०४
१०६

परस्येति अनुदात्तं पदमेकवर्ज्जमिति वचनादिह चानुदात्तादिग्रहणसङ्ख्या प्रातिपदिकविशेषणत्वात् पयोऽर्कं इहाद्यद्भाव ॥ सोऽस्वरद्धमज्लक्षणोचप्रत्य
यविधौ तत्सम्प्रत्ययार्थमिति नञेति विभक्त्युत्तरो समासोऽयं तस्यानुदात्तादित्वमन्यत्ते नैवेह इह रूढ्यर्थेऽस्मिनेन विरोधः समर्थावयवस्य प्रातिपदिकस्य
ह उदात्तविशेषणत्वेनाश्रयणात् एतदीति सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वात् प्रातिपदिकयोः सुधातुस्वरेणान्तोदात्तत्वं सर्वशब्दस्य सर्वस्य सुपीति

परस्याद्यनुदात्तादित्वं परस्यहि विनिघातः सुबन्तं च पदं प्रातिपदिकाच्च प्रत्ययो विधीयते नवा समर्थस्यानुदात्तादित्वात् नवा
कर्त्तव्यं किंकारणं समर्थस्यानुदात्तादित्वात् समर्थमनुदात्तादित्वे न विशेषयिष्यामः नैवं शक्यं इह च प्रसज्येत वाचो विकारस्त्वचो वि
कार इ से तद्धि समर्थमनुदात्तादि इह च न स्यात् सर्वेषां विकार इति तस्मान्नैवं शक्यं न चेदेवं उपसंख्यानं कर्त्तव्यं नकर्त्तव्यं आचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापय
ति यावत्सेव द्वितीयस्य स्वरस्य प्रादुर्भावस्तावत्सेव पूर्वस्य विनिघात इति । यदयं भिक्षादिषु गर्भिणी शब्दस्य पाठं करोति कथं कृत्वा ज्ञापकं भि
क्षादिषु गर्भिणी शब्दस्य पाठ एतत् प्रयोजनं मनुदात्तादित्वलक्षणोऽण् मा भूदिति यदि च परस्य विनिघातः गर्भ शब्दोऽयमाद्युदात्तः तस्मादिन्नन्ता
द्यः प्रत्ययः प्राप्नोति सत्तावत् स्यात् तस्मिन्नवस्थिते विनिघातः तत्र कोऽनुदात्तादिलक्षणस्यान्तः प्रसंगः । पश्यति त्वाचार्य्यः । यावत्सेव द्विती
यस्वरस्य प्रादुर्भावः तावत्सेव पूर्वस्य निघात इति अतो भिक्षादिषु गर्भिणी शब्दं पठति पदग्रहणं किमर्थं पदग्रहणं परिमाणार्थं पदग्रह
णं क्रियते परिमाणार्थं वा कस्य मा भूत् अनुदात्तं पदमेकवर्ज्जमिति ॥ ॥
सुप्याद्युदात्तः । केवलस्त्वयमुणादिषु तो दात्तो निपातित इत्यनुदात्तादिः । तस्माद्विभक्त्युत्तरः प्रागनुदात्तादित्वमाश्रयणीयं पूर्वस्य निघात इति प्राग्व्यव
स्थितस्य निघात इत्यर्थः गर्भ शब्द इति अर्त्तिगृभ्यां भन्निति प्रत्ययस्य नित्वात् पदग्रहणमिति यस्य पदत्वं भविष्यति तस्यैवैकवर्ज्जमनुदात्तत्वं यथा स्यात् ।

=पदैवेत्यर्थः ।४=
=सामर्थ्ये नानुदात्तादेरनिषेधेन ।२
=तस्मिन्निति । ...यस्थितो ...पदत्वप्रयोजकः ...तो निघात ...तस्यानुदा=
=त्तादित्वाभावात् ...दित्यर्थः । =२=

परस्य भूहस्य मा भूदित्येवमर्थं पदग्रहणमित्यर्थः ॥ ॥

रामo
१०६

=अन्याद्युदात्तादिविषये परस्यापि निघातदर्शनात्पूर्वस्य निघात इत्युक्तमत आह । ...इति ।२=

=न त्वस्मघाणेणोमधिकमाहावाद्धिंस मिदमिति तिनन·भाजिवारोपेणक्ष्नेरिलाध्यायात·२=

मयट् किमर्थमिति विकारावयवयोः प्रकृतावेवेति भावः मयडिति एतयोरित्येतस्मिन्नर्थे तु न विधानं मयटो भवति तच्चापवादविषयेऽपि प्राप्त्यर्थं संपद्यते योगयो
र्द्वेति योगयोः प्रत्यययोर्वा विषये मयडित्यर्थः ञितश्च तत्प्रत्ययात् तयोर्विकारावयवयोर्यो ञित् प्रत्ययः तदन्तात् विकारावयवयोरेवान्न भवतीति सूत्रार्थः किमर्थमिति
अन्तरेणापि सूत्रं सिद्धिं मत्वा प्रश्नः विकारावयवयोरिति कपोतस्य विकारोऽयत् मांसं कापोतं तस्यापि विकारो रसो भवति कपोतावयवस्य सक्थ्यादेः कापोतस्यावय

=पत्रेष्वयत्नि शितियावत्न·तयोदाहरति·विल्वमयमित्यादिः२ =योगयोरिति·पलाशादिभ्योवाशम्याःष्लञितिसूत्रयोःप्रत्यययोर्वेति·अर्थः॥२=

मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः किमर्थं मयड्वैतयोरित्युच्यते मयड्वैतयोर्वचनमपवादविषयेनिवृत्त्यर्थं मयड्वैतयोरित्युच्यते अपवादवि
षयेऽपि निवृत्तिर्यथा स्यात् बिल्वमयं वैल्वं एतयोरित्यर्थे निर्देशो द्रष्टव्यः तदर्थं विजानीयात् योगयोर्वा प्रत्यययोर्वेति तदाचार्यः सूत्रं कृत्वा
चष्टे एतयोरित्यर्थे निर्देश इति ञितश्च तत्प्रत्ययात् [redacted] किमर्थमिदमुच्यते विकारावयवयोर्विकारावयवयुक्तत्वान्मयट्प्रतिषेधार्थं ञितश्च तत्
प्रत्ययादञो विधानं विकारो विकारेणायुज्यते अवयवेनावयवः विकारावयवयोर्युक्तत्वान्मयट् प्राप्नोति इष्यते चात्रैव स्यादिति तं चान्तरेण
विकारावयव ४ यत्नेन सिध्यतीति मयट्प्रतिषेधार्थं ञितश्च तत्प्रत्ययादञो विधानं एवमर्थमिदमुच्यते नवा दृष्टो ह्यवयवे समुदायशब्दो विकारे च प्रकृतिशब्दस्त
स्मान्मयड्भावः न वै तत्प्रयोजनमस्ति किं कारणं दृष्टो ह्यवयवे समुदायशब्दः तद्यथा पूर्वे पञ्चालाः उत्तरे पञ्चालाः तैलं भुक्तं घृतं भुक्तं शुक्लो
नीलः कृष्ण इति विकारे च प्रकृतिशब्दो दृश्यते तद्यथा शालीन् भुंक्ते मुद्गैः शालिविकारं मुद्गविकारैरिति तस्मान्मयड्भावः तस्मान्मयड
भावो भवतीति हृद्भूतत्वात् मयट्प्रसंगेऽतन्निवृत्त्यर्थमञ्विधानमित्यर्थः नवेति यदा कपोतावयवस्य सक्थ्यादेरवयवो विवक्ष्यते तदा कपोतशब्दादेव सकथ्या
द्यवयववृत्तेरन्न भविष्यति कपोतविकारमांसवृत्तेश्च कपोतशब्दात् मांसविकारे रस इत्यर्थः॥ ॥ ॥७॥ ॥

=निसंदेहेति·२

मा०कै०४ तेनेति मयटः कापोतमयमिति विकारावयवयोः प्रयोगाभावादसमर्थः तस्मादिति यद्यनभिधानं नाश्रीयते तेन राज्ञिनश्चतत्प्रत्ययादिति सूत्रमपनीयवै
१०७ ल्वमयादिनिवृत्त्यर्थं न तत्प्रत्ययाल्लुगिति वक्तव्यं अन्यच्चेति गोश्च पुरीष इति विकारे प्रत्ययमयस्य ते। यदा तु पुरीषं नावयवो न विकारः तदा गोर्मयट्न

=विकारावयवप्रत्ययांत:कापोतराष्ट्र:।७=

नैतद्विवदामहे अवयवे समुदाय शब्दोऽस्ति नास्तीति विकारे वा प्रकृतिशब्द इति किं तर्हि विकारावयवशब्दोऽप्यस्ति तत उत्पत्तिः प्रा
प्नोति। विकारावयवशब्दात्प्रसंग इति चेत् न तेनाभिधानात् विकारावयवशब्दात्प्रसंग इति चेत् तन्न किं कारणं तेनानभिधानात्
नहि विकारावयवशब्दादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं स्यात् अनभिधानात्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति तच्चावश्यमनभिधानमा
श्रयितव्यं अभिधाने ह्यन्यतोऽपि मयट् प्रसंगः अभिधाने सत्यन्यतोऽपि मयट् प्रसज्येत बैल्वस्य विकार इति तस्मात्तत्प्रत्ययान्ता
ल्लुग्वचनं तस्मात्तत्प्रत्ययान्ताल्लुग्वक्तव्यः यदि लुगुच्यते कथं गोमयं भस्म। द्रोवयंमानं। कापित्थो रस इति अन्यत्र गोम
याद्दुवयात्फलाच्च लुग्वक्तव्यः इह तर्हि औष्ट्रकी इत्यंतादितीकारेण प्राप्नोति॥ इष्टमेवैतत्संगृहीतं उ० ष्ट्रिके त्येवं भवति
((यं इह हि सौनागाः पठंति वुञश्चाञ्कृतप्रसंग इति ॥ ॥ ॥

=कपित्थशब्दात्फले विकारे णीत स्यल
=किलयात्तमथ्योत्जतथाकलवा
=चितो कथाकादेविलम्यः३=

प्रत्यय एवं न भवतीति लुकः प्रसंग एव नास्ति। द्रुवयशब्दो द्रोर्घ्विकार इति मानेवयद्इति वुयप्रत्ययांत एताभ्यामनुदात्तादिलक्षणो ऽञ् औष्ट्रकीति वुञ्लक्ष एम०
णस्य मयटो लुकि कृते ऽञ् तत्वाभावादीकारप्रसंगः वुञश्चेति पाणिनीयलक्षणोदोषो द्राव नमेतत् ॥ ॥ ॥ १०७

=देनकंखीयेनियत्जोयान्तं:३=

पालाशीति पालाशस्य विकारः पलाशादिभ्यो वेति पक्षेऽन्तं तद्विकारे मयटोऽलुकीकाराद्यप्रसंगः यागिनी पलाशाणोऽलन्तं तादन्त्रिसती कारः सिद्ध्यति
काशकृत्स्नेति अणंतस्य त्रियामध्ये आमनुपसर्जनत्वाद्दीकारप्रसंगः तस्मादिति यस्मात्तु किं पालाशीति न सिध्यति तस्मादनभिधानान्मयटोऽनुप
जिराग्रचित्वा केषांचिन्मते यः नैष दोषः अध्ये आमभिधेयायामणि ईकारेणाभवितव्यं यत्त्वात्मध्ये आं कृत्स्नेतेऽलुप्तस्तः यत्तु श्रूयते उत्पन्नस्तस्माद्दीका
रः अथवा पुनरस्तु न तेनानभिधानादिति अनेन यद्यपि काशकृत्स्नापरिहृतास्तथाप्यापिशलानपरिहृता भवति। पालाशपापिशलेन संवदे

इह तर्हि पालाशीसमिदित्यनुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति माभूदेवं अन्ययोनुपसर्जनमिति अणंतादनुपसर्जनादि
त्येवं भविष्यति नैवं शक्यं इह हि दोषः स्यात् काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी तामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणीति अणंतादि
तीकारः प्रसज्येत तस्मादस्तु न तेनानभिधानादित्येव इह तर्हि कापोतो रस इति प्राणिप्रात्यङ्गेनोपपद्यते नैष दोषः इदं तावदयं प्र
ष्टव्यः अथ योऽसावाघेः कपोतः सलोमकः सपक्षः न च संप्रति प्राणीति। कथं तत्र प्राणिशब्दो वर्तेत इति अयमत्र मतमेतत्प्रकृत्यन्वया
"विकारा भवंतीति इहापि न दोषो भवति॥ ॥ ॥

नेतस्मादस्तु न तेनानभिधानादित्येष पाठो युक्तः इह तर्हीति उद्धृतप्राणिमांसे प्राणिवाचिनः कपोतशब्दस्य वृत्तिः असत्यां वृत्तौ प्राणिवाचित्वाभा
वादस्मिन्मांसविकारे कापोतशब्दो न सिध्यतीति चोद्यं कथं तत्रेति तत्रापि लोके कपोतशब्दो दृश्यत इति प्रश्नः प्रकृत्यन्वया इति प्रकृतेर
न्वयो येषु ते प्रकृत्यन्वयाः प्रकृतिरेव विकारत्वेनापद्यमाना विकारावस्थायामपि तत्प्रवृत्तिशब्देनाभिधीयत इत्यर्थः॥ ॥ ॥

=प्राणिवाचावान्त्यानिरजतादिभ्योऽञिस्याप्राप्तेरिति भावः।२=

भा०कै०४ १०८

क्रीतवत्प्रत्ययमात्रमिति । मुद्गैः क्रीतं मौद्गिकमिति क्रीते ठग्विहित इति शूर्पस्य विकार इत्यत्रापि प्राप्नोति प्रकृतिमात्रादिति शूर्पादञन्यतरस्यामित्यत्र ठञो हल
स्य विकार इत्यत्रापि प्राप्नुतः अंगं चेति कालेभ्यो भववदित्यत्रापि उक्तं सिद्धं तु भववन्निर्देशादिति तदेवानेन प्रतिपाद्यते । अंगग्रहणेन प्रत्यासत्त्या परिमाणमेव
गृह्यते । तेनायमर्थो भवति । क्रीतार्थे यत्परिमाणमंगं यथा च परिमाणात्प्रत्ययः तथा विकारेऽपि परिमाणमंगं प्रत्ययश्च तेन यस्मात्परिमाणात् क्रीते

क्रीतवत्परिमाणात् । कथमिदं विज्ञायते क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति परिमाणाद्विकारावयवयोरिति आहोस्वित्परिमाणात्क्रीते ये
प्रत्ययास्ते भवन्ति विकारावयवयोरिति । किं चातः । यदि विज्ञायते क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति परिमाणाद्विकारावयवयोरिति प्रत्यय
मात्रं प्राप्नोतीति । अथ विज्ञायते परिमाणात्क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति विकारावयवयोरिति प्रकृतिमात्रात्प्राप्नुवन्ति । तस्मात्क्रीत
वत्परिमाणादंगं च । अंगं च क्रीतवदिति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । क्रीतवदिति वतिनिर्देशोऽयम् । यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन वि
शेषणेन क्रीते प्रत्यया विहितास्ताभ्यस्तेनैव विशेषणेन परिमाणाद्विकारावयवयोर्भवन्ति ततोऽमी क्रीतवत्कृताः स्युः । अथ हि प्रकृ
तिमात्राद्वा स्युः [redacted] प्रत्ययमात्रं वा स्यान्नामी क्रीतवत्कृताः स्युः ॥ ॥ ॥

यः प्रत्ययः तस्मादेव स एव विकारेऽपि भवति । न वक्तव्यमिति । क्रीते परिमाणादिति वान्यतरविशेषणात्ते परिमाणस्य सिद्धे वतिनिर्देशात्सर्वसादृश्यपरिग्र पा०
हार्थादुभयविशेषणं परिमाणग्रहणमर्थाद्भवतीत्यर्थः ॥ ॥ श्री ॥छ॥ ॥छ॥ ॥ १०८

=अन्यतरेति-क्रीते ये परिमाणाद्विहितास्ते भवंतीति वा क्रीते ये विहितास्ते परिमाणाद्भवंतीत्यर्थः ।१९=

ऋणा इति कोपधाच्चेति विहितात् । कौवलमिति कुवलस्य विकार इत्यर्थेऽण् । मयटः स एवेति । काष्ठमयमिति काष्ठस्य वृक्षस्याद्युदात्तत्वात् । आम्रमयमिति आमि
तम्पो दीर्घश्चेति रगं नोनुदात्तादिः । गार्ध्रमिति गृध्रस्य विकार इत्यर्थः । नवेति । ओरञोनुदात्तादेरञश्चेति पुरुक्तो विप्रतिषेधः तन्निराकरणेति । यद्यनुवर्त्तेत इति
तस्य विकार इत्यत्र शैषिकाणामनुवृत्तौ छे प्राप्ते मयड्नारम्भणात् पूर्वे को भवतीति छस्यैवाञो विबाधक इत्यर्थः । एतच्च वाध्यसामान्यचिन्तायां । येन

आणो वृद्धान्मयट् आणो वृद्धान्मयड् इत्येतद् भवति प्रतिषेधेन । आणो वकाशः तित्तिरीकं तैत्तिरीकं मयटो वकाशः काष्ठमयं इहोभयं प्राप्नोति शाक
मयं ओरञोनुदात्तादेरञश्च ओरञो नुदात्तादेरञश्च मयड् भवति विप्रतिषेधेन । ओरञो वकाशः आरडु आरडवं मयटः स एव इहोभयं प्रा
प्नोति दारुमयं अनुदात्तादेरञ् भवती तस्यावकाशः कौवलं जारवृक्ष जीरवृक्षं मयटः स एव इहोभयं प्राप्नोति आम्रमयं मय
टः प्राण्यञ् विप्रतिषेधेन मयटः प्राण्यञ् भवति विप्रतिषेधेन प्राण्यञोऽवकाशः मयूरं गार्ध्रं मयटः स एव इहोभयं प्राप्नोति चाषं
मासं । प्राण्यञ् भवति विप्रतिषेधेन नवा नवकाशत्वादपवादो मयट् नवैष युक्तो विप्रतिषेधः योयमञो मयटश्च । किंकारणं अनव
काशत्वादपवादो मयट् अनवकाशो मयट् सावकाशमञं बाधिष्यते सकथमनवकाशः यद्यनुवर्त्तते शैषिकाः अथ निवृत्ताः शै
षिकाः वृद्धमाद्युदात्तं मयटो वकाशः प्राण्यञश्च अयं वाप्ययुक्तो विप्रतिषेधः योयं मयटः प्राण्यञश्च किं कारणं अनवका
शत्वात् अपवादो मयड् इत्येव अनवकाशो मयट् स यथैवञ् ओरञमनुदात्तादेरञं च बाधते एवं च प्राण्यञमपि बाधेत ॥ ॥

न प्राप्त इति न्यायस्यानवतारादेतन्न्यायानपेक्षयोच्यते अथेति तन्निवृत्तौ विध्यंतरप्राप्तिः कोमयट् न भवतीति काष्ठमयादौ सावकाशः परत्वादेवाञं बाधते
नत्वपवादत्वादित्यर्थः प्राण्यञश्चेति पूर्वविप्रतिषेधाभावे पीष्टसिद्धिर्भवत्येव दारुमयमाम्रमयमिति प्राण्यञि तु तदभावे चाषं मासमिति पीष्टं न सिद्ध्यति मयट्प्रसंगा

= ननुपूर्व [illegible] वात्तिके नैवासिद्धेरुक्त्यर्थमनन्तजो विशेषं दर्शयति पूर्वं त्येति: २

भा०कै०४ तस्मादिति निसंवृद्ध शाणादिभ्योऽण्प्राप्तिन इति वक्तव्यमित्यस्यार्थः । यद्येतदस्तीति यद्येतदाश्रीयत इत्यस्यार्थः । मानुवृत्तमिति वृत्तेर्वृद्धेर्घृभ्यो लुङीतिवा परस्मैपदं पुषा

१०९ दिद्युतादीति च्लेरङ् इत्यादेशः शैषिकाणां निरवसनुवृत्तेरविप्रतिषेधोपपत्त्यामयटा परत्वात् क्रोपधलक्षणो एवा बाध्यत इत्यस्यार्थः । जरद्वृक्ष इति जरद्वृक्षशब्दः

समाससरेणां नोदात्तत्वादनुदात्तादिः स एवेति गाध्रमिति कपोतशब्दो लघावन्त इति मध्योदात्तत्वादनुदात्तादिः सापवादक इति मयटा परत्वात् बाध्य

तस्मान्मयड्विधाने प्राप्तिप्रतिषेधः । तस्मान्मयड्विधाने प्राप्तिम्मः प्रतिषेधो वक्तव्यः । सत्त हि वक्तव्यः न वक्तव्यः मध्येऽपवादाः पूर्वा
न्विधीन्बाधन्त इत्येवमयं मयट् अञमनुदात्तादेरञं च बाधिष्यते प्राग्वहतेष्ठञं न बाधिष्यते । यद्येतदस्ति ० मध्येऽपवादाः पु
रस्तादपवादा इति मानुवृत्तन् शैषिकाः पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त इत्येवमयमणम् अञं वा बाधिष्यते ० मय
टं न बाधिष्यते अनुदात्तादेरञः प्राग्वहतेष्ठञ्चि प्रतिषेधेन अनुदात्तादेरञः प्राग्वहतेष्ठञ् भवति विप्रतिषेधेन । अनुदात्तादेरञ् भवतीत्यस्याव
काशः जारद्वृक्षः जारद्वृक्षं प्राग्वहतेष्ठञः स एव इहोभयं प्राप्नोति कपोतं कापोतं प्राग्वहतेष्ठञ् भवति विप्रतिषेधेन कः पुनरत्र विशेषः
तेन वा सत्यनेन वा सापवादकः स विधिः अयं पुनर्निरपवादकः यदि तेन स्यादिह न स्यात् श्वाविधो विकारः शौवाविधं फले लुक् फले
लुग्वचनानर्थक्यं प्रकृत्यन्तरत्वात् फले लुग्वचनमनर्थकं किं कारणं प्रकृत्यन्तरत्वात् प्रकृत्यन्तरमामलकशब्दः फले वर्तते ॥ ॥

मानत्वात् अयमिति अनेन परत्वान्मयटो बाधनात् श्वाविध इति श्वानं विध्यतीति क्विपि नहिवृतीति दीर्घः हलस्वरे णोत्तरपदस्यां नोदात्तत्वा

दनुदात्तादित्वां अञमयडभावात् प्राग्वहतेष्ठञ् भवतीति द्वारादीनां चेति वृद्धिप्रतिषेध एजागमश्च फले प्रकृत्यन्तरत्वादिति आमलकादिशब्दः फले न यौगिकः ग्म०

आमलक्याः फलमिति किं तर्हि जातिशब्दत्वेनेत्यर्थः ॥ ॥ ॥ १०९

एकांतदर्शनादिति आमलक्याऽवयवे आमलकं दृश्यते तत्तस्य यौगिकत्व एव फले आमलकशब्द इत्यर्थः फलैकांत इति फलमेकांतोऽस्येति बहुव्रीहिः यदि संबंधदर्शे
नायौगिकत्वमामलकशब्दस्य फले स्वावयवेऽप्यनेन तदासंबंधाविशेषादामलकस्येयमामलकी वृक्ष इति वृक्षावयविनि प्रसज्यमुत्पाद्यत्वविशेषः तस्मादुभयत्रा
प्यामलकादयो जातिशब्दा एव स्वभावतो वर्तंत इति अभ्युपगंतव्यमिति सर्वं ॥ लुम्च ॥ फलपाकशुषामिति फलपाके नये शुष्यंतीति व्रीह्यादयः न त्वाचिनामित्य

एकांतदर्शनात्तस्या प्रोति एकांतदर्शनात्प्रसंग इति चेत् वृक्षे लुग्वचनं एकांतदर्शनात्प्रसंग इति चेत् वृक्षे लुग्वक्तव्यः वृक्षोऽपि हि फलैकां
तः ॥ लुम्च ॥ लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्यानं लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्यानं कर्तव्यं व्रीहयः यवाः माषाः मुद्गाः ति
लाः पुष्पमूलेषु बहुलं पुष्पमूलेषु बहुलं लुब्वक्तव्यः मल्लिका० करवीरं० विसं० मृणालं न च भवति पाटलानि मूलानि ॥ ॥
इति महाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकं ॥ प्राग्वहतेष्ठक् ठक्प्रकरणे तदाहेतिमाशब्दादिभ्य उपसंख्यानं ठक्प्र
करणे तदाहेतिमाशब्दादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यं माशब्दिकः नैत्यशब्दिकः कार्यशब्दिकः आहौ प्रभूतादिभ्यः आहौप्रभूता

=त्वितिः तथा च वाक्यस्य द्वितीयांतत्वाभावेऽपि प्रत्यय इति भावः ॥ २ ॥

× पादस्य समाप्तः ॥ ×

॥ दिभ्यः ठग्वक्तव्यः ॥ ॥ ॥

र्थः व्रीहय इति बिल्वाद्यण् यवामाषा इति ॥ तण्धान्यानां च द्व्यषामित्याद्युदात्तत्वादौत्सर्गिकोऽण् मुद्गशब्दात् बिल्वाद्यण् पाटलानीति पाटलिशब्दो वि
ल्वादिः उपाध्यायजप्पटपुत्रकप्पटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकं ॥ प्राग्वहतेष्ठक् तदाहेति तदिति कर्ममात्रं निर्दिश्यते
नं तु द्वितीयासमर्थविभक्तिः आ[illegible]हौ प्रभूतादिभ्य इत्यतो भेदेन वचनात्तेन पदसमुदायादयं प्रत्ययः माशब्द इत्याह माशब्दिको नित्यः शब्द इत्याह नैत्यशब्दिक
॥ इति तत्र पदसमुदायार्थ इति नाम प्रत्ययस्य मा नोपवचन क्रियासंबंधात् कर्म्मसंपद्यते आमातिपदिकत्वात् द्वितीयानुत्पत्तिः ॥

भा०कै०४ ११० प्रभूतमाहेति क्रियाविशेषणत्वात्कर्मत्वं पृच्छतावितीति त्रिंद॰तानुकरणमेतत्तेशब्दे कार्यासंभवात्ति इ॰तार्थे ठग्विधिः आक इहेति एकस्यवानेकस्य वापकारस्यव्यंजनपरस्य श्रुत्याविशेषानवधारणात् सांहितिकेपि वापकारे न चिचेति द्विर्वचनविधानादनेकपकारत्वसंभवात् संशयः आकर्षेति स्तोकवार्त्तिककारः संदिग्धानसंदिग्धांश्चधातून्निराशाय पर्यजीगणत् पठेतद्धृति विधिवाक्यापेक्षं षट्त्वं प्रत्ययास्तु संप्रैते 'विभाषा वीवधाच्चेतिवक्त

प्रभूतमाह प्राभूतिकः पार्याप्तिकः पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यश्चेति वक्तव्यः सौस्नातिकः सौखरात्रिकः सौखशायनिकः गच्छतौ परदारादिभ्यः गच्छतौ परदारादिभ्यश्चेति वक्तव्यः पारदारिकः गौरुतल्पिकः आकर्षात्ष्ठल् इहकेषांचित्सांहितिकं षत्वं केषांचित्पिदर्थम् तत्र न ज्ञायते केषांसांहितिकं षत्वं केषां पिदर्थमिति तत्र किंन्याय्यं परिगणनं कर्तव्यं आकर्षात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीददशैकादशात् आवसथात्ष्ठल् इत्यादेः षितः पठेते ठगधिकारे। विभाषा विवधात् वीवधाच्चेति वक्तव्यं वीवधिकः त्रैपम् नित्यं निरस्य

ग्रहणं किमर्थम् विभाषामाभूत्॥ ॥ ॥४॥

=अण्कुटिलिकायाः इ॰पत्र॰२=

यमिति अत्र विवधवीवधशब्दौ पर्यायौ। तत्र अविशिरविकल्पायो न संभवति उभाभ्यां प्रत्ययस्येष्टत्वात् ततो वीवधाच्चेति वक्तव्यमित्युक्तं त्रैरूप्ये विभाषामाभूदिति द्वैरूप्यत्र विभाषेव संभवतः एकामहाविभाषा अपरा विभाषा विवधादिति तदनंतरेणापि नित्यग्रहणं पूर्वसूत्र एवानंतरस्य विभाषाग्रहणस्या राम० स्वरितत्वादनुवृत्तत्वान्महाविभाषानित्यग्रहणेन निवर्त्यते। इतरेणानंतराविभाषानिवर्त्यते इत्युक्तमिति मलाह॥ ॥ ॥ ११०

=ननु रात्रिं मम रहिरिति प्रयोग इष्ट एवेत्यत आह प्रेति ॰ रात्रिं मम रहिरिति यत्नम रती रात्रि रिमादिष्व युज्येत इति भाष्यार्थः ॥ २ = ननु कुट्टनं कुट्टस्तेनानिर्हृता कुट्टिमेत्यर्थः शब्देनोपपद्यते प्रसत्यस्यालोपविधानात् अत आह भावेति ॥ २ =

नैतदस्तीति इतरः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति इदं तर्हीति निर्हृत एवेति पक्षिणा निर्हृत्तमित्यस्यैव वाक्यस्य निवृत्तिः स्यान्न तु पक्षिः क्रियत इत्यादेरपीत्यर्थः ह्रत्रिमं म हरिति ॰ प्रत्ययप्रयोगमन्तरेणापि महत्वादौ निष्ठत्रिणा हार्थे विशेषणानिष्पत्तिरित्यर्थः भाव इति प्रकृत्येति भाववाचिनः शब्दान्निर्हृते नेत्यर्थे इम प्रविधेय इत्यर्थः त्रे रिति पूर्वेणास्य सिद्धेर्नियमार्थं वचनं । तेन निर्वृत्तेनैव द्वाक्यं प्रनिवर्त्यते । ततो निसमिसनेनोपचारान्तर विषयस्यापि वाक्यस्य निवृत्तिः क्रियत इति तद्विषयता त्रिमत्यय

नैतदस्ति प्रयोजनं पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषाग्रहणं निवृत्तं इदं तर्हि प्रयोजनं त्रेर्मेव्वचनं निसविषयार्थं नि संमं तम मिषयमेव यथा स्यात् केवलस्य प्रयोगो माभूत् अस्ति प्रयोजनमेतत् किं तर्हीति ॰ तत्र यथाधिकारं तद्विषयता प्रसंगः तत्र यथाधिकारं तद्विषयता प्राप्नोति ॰ निर्हृत इति वर्तते तेन निर्हृत एव अनंतमविषयं स्यात् । येन्ये उपचारास्तत्र न स्यात् ॰ ह्रत्रिमं महत्सु हितमिति एवं तर्हि भाव इति प्रकृत्य इमप्र कृष्यः कुट्टिमाभूमिः सेकिमोऽसिरिसेव मर्थे ततो वक्तव्यं त्रेः त्रेम्मेम प्रभवति ॰ ततो नित्यं ॰ निसंमंतारिमविति ॰ किमर्थमिदं । निसंमं त मिमविषयं एव यथा स्यात् केवलस्य प्रयोगो माभूदिति त्रेर्मप्नित्यं चूर्णादिनिः अयं योगः शक्यो वक्तुं ॰ कथं चूर्णी चूर्णीनो चूर्णीन इति इनिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धं ॰ चूर्णादिनिः लवणाल्लुक् लवणाल्लुग्वचनानर्थकं रसवाचित्वात् ॰ लवणाल्लुग्वचनमनर्थकं । किं कारणं ॰ रसवाचित्वात् रसवाची एष लवणशब्दः नैष संसृष्टनिमित्तः आत एव रसवाची ॰ असंसृष्टे च दर्शनात् ॰ असंसृष्टेपि हि लवणशब्दो वर्तते ॰ नघ

स्यामिति इति चूर्णा इनिनेति ठक् संसृष्टे इत्यनेनाभिधानान्तमनिष्पत्तीति भावः लव रसवाचित्वादिति रसस्य गुणत्वात् गुणवाचिनो मुत्वादीनां गुणस्तुति नोरभेदोपचारात् गुणिवृत्तिदर्शनाल्लावणो लोके सर्थः असंसृष्टे चेति लवणेन द्रव्येण यदसंसृष्टं लवणरस युक्तं तत्रापि लवणशब्दस्य दर्शनात् गुणशब्दत्व एमेवास्येत्यर्थः ॥ ॥

भा० कौ० ४ संसृष्टे चेति लवणाद् व्यसंसृष्टमपि यत्तल्लवणरसं न भवति० तत्र न दृष्यते लवणशब्दः इत्यर्थः प्रयच्छ अयुक्त इति उन्नमर्णीयदल्लंदृदाति न तु तद्गर्ह्यं य
१११ तेल्लंदलाबहुगद्धातितद्धवगर्ह्यमित्यर्थः गर्ह्यायेति [redacted] द्विगुणाय प्रयच्छति द्वैगुणिक इति चतुर्थ्यन्तात्प्रत्ययो विधेय इत्यर्थः मेस्याच्छोपो वेति उपचा
रापेक्षया विकल्पार्थो वा शब्दः द्विगुणम्मेस्यादिति वाक्यात्प्रत्ययो मेस्यात्तलोपश्च वार्द्धुषिक इति वृध्यर्थं धनं प्रयच्छतीत्यर्थः धर्म्मं अधर्म्माच्चेति नरं तवि

संसृष्टे चादर्शनात्० संसृष्टेपि च यदा नोपलभ्यते तदाह अलवणः सूपः। अलवणं शाकमिति० लवणाल्लुक् प्रयच्छति गर्ह्यं० अयुक्तो
यं निर्देशः यदस्मा[redacted]वल्लंदलाबहुगद्धातितद्गर्ह्यं० कथं तर्हि निर्देशः कर्त्तव्यः प्रयच्छति गर्ह्यायेति० स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः न कर्त्तव्यः
तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति० गर्ह्यार्थं गर्ह्यं० मेस्याच्छोपो वा० मेस्याच्छब्दलोपो वा द्रष्टव्यः द्विगुणं मेस्यादिति प्रयच्छति द्वैगुणिकः। त्रैगुणि
कः वृद्धेर्वृधुषिभावः वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः वार्द्धुषिकः धर्मं चरति अधर्म्माच्च० अधर्म्माच्चेति वक्तव्यं आधर्म्मिकः ऋतोऽञ् नरन
राभ्यामञ्वचनं नरनराभ्यामञ् चेति वक्तव्यं नुर्धर्म्यो नारी नरस्यापि नारी विशसितुरिड्लोपश्च अञ्च वक्तव्यः विशसितुर्धर्म्यं वै
शस्त्रं० विभाजयितुर्णिलोपश्च० अञ्च वक्तव्यः विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रं शिल्पं किं पण्य मृदंगः शिल्पमस्य मार्दंगिकः किं चातः कुं

भकारे प्राप्नोति० ॥ ॥ ॥

धेयं हणावता प्राप्ति परिकेन निषेधाद्वचनं। येन विधिरिस्त्वधर्म्मान्नञ् इति वार्तिकमनपेक्ष्यैतदुक्तं ऋतोऽञ् नरनराभ्यामिति० नशब्दस्य सत्त्रेणैव सिद्धे एम०
प्रत्यये दृष्टान्तत्वेनोपादानं। यथा नरशब्दादञ् भवत्येवं नरशब्दादपीत्यर्थः शिल्पम् अभ्यासपूर्वकं क्रियासु कौशलं शिल्पं मृदंगादि बुद्धिविधा क्रिया अ १११
भ्याहननलक्षणा निष्पादनलक्षणा च तत्र विशेषानुपादानादत्र प्रच्छति किं यस्येति॥ ॥ ॥ ॥

एवं तर्हीति उपचरितवृत्तिः शिल्पशब्दः क्रियायामपि वर्तत इत्यर्थमेवेव शब्दलोपः कुंभकारस्य हि मृदंगो मुख्यं शिल्पं। वादकस्य तूपचरितं मृदंगवादनमिति लोके मार्दङ्गिक
शब्दस्य मृदंगवादनशिल्पोऽभिधेयः तत्र साहचर्यात् मृदंगवादनेन मृदंगशब्दस्य वृत्तिविषये शब्दसामर्थ्यात् वादनप्रयोगो वा दृष्टः शब्दस्य शक्तिः ईकारान्तत्वं इति बह्वा
दिपाठात् प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति वचनात् शक्तीयष्टीशब्दाभ्यां ठक्भविष्यतीत्यर्थः इकारोच्चारणसामर्थ्यादिति इत्याक

एवं तर्ह्युत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। शिल्पमिव शिल्पं। मृदंगवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः मौरजिकः। पाणविकः पैठरिकः। शक्तियष्ट्योरीकक्
किमर्थमीकगुच्यते न ठगेवोच्येत। का रूपसिद्धिः शाक्तीको याष्टीक इति शक्तियष्ट्योरीकारान्तेन कप्राहृस्वप्रसङ्गः न सिध्यति विभाषा चे
वृद्धिः शक्तियष्ट्योरीकारः अपि च केण इति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत एवं तर्हि इकगुच्यते। का रूपसिद्धिः शाक्तीको याष्टीक इति सवर्णदीर्घत्वेन
सिद्धं न सिध्यति यस्येति लोपः प्राप्नोति इकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति यदि तर्हि प्राप्नुवन्विधिरुच्चारणसामर्थ्याद्बाध्यते स
वर्णदीर्घत्वमपि न प्राप्नोति येन विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकस्स विधिर्बाध्यते। यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते यस्येति लोपं च प्रति
इकारोच्चारणमनर्थकं सवर्णदीर्घस्य तु निमित्तमेव॥ ॥

कमेव विदध्यात् न च व्यवहितनिवृत्तिरिकारस्य प्रयोजनं यतो न लक्षणेन परकाणऽनुवर्त्सोः परकारे नीमलक्षणमनुवर्त्स्ये येन विधिमिति एवं च दीर्घोच्चारणं प्रसा
रव्यातं इकासिद्धत्वात् अन्ये त्वाहुः शक्तियष्टिभ्यां ठणिति ठग्विधानादेव यस्येति लोपाभावं सिद्धः प्रहणमित्यनेन हि ठक्सिद्धः पुनष्ठग्विधानं यस्येति लोपाभा
वार्थमेव वा यन्निवृत्तये निसार्थं तस्मादिति चेत्तन्न शक्तियष्टिभ्यामित्येवाधिकस्य ठकः पूर्वेण सिद्धस्य पुनर्विधानेन वाक्यनिवृत्तेरपि सिद्धत्वात्॥ ।

=एवं च ठगेव वक्तव्य इत्यभिप्रायः॥१=

=आस्तिकादयः २=

मा०कै०४ अस्ति चौरेपीति तस्यापि मतिसद्भावात् अचेतनस्य पुरुषार्थो नास्तिकः स्यादिति वृत्त्यर्थं न्यायस्य तु प्रदर्शनात् भाष्यकारेण प्रतिपदं नोक्तं अस्तीत्यस्येति प
११२ रलोककर्तृकाच सत्ता विज्ञेया। तत्रैव विषये लोके प्रयोगदर्शनात्तेन परलोकोस्तीति मतिर्यस्य स आस्तिकः तद्विपरीतो नास्तिकः दिष्टशब्दो दैवपर्यायः तेन
दैवपरायणो दैष्टिकः छत्त्रा राजपुरुषइति यः पुरुषो राज्ञश्छत्त्रं धारयति स छात्त्रशब्दाभिधेयः स्यादित्यर्थः उत्तरपदलोपइति उत्तरपदस्येव शब्द

अस्तिनास्तिदिष्टंमतिः किंयस्यास्तिमतिः स आस्तिकः किंचातः चौरेपिप्राप्नोति एवंतर्हि इतिलोपोत्र द्रष्टव्यः अस्तीत्यस्यमतिः
आस्तिकः। नास्तीत्यस्यमतिः नास्तिकः। दिष्टमित्यस्यमतिः दैष्टिकः छत्त्रादिभ्योणः किंयस्यछत्त्रधारणं शीलं स छात्त्रः किंचातः
राजपुरुषेप्राप्नोति एवंतर्ह्युत्तरपदलोपोद्रष्टव्यः छत्त्रमिवछत्त्रं गुरुः छत्त्रंगुरुणा शिष्यः छत्त्रवच्छाद्यः शिष्येणचगुरुः छत्त्र
वत्परिपाल्यः हितंभक्षाः हितंभक्षाइतिचतुर्थीनिर्देशः हितंभक्षाइतिचतुर्थीनिर्देशः कर्तव्यः इतरथाह्यनिर्देशः इतरथा
हिनिर्देशोनभवति हिंशब्देन च योगे चतुर्थी विधीयते साप्राप्नोति सतर्हिचतुर्थीनिर्देशः कर्तव्यः नकर्तव्यः एवंवक्ष्या
मि हितंभक्षास्तस्मै ० ततोदीयते नियुक्तं ० तदस्मा इति ०॥ ॥

स्यलोपोद्रष्टव्य इत्यर्थः गौणी हि वृत्तिश्छत्त्रशब्दस्याश्रयणीया तत्रैवप्रसिद्दर्शनादित्युक्तं भवति गुरुश्छत्त्रमिति अज्ञानं शिष्यस्य छादयतिनिव
र्तयतियतस्तत्त्रछत्त्रं शीलमस्य गुरुविषयं पालनं शील[redacted]मस्येत्यर्थः हितंइतरथाहीति यदि हि चतुर्थी न निर्दिश्येत तेनसामर्थ्यतायाः अस्येतिषष्ठ्याः एम०
सम्बन्धायोग्यत्वादिहानुपस्थानात्प्रसेयार्थो न निर्दिष्टः स्यादित्यर्थः॥ ॥ ॥ ११२

=हितयोगेचतुर्थीविधानात्१=

=अज्ञानमिति-यथाछत्त्रमुष्णादिनिवर्तयतिएवमज्ञानंगुरुर्निवर्तयतीतिछत्त्रसधर्मत्वाद्गुरुःछत्त्रं-वृत्तौतद्विषयपालनादौछत्त्रशब्दप्रवृत्तिःतदुक्तंभाष्ये-शिष्येणाछत्त्रमिवगुरुःपरिपाल्यइति-मुख्यार्थान्वयप्रत्ययोनानभिधानादित्याहुः।२=

=परिगणने प्रयोगदर्शनस्यैव कृत्स्नत्वात्.२=

तद्वहं शाकृमेद्वादिति षष्ठ्यंतात्प्रत्ययो विधीयमानो द्वितीयांतान्न प्राप्नोतीत्यर्थः । अर्थसामान्यादिति । अर्थस्यैकत्वा[त्] षष्ठ्यंतादेव प्रत्ययोत्पत्त्याविष्टसिद्धि
मेवमेवेत्यर्थः । ननु रथाद्यांग इति ज्ञो क्ष वोढर्य्यपि प्रयोगदर्शनादिष्यता मिसहो षुः द्विरथ्य इति । रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदंत विधिः संज्ञायां ।

तद्वहति रथयुगप्रासंगं वहसमिधाने रथशाकटहलसीरेभ्यः प्रत्ययविधानार्थकंविहितत्वात् वहतीत्यभिधाने रथशाकटहलसी
रेभ्यः प्रत्ययविधानमनर्थकं किंकारणं विहितत्वात् विहितो ह्यत्र प्रत्ययः तस्येदमिति शाकृमेद्वादविधानं ॥ शाकृमेद्वाद् विधिः सभवति अन्योहि
शाक्टो रथंवहति । अन्योहि शाक्टो रथस्यवोढेति शाकृमेद्वादविधानमिति चेदर्थाश्रयत्वात्प्रत्ययविधानस्यार्थसामान्यात्सिद्धं शाकृमेद्वाद
विधानमिति चेत् अर्थाश्रयः प्रत्ययविधिः यएवाथो रथंवहति सएवरथस्यवोढेति तत्रार्थसामान्यात्सिद्धं इदंतर्हि प्रयोजनं यो
द्वौ रथौ वहति स द्विरथ्यः यो ह्यो रथयोर्वोढा स द्विरथ्यः तेन सति लुग्भवति अनेन सति कस्मान्न भवति प्राग्दीव्यत इत्युच्यते संज्ञा
यां जन्याः किं निपात्यते जं नन्या जनीभावो निपात्यते यञ्च प्रत्ययः जन्या इति निपातनानर्थकं पंचमीनिर्देशात् जन्या इति निपा

=जनन्या इति योग्यता वशात्तत्र जनन्यत्र जननी शब्दवाच्येति बोध्यं.१= ९ तनमनर्थकं किंकारणं पंचमीनिर्देशात् जनीशब्दादेषा पंचमी इदंतर्हि प्रयोजनं ॥ ॥

निपातनानर्थकमिति वृत्तिकारैर्यन्निपातनं माश्रितं तदनर्थकं विधिनैवेष्टसिद्धिमेवमेवेत्यर्थः जनीशब्दादिति जायतेस्यां गर्भ इति जनी वधूरुच्यते
जनिसहिष्णामितीण् प्रत्ययो जनिवध्वोश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ श्री ॥७॥ ॥७॥

=तद्वहतीसूत्रेन सिद्धे विधानं सामर्थ्यादर्थविशेषज्ञविष्यतीति तदर्थत्वमपि निपातनं नभवति.२=

=क्रियायाः।२=

भा० कौ० ४ सर्व्वेकाल इति॰ यद्यपि विध्यर्थत्वेपि संख्याकालयोरविवक्षितत्वं तथा तत्र सिध्यति तथापि न्यायानुसरणे प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति निपातनाश्रयणं विध्य शार्ङ्गे

११३ णाभिरिति प्रधानस्यात्र सापेक्षत्वाद्वृत्तिप्रसंगः अनभिधानादिति शार्ङ्गेणाभिं पद्य इति प्रयोगाभावादित्यर्थः एवं चाधनुष्येत्यपि न वक्तव्यं अन्ये त्वाहुः धनु

=करणयोगेन भवतीत्यर्थः।२= =लुप्तिरूपं।१=

सर्वकालः प्रत्ययविधिर्यथा विज्ञायेत जनीं वहन्ति जन्याः जनीं वोढारो जन्याः जनीमवाप्स्यज्जन्या इति विध्य सधनुषा विध्यस

करणेन विध्यस करणेनेति वक्तव्यं इतरथा ह्यतिप्रसंगः अधनुषेति ह्युच्यमाने अतिप्रसंगो भवति इहापि प्रसज्येत शार्ङ्गेणाभि

र्विध्यति॰ कंटकैर्विध्यति तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यं कस्मान्न भवति॰ शार्ङ्गेणाभिर्विध्यति कंटकैर्विध्यतीति॰ अनभिधानात् गृ

हपतिना संयुक्ते ञ्यः॰ गृहपतिना संयुक्त इत्युच्यते॰ [redacted] तत्र दक्षिणाग्नावपि प्राप्नोति। दक्षि

णाग्निरपि गृहपतिना संयुज्यते। एवं तर्हि गृहपतिना संयुक्त इत्युच्यते॰ सर्व्वश्च गृहपतिना संयुक्तः तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञायते॰ सा

धीयो योगृहपतिना संयुक्त इति॰ कश्च साधीयः यस्मिन्पत्नीसंयाजाः क्रियन्ते अथवा गृहपतिर्नाम मंत्रः यस्मिन्नुच्यते अथवा

॥ संज्ञायामितिवर्त्तते॥ ॥ श्री ॥ ॥

षाकरणविशेषणाकरणमात्रं लक्ष्यत इति सर्व्वत्र प्रकरणे प्रतिषेधः प्रवर्त्तते॥ गृह गृहपतिर्यजमानः यस्मिन्निति यजमानेन पत्न्या च येयागविशे णम०

षाः क्रियन्ते ते पत्नीसंयाजाः ते च गार्हपत्य एव क्रियन्ते न दक्षिणाग्नौ अथवेति स च मंत्रो गार्हपत्यविषय एव॥ श्री ॥ ११३

=संज्ञायामिति संज्ञायां धेनुष्येत्यसत्।३=

मत्वर्थे अनंतरार्थे वेति वा शब्दः समुच्चये। मत्वर्थे मासतन्वर्थे विशेषणो ऽपि प्रत्ययो ऽनंतरार्थे ऽपीत्यर्थः मधुरिति मधु विद्यते ऽस्मिन् मांसि विद्यते ऽस्मिंस्तयो विद्यते ऽस्मिन्निति यत्तो लुक् नभः शब्दो ऽत्राभ्रवाची अत्र नभसः प इति नपुंसकत्वं छांदसत्वात् इष इति एषणमिह सास्मिन्नस्ति दुर्गास्मिन्नस्ति शोच

=मधोर्ञ्चेतिञप्रत्ययः।तत्रमत्वर्थेमासतन्वो रित्यनुवर्तते।।१=

मत्वर्थे मासतन्वोः मासतन्वोरनंतरार्थे वा मासतन्वोरनंतरार्थे वेति वक्तव्यं मधवस्मिन्नस्ति॰ मधवस्मिन्नंतरमिति वा मधः शब्दः माधवः लुगकारेकाररेफाश्च लुगकारेकाररेफाश्च प्रत्यया वक्तव्याः लुक् मधुं नभः तपः। अकारः इषः उर्जः। इकारः शुचिः। रेफश्च॰ शु क्रः वसोः समूहे च अक्षरसमूहे छंदस उपसंख्यानं अक्षरसमूहे छंदस उपसंख्यानं कर्तव्यं ओश्रावयेति चतुरक्षरं अस्तु श्रौषडि ति चतुरक्षरं ये यजामह इति पंचाक्षरं यजेति द्व्यक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कारः एष वै सप्तदशाक्षरः छंदस्यः प्रजापतिर्यज्ञमनु विहितः छं दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानं कर्तव्यं हस्तो दक्षिण एव बहुभिर्वसव्यैः अग्निरीशे वसव्यस्य उपसंख्यानं कर्तव्यं तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यं न कर्तव्यं स्वार्थे विज्ञानात्सिद्धं स्वार्थविज्ञानात्सिद्धमेतत् वसव एव वसव्याः पांतु॥ ॥ इति श्रीभगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहा

१ भाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकं॥पादो ऽध्यायश्च समाप्तः॥ ॥

नं शुक् सास्मिन्नस्तीति प्रत्ययाः शुक्र इत्यत्राप्यस्य यादित्वाज्जस्त्वाभावः वसोः अक्षरसमूह इति अक्षरसमूहवाचिनः छंदः शब्दाद्यत् प्रत्ययः ओश्रावयेति अक्षरानिगणयंते स्वार्थविज्ञानादिति वसोरितियोगविभागः कर्तव्यः तेन स्वार्थे भविष्यतीत्यर्थः॥ ॥ इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैयटकृते भाष्य प्र॰

१ प्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्॥ ॥ ॥७॥ ११४

=स्वार्थेप्रत्ययइतिभावः।२=

